

Teoreticko-metodologická východiska výzkumu sociální struktury společnosti

FRANTIŠEK CHARVÁT
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Sociální rozdíly a společenské vztahy; sociální struktura společnosti

Sociální struktura společnosti je bezesporu jedním z klíčových problémů marxisticko-leninské sociologie. V jejím rámci se analyzují důležité momenty, které završují předešlé a formulují další základní tendence společenského vývoje. Proto je důležité samo vymezení kategorie „sociální struktura“.

Východími pojmy buržoazní sociologie, z nichž vychází pojetí sociální struktury, jsou kategorie sociálních rozdílů (stratifikace) a funkcí (funkcionalismus). Tato tradice představuje otevřené nebo skryté rozvinuté ideje především Maxe Webera; jejími dalšími zastánci jsou například J. A. Schumpeter, P. Sorokin, T. Parsons, C. Davis, S. E. Moore a také celá řada představitelů tzv. stratifikačních koncepcí západní empirické sociologie. Naším cílem není kritická analýza pozic jednotlivých zástupců tohoto směru. Shrňme pouze základní a všem vlastní principy, které, podle našeho názoru, zásadně určují charakter a zaměření jejich názorů a současně jasně odhalují jejich gnoseologickou mělkost a svým způsobem zákonitou „bídu sociologie“ tohoto ražení.

Buržoazní koncepce sociální struktury vycházejí především z *pozitivisticky chápáné kategorie sociálních rozdílů* jako určité autonomní danosti. K „systémům sociální nerovnosti“ přistupují, aniž by si kladly principiální otázky týkající se vzniku sociálních rozdílů a jejich historického vývoje. Proto nejsou schopny uspokojivě řešit ani základní problém historicko-genetických vztahů stupňů sociální diferenciace. Z toho nevyhnutelně vyplývá jev, který lze nazvat *pluralistickým chápáním* sociálních rozdílů (uveďme v této souvislosti např. pluralismus M. Webera při určování tříd, který rozlišuje mj. třídy podle majetku, postavení na trhu, podílu na moci apod.). Pozitivistický nehistorický přístup a pluralistický empirismus tvoří dvě strany jedné mince. Ve vzájemném spojení vedou ke zdůrazňovanému *sociologismu* při výzkumu sociální struktury, tj. k chápání *sociálního* ve společnosti jako prvotního faktoru jejího vývoje. (Povšimněme si, že v dané souvislosti máme co činit se známým durkheimovským principem interpretace „sociálního“.) Sociální diferenciace se objasňuje „sama“ jako funkcionální nezbytnost. Schéma názorů teoretiků sociální stratifikace lze shrnout v hlavních rysech následujícím způsobem: Ve společnosti existují rozdíly, které plní určité funkce, jež jsou také příčinou sociálních rozdílů. Přitom není vůbec podstatné, jaké ostatní kategorie a pojmy se navěšují na tuto vetchou kostru funkcionálních teorií sociální stratifikace (ať komplikované spekulace „hodnotové integrace“, „systém norem a pozic“ T. Parsonse či přímočařejší závěry Davise, Moora a dalších). Logickým důsledkem sociologismu v oblasti zpracování konkrétních dat o sociálních rozdílech jsou snahy o jejich „statistické zobecnění“, o sjednocení individuálních sociálních statusů (tj. postavení jednotlivců v dílčí linii diferenciace) do tzv. syntetických statusů, určujících jakousi globální sociální diferenciaci. *Umělost* takových pojetí je

charakteristickým rysem buržoazních koncepcí sociální struktury. Nechceme přirozeně tvrdit, že všechny formy zpracování údajů, které vznikly v rámci buržoazní empirické sociologie, nemají žádnou hodnotu, avšak je nezbytné správně vymezit možnosti jejich použitelnosti, účelnost jejich využití a adekvátnost sociologické interpretace výsledků získaných na základě jejich užití. V žádném případě nelze jakékoliv formy zobecňování vztahů v systémech sociálních rozdílů přenášet ani do roviny statistických postupů a metod, tím méně v případech, kdy jejich „sociální obsah“ není vyjasněn (máme na mysli, zjednodušíme-li otázku, reálný význam a smysl např. vytváření určitých syntetických indexů apod.). To nevyhnutelně vede k nepřekonatelným překážkám ve společenskovědním poznání.

Marxisticko-leninské pojetí sociální struktury je v zásadním protikladu s těmito koncepcemi. Nevychází ze sociálních rozdílů jako z prvotních nadhistorických daností a nesnaží se pomocí funkcionálních tautologií podpiřit tento mylný princip. Proti mnohomluvné metafyzice weberovského přeceňování a autonomizace sfér rozdělování a potřeb, neadekvátnímu zobecňování jevů v historicky krátkých intervalech, staví marxismus-leninismus skutečnou pravdu o procesech společenského vývoje, o jeho dialektickém charakteru. Nechceme na tomto místě zevrubně uvádět vynikající argumentaci, již Lenin charakterizoval základní rozdíly mezi buržoazní sociologií a marxistickým historicko-materialistickým přístupem ve svém díle *Kdo jsou „přátelé lidu“?*. Omezíme se pouze na protikladnost marxisticko-leninského a buržoazního sociologického pojetí složitých problémů sociálních rozdílů.

Historický materialismus chápe sociální rozdíly jako dějinně vzniklé produkty společenské činnosti lidí, které nejsou neměnné, ale naopak se stále vyvíjejí. Nepovažuje je za určitý homogenní souhrn, ale historicky konkrétně analyzuje „rozdíly uvnitř samotných sociálních rozdílů“, a to jak v obsahu, tak i v čase. Protože hlavním zdrojem společenského vývoje je společenská výroba, její historicky určený způsob, proniká tento výchozí princip marxisticko-leninské analýzy i do oblasti sociálních rozdílů, umožňuje jejich poznání nikoli na základě umělých a často i náhodných spekulací, ale v souladu s logikou historického vývoje. K souhrnu sociálních rozdílů nelze proto přistupovat pluralisticky, nelze opomíjet rozhodující roli výrobních, ekonomických rozdílů. Společenská dělba práce představuje dynamickou základnu pro vývoj sociálních rozdílů. Jími se však nevyčerpává systém kategorií nutný pro adekvátní definici sociální struktury společnosti.

Pro společenský vývoj jsou důležité nejen rozdíly, ale — a to především — společenské vztahy. A právě tyto vztahy, zejména však jejich jádro, tj. vztahy mezi lidmi ve výrobním procesu, buržoazní sociologie ve velké většině případů ignoruje, nebo přinejmenším redukuje a zkrlesluje

Zastavme se krátce u porovnání těchto dvou pojmů, tj. sociálních rozdílů a sociálních vztahů. Předně je nutné zdůraznit, že vůbec nejde o synonyma: jestliže rozdíly charakterizují „rozdílnost“, dělbu, pak vztahy znamenají „sjednocení“, skladbu. Je to spíše metafora, avšak podle našeho názoru vystihuje názorně jejich netotožnost. Mezi sociálními rozdíly a sociálními vztahy existuje hluboká dialektická vazba. Víme, že rozdíly jsou vnější formou společenských vztahů, zvláštním druhem vztahů. Sociální rozdíly však na druhé straně určují pole dalšího vývoje společenských vztahů: tak například majetková diferenciace vystupuje v kapitalistické společnosti jako vnější důsledek vykořisťovatelských výrobních vztahů a na druhé straně určitý stav majetkové diferenciace určuje pole dalšího vývoje vykořisťovatelských výrobních vztahů.

Mezi sociálními rozdíly a společenskými vztahy existuje jedna důležitá odlišnost. Jedná se o různý stupeň jejich měřitelnosti a přímé empirické postižitelnosti. Lze-li snadno empiricky sledovat první, o druhých to říci nelze. Tato okolnost bezesporu podstatně ovlivňuje teoretické konstrukce, které se opírají pouze o tradiční formy empirického výzkumu. Avšak tuto okolnost nelze v žádném případě absolutizovat. Závěr, že společenské vztahy nelze empiricky analyzovat, je nesprávný. Především je lze částečně empiricky popsat pomocí odpovídajících sociálních rozdílů. Tak například rozdíly ve vzdělání v dané společnosti poskytují určitou, tak říkajíc, opěrnou informaci o společenských vztazích spojených se vzděláním, tj. vedoucích k vzdělanostní diferenciaci. Diferenciace sama o sobě však nemůže postihnout a vyjádřit, jakým způsobem budou využívány hodnoty vzdělání a k jakým novým typům společenských vztahů povedou. Nebo ještě názorněji: majetkové rozdíly ještě plně neodhalují, jakým způsobem a v jakých formách jich bude využito. Připomeňme si v této souvislosti dobře známý závěr marxistické politické ekonomie, že ne každá suma peněz a zboží je kapitál, že jedno a totéž množství peněz či zboží může v kapitalistické společnosti vést k různým typům společenských vztahů, stát se východiskem pro různé typy integrace. Může totiž bezprostředně rozvíjet sféru vykořisťování, avšak také vést k různým vztahům v oblasti spotřeby apod.

Z těchto příkladů vyplývá podstatný rozdíl mezi kategoriemi sociálních rozdílů a společenských vztahů: jestliže kategorie sociálních rozdílů odráží především stav, pak kategorie společenských vztahů je spojena se společenským vývojem. Dialektiku stavu a vývoje lze v daném případě formulovat takto: bez kategorie společenských vztahů nelze pochopit reálný význam a smysl sociálních rozdílů, bez zachycení a analýzy sociálních rozdílů nelze konkrétně zkoumat další vývoj společenských vztahů. V tomto principu je třeba spatřovat základní nástroj kritické analýzy různých teorií sociální stratifikace.

Sociální strukturu společnosti nelze určit pouze prostřednictvím kategorie sociálních rozdílů, které mohou maximálně, ne však v jakékoli kombinaci, ale s ohledem na dialektické vzájemné vztahy mezi společenskou výrobou a formováním celé společnosti, určit její základní prvky. V tomto případě je nutné využít kategorií společenských vztahů, dodat sociálním rozdílům pohyb, dynamiku, určit jejich společenský efekt. Proto lze sociální strukturu chápat jako *historicky vzniklý a podmíněný souhrn společenských vztahů, jehož jádro tvoří vztahy mezi lidmi ve výrobním procesu a který formuje systém sociálních rozdílů, v jehož rámci jsou určeny základní objekty a subjekty dalšího vývoje společenských vztahů.*

Základním objektem a subjektem sociální struktury v současných historických podmínkách jsou *třídy*. Zvláště při určování tříd vystupuje do popředí výše zmíněná dialektika společenských vztahů a sociálních rozdílů. Rozebereme v dané souvislosti leninskou diferenciaci tříd, uvedenou v práci Velká iniciativa [Lenin 1955: 415]. „Třídy jsou velké skupiny lidí, které se navzájem liší svým místem v historicky určitém systému společenské výroby, svým vztahem (většinou zajištěným a vytčeným v zákonech).“ Zde je jasně formulován třídní diferenciativní aspekt, rozlišení tříd, které je podmíněno určitým systémem společenské výroby, výrobními vztahy (tj. jádrem společenských vztahů). Dále Lenin píše: „... podle vztahu (jenž je z větší části zakotven a zformulován v zákonech) k výrobním prostředkům“ — tj. hlavní linie sociálních rozdílů, nejpodstatnější linie diferenciaci, která určuje vývoj nejdůležitějších společenských vztahů — ; „... podle úlohy, kterou hrají ve společenské dělbě práce“ — zde nabývá předcházející diferenciativní aspekt aktivní formu, a proto zahrnuje i důle-

žitý aspekt společenských vztahů - , „a tedy podle toho, jakým způsobem získali část společenského bohatství a podle velikosti té části, kterou disponují...“ - zde nachází své adekvátní vyjádření další, i když odvozený, aspekt diferenciací a společenských vztahů.

Další část leninské definice tříd je (máme-li postihnout celou její hloubku) nejkonzentrovanejším a nejpřesnějším vyjádřením významu společenských vztahů pro určitou sociální strukturu: „Třídy jsou takové skupiny lidí, z nichž jedna si může přivlastňovat práci druhé díky jejich rozdílnému postavení v určitém řádu společenského hospodářství.“

Z tohoto důvodu tvoří vztahy mezi třídami základ komplexu společenských vztahů. Vyjadřují-li rozdíly určitý podmíněný stav tříd, v širším smyslu i sociálních skupin (tj. společenských útvarů, které jsou určeny jinými diferenciacími liniemi, např. prostorovými, kulturními apod.), jsou společenské vztahy prostředím pro jejich historickou činnost.

Když buržoazní či revizionističtí ideologové užívají pojmu „třídy“, tedy pouze ve značně zúženém významu: nechť ani slyšet o tom, že v současných historických podmínkách jsou třídy jako nejsložitější makrosociální skupiny nejdůležitějším subjektem historického vývoje směrem k vlastní negaci. Často lze slyšet názor, že třídní struktura, tj. faktické jádro celého komplexu sociální struktury v současných historických podmínkách, je zvláštním a současně jednoduchým elementárním případem sociální diferenciací.

Podle této interpretace se před námi objevuje jakoby protichůdný typ stratifikace (za kapitalismu) či třídní dichotomie v socialistické společnosti (dělnická třída a družstevní rolníci). Poslední typ ohrazeného chápání třídní struktury, doplněný ještě o inteligenci a prezentovaný v podobě „stalinské třídní trichotomie“, je výsledkem kritiky třídního přístupu v podmínkách Československa; tak byl předkládán P. Machoninem [Machonin 1969]. Boj proti leninské teorii tříd, tak, jak byla podána v jeho dílech, vycházel ze zúžené nemarxistické, neleninské interpretace tříd.

Proti tomuto chybnému chápání tříd byly postaveny výsledky studia sociální diferenciací. To v žádném případě nevedlo k vyvrácení objektivního třídního charakteru společenského vývoje socialistické společnosti, ukázalo se však, že autor zcela nesprávně pochopil třídy a jejich historickou roli, což bylo dokázáno v celé řadě kritických analýz zmíněného výzkumu (v dílech Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV a SAV, také v dílech sovětských sociologů a filozofů, např. M. N. Rutkeviče, V. D. Skaržinské a dalších).

Sociální strukturu a její dynamické jádro — třídní strukturu, která odráží charakteristické rysy společenského výrobního způsobu — nelze v žádném případě zredukovat na prosté statistické rozdělení obyvatelstva na základě sociálně třídních kategorií. Takový přístup by nevyhnutelně vedl k výše zmíněným chybám, k naprosté ignoraci rozhodujícího významu kategorie společenských vztahů pro určení a výzkum sociální struktury společnosti.

Vývoj sociální struktury jako proces reprodukce společenských vztahů

Myšlenková a společenskopolitická převaha marxismu-leninismu spočívá v jeho dynamickém přístupu k analýze společenského vývoje, který se ostře liší od pozitivistických spekulací. Pouze historickým přístupem lze správně popsat a pochopit historický charakter skutečnosti. Jednou ze stěžejních dynamických kategorií, kterou důkladně rozpracoval K. Marx, je *reprodukce*. Obyčejně se tato kategorie výhradně spojuje s její ekonomickou nebo demografickou for-

mou. Tento přístup se nám však nezdá být zcela správný, neboť značně zužuje význam a smysl této kategorie, přičemž především ochuzuje souhrn prostředků poznání, které slouží k analýze jevů nacházejících se za hranicemi ekonomických a demografických disciplín. Mimoto se tento přístup neshoduje s tezemi marxismu-leninismu. Vzpomeňme v této souvislosti jedno z mnoha míst v Marxových dílech, která jednoznačně potvrzují šíři a sílu poznání výše uvedené kategorie. V *Kapitálu* Marx napsal: „Ustavičné udržování a reprodukce dělnické třídy zůstává vždy nezbytnou podmínkou reprodukce kapitálu... Kapitalistický výrobní proces, vzat v celkové souvislosti, čili jako proces reprodukce, vyrábí tedy nejenom zboží, ne jen nadhodnotu, vytváří a reprodukuje samotný kapitalistický vztah – kapitalismus na jedné straně, námezdního dělníka na druhé straně.“ [Marx 1954: 604–610].

Vidíme, že Marx užívá pojmu „reprodukce“ v značně širší podobě, zvláště přistupuje-li k problémům sociální struktury společnosti, formování společenských tříd a jejich vzájemných vztahů. Sociální strukturu, její vývoj, její dynamický obsah charakterizuje jako proces reprodukce sociálních vztahů, který je úzce spojen s reprodukčními cykly, jež vymezují ten nebo onen výrobní způsob.

Málokdo sdílí názor, že kategorii sociální struktury lze – byť i v empirické úrovni – spojovat se statistickými údaji o složení obyvatelstva, dělnickou třídou a jejím podílem na celkovém počtu obyvatelstva či na celkovém počtu ekonomicky aktivního obyvatelstva. Není správné zužovat tento pojem pouze na jeho kvantitativní stránku nebo na odvozené charakteristiky. Jde nejenom o to, že je nutné brát v úvahu celou rozsáhlou škálu distribucí postihujících rozdíly mezi jednotlivými třídami a sociálními skupinami podle dalších kritérií: obsahu a charakteru práce, demografických, kvalifikačních, vzdělanostních kritérií, podle výše příjmů, životní úrovně, způsobu života, trávení volného času atd., jak by se mohlo na první pohled zdát. Jde o to, že tato zúžená představa má svou kvalitativní a kvantitativní polohu. Kvantitativní poloha zúženého pojetí je dána tím, že strukturní momenty společnosti omezíme na soustavu jakýchsi „řezových distribucí“, mezi nimiž hledáme a pomocí statistických prostředků nacházíme určité typy závislostí. Kvalitativní stránka celé věci spočívá ve statickém, necelkovém pojetí sociální struktury. Skutečnost této redukce však málokdo připustí, a jistě právem: v teoretické konceptualizaci je totiž daleko patrnější ona nedialektická chyba, spočívající v zúženém pojetí tříd a sociálních skupin. Ústředním momentem řešení problémů je tedy odpověď na značně palčivou otázku, jak nalézt ono aktivní, pravdu odkrývající pojetí sociální struktury, dovedené až do úrovně prostředků jejího empirického sledování.

Této okolnosti je si vědoma i buržoazní společenská věda. Její řešení však bývá značně rychlé: je nutné „rozšířit“ soubor „řezových distribucí“ o čas, což fakticky znamená nezkoumat pouze jeden soubor dat, ale několik časově uspořádaných souborů dat, získat tedy trend daných distribucí. Jde bezesporu o značné obohacení empirického pohledu na tematiku sociální struktury, avšak nikoli o kvalitativní změnu daného přístupu. Takový přístup je, obrazně řečeno, přechodem od statického pohledu ke kinematickému, avšak nikoli dynamickému. Není přechodem od části k celku, ale přechodem od menší k větší části. (Poznamenejme v této souvislosti, že vydávání „větší části za celek“ bývá mnohdy myšlenkovou kamufláží, kterou užívá buržoazní ideologie). Tím však nechceme říci, že by jakákoli částečnost byla zcela chybná. Zcela chybné je pouze její ztotožňování s celkem.

Existuje však i další řešení, které nabízí buržoazní sociologie. Jde o koncepci

tzv. sociální mobility, jejíž teoretický návrh podal před půl stoletím P. Sorokin. Sociologie tento návrh široce empiricky rozvinula s cílem, který je patrný například z prací Lipseta: dokázat „otevřenost“ kapitalismu v konfrontaci se socialistickou společenskou praxí. Není naším cílem hodnotit tuto hluboce ideologicky založenou, protimarxisticky a protisocialisticky orientovanou koncepci.(1)

Intragenerační či intergenerační pohyby, tradičně sledované mobilitními výzkumy, nejenže postrádají skutečné teoretické zázemí, ale prakticky nejsou s to ani deskriptivně zaznamenat mechanismus vztahu individuálních dat k historické dynamice společenského celku. Jsou rozšířením jednoho statického pohledu o jiný kinematický aspekt. Ponechávají skutečně dynamické momenty vývoje tříd a sociálních skupin osudu „černé skříňky“, kterou však není možné na základě mobilitních vstupů a výstupů prakticky ani nepřímo analyzovat.

Není možné kriticky rozebrat veškeré pokusy o rozšíření prostředků empirického sledování sociální struktury o její skutečný dynamický aspekt. Není to však v této chvíli podstatné. Důležité je podtrhnout, že každý takový pokus, pokud není založen na skutečně celistvém a dynamickém pojetí sociálně třídní struktury samé, je předem určen k nezdaru.

Vzpomeňme opět citovaných Marxových slov, v nichž vyjadřuje podstatnou okolnost, že pro celkové pojetí takového fenoménu, jaký představuje výrobní proces, je nutné užít pojem reprodukce. Jinými slovy, přirozeným měřítkem pro kritické posuzování teoretických i empirických forem výzkumu sociálně třídních procesů je to, jak zachycují skutečné reprodukční momenty, tedy vlastní vývojové momenty, neboť reprodukce je vědeckou kategorií specifikující právě skutečnou historicitu společenského pohybu.(2)

Užitím tohoto měřítka, kritéria, odhalíme snadno chyby statického a kinematického chápání sociálně třídních procesů a od nich derivovaných forem empirického sledování tříd a sociálních skupin.

Sociální struktura, stejně jako její základní elementy v současných historických podmínkách, třídy a sociální skupiny, v sobě zcela přirozeně obsahují výrazný reprodukční moment: nejsou pouhým souhrnem individuí, jsou společenským procesem své vlastní produkce a reprodukce, jsou subjektem i objektem společenského pohybu.

Již výše jsme zdůraznili, že kategorie reprodukce našla své osově postavení ve zkoumání zejména demografických a ekonomických procesů. Zde také rozvinula svůj obsah, diferencovala se do svých dílčích specifických typů (biologická a sociální reprodukce obyvatelstva, prostá a rozšířená reprodukce či extenzivní a intenzivní rozšířená reprodukce, reprodukce pracovních sil, reprodukce výrobních vztahů apod.). To jistě není náhodné: jak v demografických, tak v ekonomických procesech je dynamika, vývojovost, dialektická cykličnost pohybu „nejhmotatelnější“, „nejnepřehlédnutelnější“.(3)

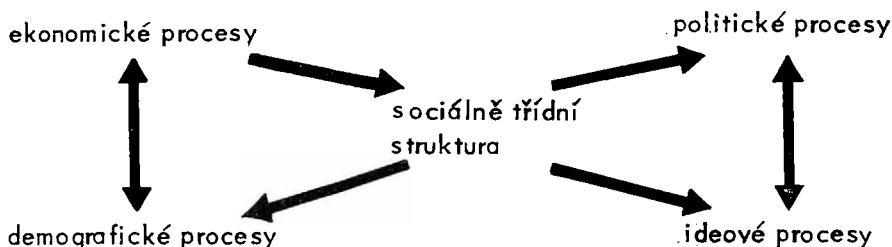
Avšak ne vždy „nepřehlédneme“ významné reprodukční momenty v obsahu sociálně třídních procesů, které jsou mimo jiné zcela přirozeně dány ekonomickými a demografickými spolupodstatami, determinantami sociálně třídního vý-

(1) Rozsáhlou kritickou analýzu těchto koncepcí podávají například M. Rutkevich a F. Filippov [1970].

(2) Mohli bychom obrazně a v záměrné zkratce ztotožnit pojem reprodukce s prostředkem zachycení celku a vývoje v každé společenskovědní tematice.

voje. Dosti často vymezujeme sociálně třídní strukturu vzhledem k jejímu ekonomickému, politickému a ideovému okolí — můžeme-li to tak říci — tak, že ekonomické a demografické procesy zahrnujeme do oblasti jejich determinant, zatímco politické a ideové momenty do sféry jejich důsledků, čili jinými slovy, analyzujeme dané téma způsobem znázorněným na schématu 1.

Schéma 1

Tomuto pojetí, které jistě obráží určitý aspekt společenského vývoje, avšak nikoli jeho celek, zcela přirozeně uniká procesuální podstata sociálně třídní struktury, která je chápána pouze jako „demograficko-ekonomický produkt“ a „ideově politická podmínka či báze“. Proto je i explikační síla kategorie reprodukce v tomto pojetí odkázána pouze do příčinné oblasti tříd a sociálních skupin a jejich vzájemných vztahů.(4)

Avšak celkové pojetí sociálně třídní struktury musí být především reprodukčním pojetím v širokém slova smyslu: jsou to totiž třídy a sociální skupiny jako historické produkty, které hrají závažnou roli subjektu svého vlastního vývoje; jsou to totiž třídy a sociální skupiny, které se účastní na své vlastní dějinné tvorbě či negaci. Reprodukce sociálně třídní struktury není ničím vnějším vůči demografické a ekonomické reprodukci, ale je jejich organickým rozšířením; z nich se neustále skládá a neustále obnovuje svůj vliv na jejich další průběh. Reprodukce sociálně třídní struktury je široce a hluboce strukturovaný jev — není tedy pouhou superpozicí demografické a ekonomické repro-

(3) Není možné na tomto místě rozebírat shodné a rozdílné momenty procesu demografické a ekonomické reprodukce. Zdůrazňeme pouze, že nelze odkazovat kategorii demografické reprodukce pouze na biologické momenty vývoje obyvatelstva, stejně jako není možné chápat procesy ekonomické reprodukce pouze v rámci bezprostřední společenské tvorby materiálních hodnot. Je naopak možné prokázat právě na pracích klasiků marxismu-leninismu onu faktickou nemožnost oddělovat ekonomické a demografické reprodukční procesy. Jedny mají úlohu podstatné složky, faktoru v průběhu druhých: jejich oddělování je možné pouze v abstrakci, v teoretickém zachycování celku společenského vývoje, přičemž závěry, k nimž tímto způsobem úvah dospíváme, opět potvrdí reálnou neoddělitelnost zkoumaných procesů.

(4) Kategorie reprodukce sociální struktury je použita i autory práce *Sociální struktura vyspělé socialistické společnosti v SSSR* [Rutkevič-Filippov 1976], v níž se analyzuje především její spojení s procesy demografické reprodukce: „Stále typičtější se stává rodina, která je ze sociálního hlediska heterogenní (různorodá), je základní buňkou společnosti, zabezpečující reprodukci obyvatelstva a současně celého systému vztahů, včetně sociální struktury.“ (s. 163) Zkoumání konkrétních faktorů reprodukce sociální struktury spojují potom s analýzou úlohy rodiny, sociální mobility (tzv. „sociálních přesunů“) a sociálních zdrojů generace dělnické třídy a inteligence.

dukce, stejně jako třídy nejsou pouze ekonomicko-demografickou kategorií. Prokažme platnost tohoto tvrzení konkrétněji. Tradiční statistika sociální skladby obyvatelstva, či — v této chvíli snad vhodněji — jeho ekonomicky aktivní části, sleduje podíly jednotlivých skupin na zvoleném sledovaném celku. Snadno však zjistíme, že toto členění je více či méně věkově diferencováno. Jinými slovy, vezmeme-li v úvahu sociální složení nikoli celku, ale jednotlivých věkových skupin (buď pětiletých nebo desetiletých kohort), získáme údaje, které významně osvětlí další pohyb sociálního složení celku ekonomicky aktivního obyvatelstva. Věkově diferencované sociální složení nám totiž umožní určit, o co se změní celkové složení po odchodu nejstarší věkové skupiny do poproduktivního věku a po příchodu nové skupiny do produktivního období: nedává nám tudíž pouze informaci o historii v datech jediného okamžiku sledování, ale poskytuje i důležitý moment předvídání budoucího vývoje. Stejně tak je možné aplikací tohoto postupu řešit otázky závažné pro řízení sociálně třídních procesů, například za jak dlouhé období bude možné očekávat stanovenou změnu sociálního složení, budeme-li cílevědomě usměrňovat sociálně třídní strukturaci věkových skupin nastupujících do ekonomické aktivity apod.

Tím však zdaleka možnosti empirického sledování reprodukčních momentů sociálně třídního vývoje nekončí. Marxisticko-leninské učení zdůrazňuje význam vztahů mezi třídami a sociálními skupinami. Jedním z důležitých reprodukčních aspektů sledování vztahů mezi elementy sociálně třídní struktury je zjišťování intergeneračních vztahů tříd a sociálních skupin, ovšem nikoli tradiční mobilní optikou, která prakticky ztrácí možnost určit historický čas a obsah v projekci do individuálních pohybů, ale sledováním nastupující věkové skupiny podle sociálně třídního původu příslušníků jejich jednotlivých elementů. Tak je totiž možné empiricky doložit a zodpovědět otázku, jak se jednotlivé třídy a sociální skupiny podílejí na proměně sebe samých (zde však spíše v kvantitativním aspektu), na dynamice celku sociální struktury.(5)

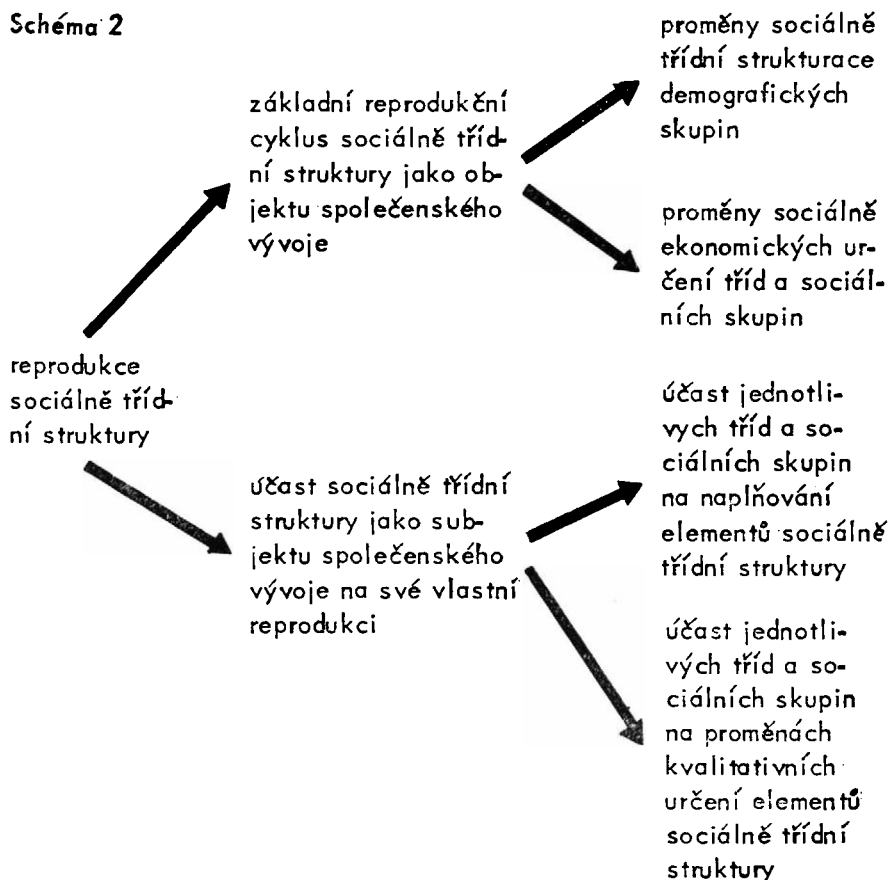
Je však nutné vidět, že oba uvedené aspekty reprodukce sociálně třídní struktury akcentují spíše kvantitativně demografické aspekty: první v linii základních forem reprodukce celku sociálně třídní struktury, druhý v linii účasti celku sociálně třídní struktury na procesech své vlastní reprodukce. Avšak od těchto kvantitativně demografických aspektů reprodukce sociálně třídních vztahů jsou prakticky neoddělitelné kvalitativní momenty tohoto procesu, proměny samých určení tříd a sociálních skupin, jako například obsahu a charakteru práce, vzdělání a kvalifikace, politické účasti a organizovanosti zájmů a společenského vědomí, životní úrovně a způsobu. Je zřejmé, že jde o závažné momenty vzniku kvalitativně nových rysů v určení a dějinné roli jednotlivých tříd a sociálních skupin. Avšak i v této poloze sledování intenzivní rozšířené reprodukce sociálně třídní struktury (termín intenzivní zde používáme proto, abychom — byť i nepřiliš přesně — zdůraznili kvalitativně nové momenty, které procesy reprodukce přinášejí) je nutné rozlišit dva dialekticky spjaté momenty: první z nich představuje kvalitativní proměny vnitřních charakte-

(5) Poznamenejme v této souvislosti, že je zcela markantní rozdíl mezi sledováním intergenerační mobility a intergeneračních momentů v procesech reprodukce sociálně třídní struktury: v prvním případě totiž jde pouze o historicky nerozlišené individuální pohyby, v druhém o rozhodující úlohu sociálně třídní struktury v procesech své vlastní reprodukce. Je jisté, že i mobilní data musí v sobě obzřet důležité reprodukční momenty ve výše uvedeném smyslu, zpravidla však v neuchopitelné a skryté formě. Avšak jedině pomocí kategorie reprodukce je možné společensky relevantně aplikovat skutečný obsah, který sdělují. Analýza reprodukčních momentů sociálně třídní struktury je klíčem ke kritickému rozboru mobilních koncepcí a dat.

ristik determinujících jednotlivé třídy a sociální skupiny (empiricky je sledujeme — a nutno říci na dosti dobré sociálně statistické úrovni — ve vnitřní sociální diferenciaci jednotlivých elementů sociálně třídní struktury), druhý pak zahrnuje účast jednotlivých sociálních skupin na proměně kvalitativních určení jich samých (zde již není tak lehké nalézt bezprostřední vyjádření uvedených reprodukčních momentů, je však možné je odvozovat z nepřímých údajů: jde totiž o takové problémy, jak se například dělnická třída účastní na proměně technologické vybavenosti, obsahu a charakteru zemědělské práce, tedy na konstitutivních rysech určení třídy družstevních rolníků, jak se určité vrstvy inteligence podílejí na růstu vzdělanosti a kulturní úrovni ostatních tříd a sociálních skupin (což jsou podstatné momenty sociálně třídního mechanismu společenského vývoje).

Z toho, co bylo řečeno, byt' jen ve velmi stručném a rámcovém nástinu, vyplývá, že procesy reprodukce sociálně třídní struktury se odehrávají ve dvou základních dialektických polohách: v poloze, v níž sociálně třídní struktura je objektem reprodukce, a v poloze, kdy je subjektem své vlastní reprodukce. Obě pak lze sledovat jak v demografické, tak i sociálně ekonomické komponentě, jak plyne ze schématu 2.

Schéma 2

V této souvislosti zdůrazníme jednu závažnou okolnost: třídnost přístupu k analýze problematiky sociální struktury spočívá nejen v pochopení třídního charakteru sociální struktury jako objektu, jako dějinného produktu společen-

ského vývoje, ale v pochopení třídního charakteru účasti tříd a sociálních skupin na procesech své vlastní reprodukce, tedy v pochopení sociální struktury jako historického subjektu. Jinými slovy: komplexní pojetí třídních podstat vývoje sociální struktury v současných historických podmínkách se musí týkat celistvého, i když vnitřně strukturovaného procesu její reprodukce. Nelze totiž omezit výzkum tříd a sociálních skupin pouze na analýzu sociálního složení populace, ale vždy je nutno vidět dynamiku jejich sebeutváření. Tato skutečnost vynikne zejména při hlubší analýze sociálně třídního vývoje v podmínkách socialistické výstavby, kdy proměny forem reprodukce logicky předcházejí změnám vlastního třídně sociálního složení.

Poznamenejme konečně, že rozpracováním koncepce reprodukce sociálně třídní struktury získáme vysoce účinný prostředek systematického sledování a analýzy vývoje tříd a sociálních skupin, který navíc — neboť je založen na dynamickém sledování vývoje — umožní i jednotící syntézu doposud oddělených a mnohdy obsahově nekoordinovaných teoretických i empirických hledisek jejich zkoumání.

Společným rysem, obecnou zákonitostí procesu reprodukce sociálně třídní struktury v podmínkách socialistické výstavby je usilovná historická likvidace sociálně třídních rozdílů. Jestliže je pro kapitalistické společnosti typické, že i procesy reprodukce sociální struktury mají vysloveně třídní charakter, tzn. nejenže existují antagonistické difference, ale i jejich reprodukce, jejich tvorba má antagonisticky diferencovaný charakter, socialistická revoluce vytváří podmínky pro radikální proměny v obou těchto reprodukčních hlediscích.

Likvidace vykořisťovatelských tříd především ruší antagonistický charakter veškerých poloh reprodukce sociálně třídní struktury. Nastolení vedoucí úlohy dělnické třídy, základního nositele socialistických společenských vztahů, pak vyvolává podstatné proměny v účasti sociálně třídní struktury na své vlastní reprodukci, kde se nejrychleji — v závislosti na úrovni zespolečenšťování a industrializace prakticky již v počátcích budování rozvinutého socialismu — likvidují třídní rysy daného procesu. Jinými slovy to znamená, že socialistická společnost — přestože nemůže překonat rázem nedostatky staré společenské dělby práce, a tedy i reálné diferenciace mezi třídami a sociálními skupinami, — ruší třídní difference v tvorbě těchto diferencí. Nemůže sice rázem zrušit třídy a sociální skupiny, odlišené různým postavením v celku výrobních a společenských vztahů, ale ruší třídně antagonistický charakter tvorby tříd a sociálních skupin. Třídy nejsou produktem a podmínkou socialismu, ale pozůstatkem, který nová společnost rozsáhlým historickým úsilím postupně ruší. Tato podstatná proměna účasti sociálně třídní struktury na vlastní reprodukci je především cílem dělnické třídy, její dějinné úlohy v procesech zrušení veškerých tříd a sociálních skupin spjatých se starou dělbou práce. V současných historických podmínkách socialismu tvoří dělnická třída základní článek objektu a subjektu reprodukce sociálně třídní struktury, je nejpočetnějším sociálním uskupením, je určujícím těžištěm kvantitativních i kvalitativních vztahů tříd a sociálních skupin,⁽⁶⁾ je zásadním zdrojem naplňování ostatních tříd a sociálních skupin.

(6) V současných podmínkách jsou to právě jednotlivá pokolení vzešlá z dělnické třídy, jejichž dílčí sociální skladba se nejvíce blíží celku sociální struktury společnosti, což lze vyjádřit také tak, že dělnická třída je dynamickým středem pohybu sociálně strukturovaného celku společnosti, je to právě dělnická třída, která produkty své práce se nejvýrazněji podílí na změnách práce i života ostatních tříd a sociálních skupin.

ních skupin,⁽⁷⁾ a proto i proměny v procesech jejího objektivního určení — obsahu a charakteru práce, kvalifikovanosti a vzdělanosti, životní úrovni a způsobu atd. a v ideově politické vyspělosti — jsou nejzávažnější kvalitativní proměnou celku sociální struktury socialistické společnosti.

To jsou některé z podstatných rysů vedoucí úlohy dělnické třídy ve vývoji sociálně třídní struktury socialistické společnosti, které je nutno hluboce analyzovat, chceme-li získat adekvátní a úplný obraz o dějinném poslání dělnické třídy v socialistické výstavbě. Naším cílem bylo pouze ve stručnosti nastínit cesty jejich poznávacího uchopení, v teoreticko-metodologické rovině rozebrat aktivní úlohu kategorie reprodukce sociálně třídní struktury v celku socialistické společnosti a úlohu jejího vůdčího subjektu, dělnické třídy, která již dnes ruší, jak jsme zdůraznili výše, difference v tvorbě sociálních diferencí, aby postupně uskutečnila zrušení veškerých sociálně třídních rozdílů jako takových, ono dějinné kritérium komunismu.

Pochopit však celou hloubku obsahu procesů reprodukce sociální struktury socialistické společnosti (jinak není ani možné adekvátně určit význam samotné kategorie sociální struktury) — znamená organicky spojit ekonomické, demografické, politické a ideologické momenty společenského vývoje, nevnašet mezi ně a sociální strukturu jakékoli přehradu, ale naopak, ukázat jejich vzájemnou spojitost, vzájemnou podmíněnost, příčinné vazby, dialektickou jednotu, což se nejvýrazněji projevuje v reprodukčních formách jejich společenského pohybu.

Nelze oddělovat ekonomické zdroje od jejich následků v sociální struktuře společnosti, právě tak jako nelze ignorovat sociálně třídní základ společenské výroby apod. Komplexnost analýzy, demonstrace širokých vzájemných svazků, je diktována nikoli subjektivním výběrem vědeckého přístupu, ale organickými potřebami společenské praxe a jejího skutečného odrazu.

„Reprodukční přístup“ ke zkoumání kategorie sociální struktury tak představuje především komplexní výzkum zdrojů sociální struktury, tj. především všech ekonomických, politických a ideologických faktorů změn tříd a sociálních skupin, stejně jako aplikaci takového chápání základních prvků sociální struktury společnosti, která umožňuje odhalit sociálně třídní základ ekonomického, politického a ideového vývoje společnosti. K pochopení zásadní úlohy sociální struktury v procesech jejího vlastního formování, jejího historického sebezpřetváření, je nezbytné hluboké a komplexní pochopení samotných tříd a sociálních skupin jako základních elementů sociální struktury společnosti v současných historických podmínkách. Jak již bylo poznamenáno v úvodu, základní kritéria určující ekonomickou diferenciaci tříd jsou podmíněna místem v historicky určeném systému společenské výroby, což se odráží v diferencovaném vztahu k výrobním prostředkům, v diferenciaci role ve společenské organizaci práce i v diferenciaci postavení v systému rozdělování spotřebních hodnot.

Je bezesporu nedostačující určit diferenciaci společnosti podle uvedených tří linií, máme-li zobrazit celistvý pohyb tříd a sociálních skupin. Spolu s postižením ekonomického bytí tříd a sociálních skupin je totiž nezbytné analyzovat

(7) Podíly dělnického naplňování jednotlivých tříd a sociálních skupin se přibližují podílu dělnické třídy v celku sociálně třídní struktury (v jednotlivých socialistických zemích přirozeně existují určité difference dané zejména úrovní industrializace a kolektivizace). Poznamenejme v této souvislosti, že v československých podmínkách se projevuje v poslední době vzestupná tendence podílu dělnického naplňování zemědělské populace, a to zejména pokud jde o její nejkvalifikovanější část.

také změny samotných kritérií diferenciaci: jinými slovy, určovat nejenom diferenciaci společnosti podmíněnou různým vztahem k výrobním prostředkům, ale zkoumat také přeměny těchto vztahů, změny v samotných výrobních prostředcích, ve formách jejich zespolečenštění ve výrobním procesu, určovat nejenom diferenciaci podmíněnou místem ve společenské organizaci práce a jejím charakteru, ale analyzovat také samotné změny společenské organizace práce a jejího charakteru, určovat nejenom diferenciaci podmíněnou místem v systému rozdělování, ale zkoumat také změny samotného systému společenského rozdělování. Je zkrátka nezbytné chápat sociální rozdíly v jejich reprodukční celistvosti. Jedině tak můžeme poznat skutečnost, že podstatou sociálních rozdílů jsou sociální vztahy, pochopit, že vztah k výrobním prostředkům je pouhou formou vztahů mezi lidmi ve výrobním procesu, že místo ve společenské organizaci práce, jeho produktivita nebo neproduktivita, jeho charakter jsou pouhou formou vzájemných vztahů jednotlivých tříd a sociálních skupin, že pozice v systému rozdělování, životní úroveň, životní podmínky jsou také v podstatě spojeny se vztahy mezi lidmi v procesu společenské výroby a formování společnosti samé. Proto hraje analýza výrobních prostředků a jejich společenského využití, společenské organizace práce a systému společenského rozdělování neopominutelnou roli při zkoumání přeměn sociálních vztahů, při zkoumání jejich reprodukce.

„Reprodukční celistvost“ se však týká nejenom rozdílů určujících ekonomické bytí tříd, musí být nezbytným rysem i ostatních charakteristik prvků sociální struktury společnosti. Autoři práce *Sociální struktura vyspělé socialistické společnosti v SSSR* správně zdůrazňují, že třídy a sociální skupiny nelze analyzovat pouze pomocí charakteristik jejich sociálně ekonomické determinace, ale že naopak důležitým momentem sociální struktury socialistické společnosti jsou „třídní vztahy v politice a ideologii“.

Dialektické vztahy ekonomických, politických a ideových procesů určují i „účast“ politických a ideologických forem třídních vztahů (zejména jejich jádra, tj. třídních zájmů) v procesech reprodukce sociálních vztahů v rámci společenské základny, a naopak. Z tohoto hlediska je však určující objektivní ekonomická determinace tříd a sociálních skupin, zejména pokud se týká tzv. subjektivních momentů. Avšak tyto momenty — nehledě na to, že nejsou zásadní — hrají důležitou roli v historickém vývoji. Vždyť zejména v současné historické etapě vývoje socialistických společností zaznamenáváme rostoucí úlohu tzv. subjektivních faktorů společenského vývoje.

Proto spolu s kritérii, která určují třídy a sociální skupiny v rámci společenského organismu, je nutné si uvědomit i další charakteristiky vyjadřující stav a dynamiku rozvoje jednotlivých elementů sociální struktury (jež přirozeně určují i změny ve vzájemných vztazích mezi jednotlivými třídami a sociálními skupinami). Proto společně s údaji o výrobní vyspělosti užíváme také charakteristiky politické a ideologické vyspělosti tříd a sociálních skupin, spolu s údaji o materiálních podmínkách života jednotlivých tříd a sociálních skupin užíváme také charakteristiky jejich způsobu života, kultury, hodnotových orientací. To všechno jsou relevantní momenty sociální struktury společnosti a procesů její rozšířené reprodukce v podmínkách socialistické společnosti.

Pro zkoumání konkrétních forem vývoje sociální struktury té či oné společnosti mají však velký význam i další linie diferenciaci, které se „protínají“ s třídní diferenciací: je to například teritoriální nebo národnostní diferenciaci. „Zúžení“ těchto linií diferenciaci v souvislosti s jednotlivými třídami nebo sociálními skupinami vyvolává určitou vnitrotřídní či vnitroskupinovou dife-

renciaci, která — na rozdíl od tzv. vlastních vnitrotřídních či vnitroskupinových diferenciací — je výrazem vlastního pohybu tříd a sociálních skupin (jejich rozčlenění na vrstvy) a má důležitý význam pro srovnání sociálně třídních struktur jednotlivých elementů původní diferenciace.

Pro ujasnění celého systému empirického vyjádření sociální struktury uvedeme přehled jednotlivých typů informací charakterizujících sociální strukturu v její „reprodukční celistvosti“:

A. *Informace charakterizující zdroje sociálních rozdílů a vztahů*, tj. především údaje o rozvoji národního hospodářství, změnách a rozvoji výrobních sil, technické vybavenosti výroby, odvětvové struktury, vnitřních a vnějších ekonomických vztahů dané společnosti atd., údaje o politických cílech a akcích, o politickém systému společnosti, o sociální politice státu, o systému vzdělání, rozvoji kultury dané společnosti atd., tj. údaje charakterizující ekonomické, politické a ideové zdroje sociálních rozdílů a vztahů.

B. *Informace, charakterizující sociální rozdíly a vztahy*:

1. *Informace, které charakterizují třídotvorné rozdíly*, tj. vztah k výrobním prostředkům, společenskou organizaci práce a postavení v systému rozdělování; jinými slovy kritéria diferenciace určující třídy a základní sociální skupiny.

2. *Informace charakterizující vývoj tříd a základních sociálních skupin*, tj. podíl tříd a sociálních skupin, indexy jejich kvantitativního růstu, technologickou vybavenost práce, podíl jednotlivých tříd a sociálních skupin na vytváření společenského produktu a národního důchodu, stupeň ekonomické aktivity a politické organizovanosti tříd a sociálních skupin, jejich zájmy apod., tj. charakteristiky vlastní třídám a sociálním skupinám jako celistvým historickým organismům.

3. *Informace charakterizující vnitřní diferenciaci tříd a základních sociálních skupin*, tj. například kvalifikační diferenciaci manuálních družstevních rolníků v oblasti rostlinné a živočišné výroby, diferenciaci dělníků podle stupně fyzické náročnosti jejich práce apod. Jde o takové linie diferenciací, které mají smysl pouze v rámci jedné třídy nebo sociální skupiny (nelze tedy hovořit o třídním složení jednotlivých skupin, charakterizovaných stejným stupněm kvalifikace administrativní práce, neboť zde jde o kritérium diferenciace mající smysl pouze pro sociální skupinu zaměstnanců apod.); proto hovoříme o charakteristikách vlastní vnitrotřídní diferenciace.

4. *Informace charakterizující netřídotvorné rozdíly v rámci celé společnosti*, tj. například všechny typy tzv. demografických diferenciací (podle pohlaví, věku apod.), teritoriálních diferenciací, vzdělávacích a kvalifikačních diferenciací, odvětvové diferenciace atd., tj. diferenciací, které se „protínají“ s třídní strukturou společnosti; lze hovořit například o třídní struktuře pracovníků jednotlivých odvětví (stejně jako o odvětvové struktuře jednotlivých tříd a sociálních skupin), o třídní struktuře věkových skupin (stejně jako o věkové struktuře jednotlivých tříd a základních sociálních skupin) atd. Je zřejmé, že každý z tzv. netřídotvorných rozdílů „tvoří“ určitou (svého druhu nevlastní) vnitrotřídní diferenciaci elementů třídní struktury.

V této souvislosti předchází i tento typ informací odrážející dělení tříd a sociálních skupin na soustavu jejich odpovídajících vrstev.

V prvním případě se však jedná o vrstvy, které jsou typické pro jednu třídu nebo jednu základní sociální skupinu, ve druhém případě existuje analogický systém vrstev pro všechny třídy a sociální skupiny. První typ diferenciačních kritérií vyděluje například vrstvu vysoce kvalifikovaných dělníků (její vydělení je podmíněno aplikací kritéria kvalifikace dělnické práce, které má smysl

pouze v souvislosti s dělnickou třídou), druhý typ vrstvu průmyslových dělníků, zemědělských dělníků, stavebních dělníků, zaměstnanců v průmyslu atd., vznikající v důsledku „křížení“ třídní a odvětvové struktury. Jestliže první typ informace představuje charakteristiky diferenciacce jedné třídy nebo jedné základní sociální skupiny a stanoví v tomto ohledu specifické a typické změny ve vývoji té či oné třídy, té či oné sociální skupiny, potom druhý typ informace naopak „spojuje“ odpovídající vrstvy jednotlivých tříd a základních sociálních skupin (například tak, že jde o pracovníky průmyslu, tj. spojuje, sjednocuje průmyslové dělníky, zaměstnance či spíše představitele inteligence, kteří pracují v průmyslových odvětvích apod.) a vytváří tak informaci o určitých objektivních podmínkách vývoje sociálních vztahů mezi třídami a základními sociálními skupinami.

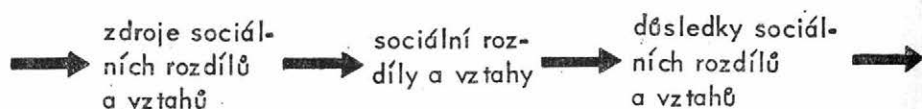
Všimněme si, že k posledním třem typům informace přidáváme i čistě nadstavbové momenty, tj. informace o společenském vědomí tříd a sociálních skupin atd.

C. Informace charakterizující sociálně třídní základ ekonomických, politických a ideologických procesů, tj. především údaje o účasti tříd, sociálních skupin a vrstev na procesech společenské výroby a na vývoji společnosti samé, včetně politické sféry, oblasti dalšího rozvoje kultury, vzdělání, způsobu života atd., a rovněž údaje vyjadřující účast tříd a sociálních skupin na dalším vývoji sociální struktury společnosti (patří sem kromě jiného informace charakterizující úlohu jednotlivých tříd, sociálních skupin a vrstev v jejich dalším naplňování, tj. v procesech reprodukce tříd a sociálních skupin v užším slova smyslu).

V uvedených třech základních informačních komplexech (které jsme rozčlenili spíše ze systematického hlediska, neboť odrážejí procesy, které jsou od sebe v reálné praxi neoddelitelné a jsou vnitřně hluboce spjaté) je možné s vysokým stupněm spolehlivosti empiricky zachytit vývoj sociální struktury společnosti v její „reprodukční celistvosti“.

Při takovém přístupu se základní rozdělení společnosti, strukturní základ společenského vývoje, fakticky odděluje od dílčích strukturních momentů, které ji naplňují a — což je ještě důležitější — od zdrojů a důsledků (ekonomických, politických a ideologických) pohybů sociální struktury jako celku.

Ve schématu reprodukce

se její vnitřní člen dělí na základní a odvozené rozdíly a vztahy (tj. zcela správně se naplňuje jeho vnitřní příčinná struktura), ale současně je ignorována vnitřní strukturace krajních členů schématu reprodukce. Při zdůvodnění tohoto přístupu nechceme v žádném případě zavrhnout chápání sociální struktury v užším smyslu jako sociálně třídní struktury; chceme pouze zdůraznit, že takové zúžení je vždy pouze relativní (v současných historických podmínkách se všechny rozdíly a sociální vztahy realizují uvnitř třídních rozdílů a vztahů, jejichž prostřednictvím jsou určeny směry jejich dalšího vývoje, který vede, svým způsobem, ke změnám základních, tj. třídních rozdílů a vztahů) a nelze je realizovat bez velkých poznávacích ztrát.

Naší snahou bylo zdůraznit nezbytnost rozboru sociální struktury v širším smyslu, v jejím komplexním významu, neboť pouze takový přístup umožňuje odhalit bohatství jejího marxisticko-leninského chápání.

Literatura

- Lenin, V. I.: *Spisy, díl 29*. Praha, Svoboda 1955.
Machonin, P. a kol.: *Československá společnost*. Bratislava, Epocha 1969.
Marx, K.: *Kapitál, díl I*. Praha, SNPL 1954.
Rutkevič, M. N. — Filippov, F. R.: *Socialnaja struktura razvitogo socialističeskogo obščestva*. Moskva, Nauka 1976.
Rutkevič, M. N. — Filippov, F. R.: *Socialnyje peremeščenija*. Moskva, Nauka 1970.

Резюме

Ф. Харват: Теоретическо-методологические исходные точки исследования социальной структуры общества

Статья решает проблематику теоретическо-методологических исходных точек исследования социальной структуры общества, подчеркивая диалектическое отношение социальных различий и общественных отношений и определяя социальную структуру как исторически создавшуюся и обусловленную совокупность общественных отношений, ядро которой составляют отношения людей в производственном процессе и которая формирует системы социальных различий, в рамках которой определяются основные объекты и субъекты дальнейшего развития общественных отношений.

Развитие социальной структуры воспринимается как процесс воспроизводства общественных отношений, понимаемого как органический синтез и распространение процесса экономического и демографического воспроизводства; этим подчеркивается комплексность и динамичность развития классов и социальных групп, которая имеет важное значение для дальнейшего усовершенствования управления общественными процессами в период строительства развитого социализма. В конце приводится типология индикаторов развития социальной структуры на основании вышеприведенного восприятия.

Summary

F. Charvát: Theoretical and Methodological Issues of Research into Society Social Structure

The article inquires into the problem of theoretical and methodological criteria of research into society's social structure with special emphasis on the dialectical relationship between social differences and social relations. Social structure is defined as the historically formed and historically determined sum total of social relations with a nucleus constituted by interhuman relations in the process of production. This formation shapes the specific system of social differences providing the framework determining the basic objects and subjects of further development of social relations.

The development of social structure is conceived as a process of reproduction of social relations, interpreted as an organic synthesis and extension of the process of economic and demographic reproduction. This approach highlights the comprehensiveness and dynamic quality of the development of classes and social groups essential for a further improvement of the control of social processes in the period of full-scale socialist construction. Finally, the article provides a typology of indications of the development of social structure on the basis of the discussed "reproduction approach".

Motivy analýzy

Vědecký socialismus obdobně jako ostatní součásti marxismu je od okamžiku svého vzniku předmětem výhrad, kritik a útoků nejrůznějšího zabarvení a původu. Tato skutečnost není ani nahodilá, ani překvapující. Marxismus a jeho leninské rozvinutí je nejhlubší analýzou podstaty a rozporů kapitalistické společnosti. Zakladatelé marxismu byli prvními kritiky kapitalismu, kteří nejenom postihovali jevovou stránku negativních rysů kapitalistické společnosti a kteří proti těmto rysům protestovali, ale kteří zároveň ukázali, z čeho tyto rysy pramení a jaká je jejich podstata, kteří ukázali, že kapitalistická společnost je podobně jako všechny dřívější třídně antagonistické společenské formace společností přechodnou i jaké jsou reálné cesty a síly, jež ji mohou revolučně změnit. Je pochopitelné, že takovéto stanovisko muselo okamžitě vyvolat odpor všech zastánců buržoazního statu quo — od těch nejreakčnějších až po ty nejliberálnější. I když škála kritiků a odpůrců marxismu je rozsáhlá a velmi pestrá, jedno mají společné: uznávají kapitalistické poměry jako rámec, který nemá být v zásadě změněn.

Marxismus a zejména vědecký socialismus však mezi buržoazními kritiky nevyvolává odpor pouze jako nástroj praktické přeměny světa, ale i jako teoretická soustava. Marxismus totiž poprvé důsledně poukázal na to, jakými klamy a iluzemi trpí buržoazní teoretické myšlení jako celek. Bylo to především konstatování, že je to myšlení nikoli čistě vědecké, nezaujaté, všelidské a nadstranické, za jaké se je od počátku dodnes snažili a snaží jeho tvůrci a nositelé vydávat, ale myšlení zcela jasně sociálně zakotvené a třídní.

Marxismus tedy dokázal, že ani buržoazní společenskou skutečnost, ani buržoazní sociální myšlení nelze považovat za výsledek a odraz jakýchsi univerzálních zákonitostí, odpovídajících lidské přirozenosti a lidskému rozumu. Tím zároveň bylo dokázáno, že si kapitalistické výrobní a společenské poměry nemohou činit nárok na lidstvem konečně nalezenou univerzální formu sociálního soužití, která už nepotřebuje zásadních přeměn, a že si ani buržoazní společenské teorie nemohou činit nárok na vědeckost ve smyslu pravdivé a všemi uznávané soustavy vědění.

Marxismus tak zpochybnil všechny základní hodnoty, na nichž byly kapitalistická společnost i buržoazní společenské teorie založeny. Nelze se proto divit, že pud sebezáchovy vede mluvčí buržoazie ke stále novým polemikám s marxismem-leninismem, ke stále novým, a dodejme hned že neúspěšným pokusům toto revoluční učení jednou provždy vyvrátit.

Mezi ty autory, kteří se otevřeněji nebo zastřeněji, seriózněji nebo zcela povrchně snaží s marxismem kriticky vyrovnat a popřít jeho teoretickou i metodologickou hodnotu, patřila a patří celá řada buržoazních sociologů. Buržoazní akademická sociologie ve svém celku měla zprvu tendenci marxismus přehlížet, nepovažovat jej za objekt hodný pozornosti, spatřovat v něm

„pouhou“ ideologii, jež nemá s vědou nic společného. Zejména v pozitivistické tradici buržoazního sociologického myšlení byl tento přístup velmi silně zakoreněn.

Teprve druhá generace buržoazních sociologů, jejíž činnost spadá na přelom devatenáctého a dvacátého století, byla nucena opustit stanovisko přezírání marxismu a tak či onak na něj reagovat. Na této změně se zřejmě podílely dvě základní okolnosti. Předně to byly narůstající vnitřní rozpory kapitalistické společnosti nejvyspělejších evropských zemí, související s přechodem ze stadia volné konkurence do stadia imperialismu, a za druhé silící organizované dělnické hnutí, vyvozující z teorie vědeckého socialismu svůj praktický politický program.

Mezi čelné představitele buržoazní sociologie přelomu devatenáctého a dvacátého století, kteří reagovali prakticky celým svým dílem na vědecký socialismus i na marxismus v jeho celku, patřil vedle Maxe Webera, Vilfreda Pareta a jiných také nejvýznamnější představitel francouzské buržoazní sociologie Emil Durkheim.

Dílo E. Durkheima má dodnes na buržoazní sociologii vliv. Dá se dokonce napsat, že v posledních desetiletích tento vliv vzrůstá. Přitom Durkheimovy názory i metodologické direktivy, jakkoli se to může zdát na první pohled paradoxní, ovlivňují oba hlavní proudy soudobé buržoazní sociologie, jimiž jsou na jedné straně různé odrůdy pozitivismu, na druhé pak antipozitivisticky orientované tendence vycházející ze strukturálního funkcionalismu. V Durkheimově díle je obsažena řada prvků, na něž mohou oba tyto proudy tak či onak navazovat.

Tento paradox je vysvětlitelný jistou vnitřní rozporností Durkheimova díla. I když je Durkheim jistě především představitelem sociologismu, nelze nevidět, že zejména v metodologické oblasti mu nejsou cizí prvky scientismu a naturalismu.

Zvlášť názorný je Durkheimův vliv na dílo hlavního soudobého představitele strukturálního funkcionalismu Talcotta Parsonse. Marxističtí i nemarxističtí autoři zabývající se genezí Parsonsových názorů se jednoznačně shodují v tom, že Durkheimův vliv v ní sehrál klíčovou roli. To ostatně explicitě vyjádřil několikrát i sám Parsons, který se k Durkheimovi hlásí jako k jednomu ze svých učitelů. Jsou to zejména zkoumání společenských jevů z hlediska sociálního systému a jeho integrace, problematika sociálního vlivu institucí a institucionalizovaných norem, zvyků, morálky a práva, pojetí anomie, hodnocení náboženství jako faktoru sociální soudržnosti, výklad role solidarity ve vývoji sociálních systémů, jež z Durkheimova díla Parsonse nejvíce inspirovaly.

Soudobé novopozitivistické tendence ovlivnil pak Durkheim nesporně svým principem metodologické jednoty společenských a přírodních věd, scientismem, požadavkem metodologického objektivismu, ideologické neutrálnosti a operačního vymezování pojmů [Viz Osipova 1977 : 257–258].

Durkheim je však i významným předchůdcem soudobých sociologických kritik vědeckého socialismu. Jeho postup při kritice vědecké ideologie dělnické třídy je totiž v jistém smyslu postupem modelovým, který se i dnes reprodukuje. Kritika Durkheimových názorů na socialismus není tedy antikvární záležitostí a může být příspěvkem i k současnému boji s názory našich odpůrců. Proto má smysl se jí věnovat.

Situace ve Francii jako sociální pozadí Durkheimovy tvorby

Marxističtí autoři zabývající se Durkheimovým dílem se oprávněně shodují

v tom, že nejlepším komentářem Durkheimovy sociologické tvorby jsou nejvýznamnější politické události, k nimž ve Francii došlo koncem devatenáctého a začátkem dvacátého století. Byla to prusko-francouzská válka a porážka Francie, zánik II. císařství, Pařížská komuna, Dreyfusova aféra a vznik I. světové války. Celé Durkheimovo dílo je reakcí jak na tyto události, tak na hlubší sociálně ekonomické příčiny, které je vyvolaly a tvořily jejich podstatu.

Je to dílo buržoazního sociologa. O Durkheimově třídním zařazení není sebe-menších pochyb. Tato globální charakteristika je však příliš obecná a abstraktní, než aby mohla dát jasnou odpověď na otázku konkrétních Durkheimových teoretických i prakticko-politických postojů. Nesmíme totiž zapomínat, že francouzská buržoazie nebyla v období, které sledujeme, třídou, jež by byla v názoru na to, jak nejlépe hájit své třídní pozice, jednotná. Byly zde silné tendence reakční a konzervativní, reprezentované snahami o obnovu monarchie, ale byly zde rovněž snahy vrátit se ke starým buržoazně demokratickým heslům a pod jejich praporem sjednotit celou francouzskou společnost, rozdíranou hlubokými vnitřními rozpory, jejichž nejvýraznějším projevem byl teror buržoazie rozpoutaný po porážce Pařížské komuny. — „Ve srovnání s revolučním marxistickým učením hluboce reakční buržoazní sociologie v uvedené době byla ještě schopna formulovat relativně pokrokové dílčí úkoly sociálního reformátorství, čímž vytvářela základ činnosti republikánů, zaměřené proti feudální reakci, monarchismu a klerikalismu. Program konkrétních společenských přeměn, vytyčený buržoazními reformátory, byl podporován ideologickým programem, jehož základními hesly byly antiklerikalismus, scientismus a tzv. solidarismus.“ [Osipova 1977 : 26].

Durkheimova sociologie je sociologií odrážející krizi kapitalistické společnosti ve Francii. Durkheim si tuto krizi uvědomoval a chtěl ji řešit. V tom je určitá jeho zásluha. Uvědomoval si zároveň, že je to krize, která nepostihuje pouze povrchní struktury společnosti, ale sahá velmi hluboko a narušuje všechny základní instituce kapitalistické společnosti. Přesto však byl přesvědčen, že řešení je možné bez zásadní změny této společnosti, tudíž v jejím rámci. Všechny krizové jevy chápe Durkheim jako jevy patologické, jako jevy nemoci jinak zdravého organismu. Myšlenku, že by mohlo jít o rozpory přímo v základech tohoto společenského zřízení, Durkheim vůbec nepřipouští. Ve své diagnóze krize kapitalistické společnosti se tedy zásadně rozchází s vědeckým socialismem a toto stanovisko ovlivňuje i jeho postoj k marxismu a jeho socialistickému učení jako celku.

Motivy Durkheimova zájmu o socialismus

Vzhledem k tomu, že ve Francii vítězná buržoazní revoluce velmi rychle odhalila všechny protiklady již nastoleného kapitalistického systému, vznikala zde živná půda pro kritiku tohoto systému ze socialistických pozic a Francie se stala „těžištěm evropského dělnického hnutí“ [Engels 1967 : 575]. Tyto okolnosti způsobily, že socialistická učení měla ve Francii bohaté tradice. Byly to však tradice poznamenané mnoha prvky utopismu, maloburžoazního radikalismu, spiklenectví, anarchismu a reformismu (babeufismus, saint-simonismus, blanquismus, proudhonismus, bakuninismus apod.). Uvedené tendence se staly jednou z hlavních překážek masového šíření a vlivu vědeckého socialismu.

Socialistická učení ve Francii v době Durkheimova teoretického působení proto tvořila velmi pestré mozaiku nejrůznějších směrů a škol. I v těchto letech zde existovaly ony hlavní formy socialismu tak, jak byly popsány již v *Manifestu komunistické strany*, tj. socialismus feudální, maloburžoazní, kon-

zervativní aneb buržoazní a kriticko-utopický [Marx, Engels 1958 : 451—460], pochopitelně modifikované zkušenostmi třídních bojů ve Francii v letech 1848—50 i zkušenostmi Pařížské komuny.

Dějiny socialismu a dělnického hnutí ve Francii na přelomu devatenáctého a dvacátého století jsou proto dějinami nesnadného boje za prosazení vědeckého socialismu a ustavení marxistické proletářské strany. Marxismus nebyl koncem devatenáctého století hlavním směrem francouzského socialistického myšlení a prožíval složité období rozchodu se svými protivníky zleva (anarchisty) i zprava (reformisty). O rozhodující vliv v dělnické třídě bojovala řada soupeřících stran.

Motivy Durkheimova zájmu o socialismus lze rozdělit do několika skupin. První a nejdůležitější motiv vycházel z toho, že Durkheim si uvědomoval rozpory tehdejší francouzské společnosti, její „dezorganizaci“ a „patologičnost“, a hledal cesty k její nápravě. Ve svých úvahách o těchto otázkách musel vzít v potaz rovněž návrhy socialistů a musel k nim zaujmout stanovisko, neboť také oni přicházeli s určitým řešením.

Druhým motivem jeho zájmu o socialismus bylo sílící dělnické hnutí ve Francii. „Leckdo se domníval,“ napsal Engels roku 1895, „že s Pařížskou komunou bude navždy pohřben bojovný proletariát. Ale právě naopak, od Komuny a od německo-francouzské války se datuje jeho nejmocnější rozmach.“ [Engels 1967 : 574]. A i když v samotné Francii „to trvalo samozřejmě léta, než se vzpamatovali po puštění žilou v květnu roku 1871“ [Engels 1967 : 575] a i když „válka z roku 1870—71 a porážka Komuny přesunuly, jak předpověděl Marx, těžiště evropského dělnického hnutí dočasně z Francie do Německa“ [Engels 1967 : 575—576], neznamená to, že francouzští proletáři byli zcela pasivní.

Přes krajně nepříznivé podmínky, represálie a pronásledování po pádu Pařížské komuny se dělnické hnutí koncem sedmdesátých let začalo ve Francii opět rozvíjet. Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let byla založena Dělnická strana, jejímiž vůdci byli Jules Guesde a Paul Lafargue. Jak jsme však už uvedli, byla to strana rozdrápaná vnitřními rozpory, která ještě nebyla schopna plnit roli organizátorky a ideové vůdkyně proletářských mas na základě jasného marxistického programu. Nicméně E. Durkheim jako bystrý pozorovatel francouzského společenského života si uvědomoval, že dělnické hnutí hlásící se k socialismu je významným sociálním faktem, a je proto nutné se jím i jeho učením zabývat.

Třetí motiv Durkheimova zájmu o socialismus se datoval ještě z let jeho studia na École normale supérieure. Zde totiž patřil k jeho spolužákům a přátelům Jean Jaurès, nejprve představitel levicových buržoazních tendencí, později vůdce francouzských socialistů. Spolu s ním i některými dalšími studenty se Durkheim zamýšlel nad tím, co bylo tehdy nazýváno „sociální otázkou“, a tato problematika ho přiváděla ke studiu děl autorů hlásících se k socialismu. Bez vlivu na tuto orientaci některých studentů École normale supérieure nebyl knihovník této školy, aktivní socialista Lucien Herr. To shodně uvádějí jak R. Aron [Aron 1967 : 375], tak J. V. Osipovová [Osipová 1977 : 44].

Aron dokonce píše, že „podle Marcela Mause to byl Durkheim, který naklonil Jaurèsovo myšlení socialistickým směrem a ukázal mu bídu radikálních idejí, které vyznával. (...) V letech 1885—1895 byl durkheimovské pojetí socialismu důležitým prvkem francouzského politického vědomí v prostředí levicových intelektuálů.“ [Aron 1967 : 375].

Durkheimovo pojetí socialismu bylo však velmi specifické a nemělo s vědeckým socialismem kromě názvu nic společného. Ani Jaurès nebyl, jak známo,

důsledným marxistou. Jakkoli je třeba ocenit jeho kritiku blanquistického extrémismu, levičáckého anarchosyndikalismu i reformismu a oportunismu, jakož i širokou pacifistickou kampaň, kterou rozvinul ve francouzském i mezinárodním dělnickém hnutí v předvečer I. světové války, kdy prořazoval názor, že odpovědí na válečnou politiku vlád evropských zemí musí být všeobecná stávka proletariátu těch států, jež se dostaly do vzájemného konfliktu, za kteroužto činnost byl fanatickým pravičákem 31. července 1914 zastřelen, nelze nevidět nedůslednost a utopické rysy v jeho pojetí socialismu a cest k němu. Byla to zejména myšlenka, že socialismus je především morální program, tzn. vize harmonické pospolitosti, jíž musí být podřízeny obecné koncepce a konkrétní politická praxe. Byl to zřejmě hlavně tento bod, v němž se Jaures a Durkheim shodovali a vzájemně ovlivňovali.

Specifičnost Durkheimova pojetí socialismu byla dána rovněž zvláštním významem, jaký měl tento termín v pozitivismu zejména od Comtových dob. A pozitivistickou tradici pojetí socialismu můžeme zároveň považovat za čtvrtý motiv Durkheimova zájmu.

V pozitivismu bylo podstatou socialismu nikoli zespolečenštění výrobních prostředků, ale zespolečenštění individua. V tomto smyslu byl chápán jako protiklad a kritika liberálního individualismu na straně jedné, a tzv. spontánního socialismu dělníků (Comtův termín) na straně druhé. „Termín ‚socialismus‘ vznikl v saint-simonovském prostředí a označoval tam ‚vpravdě sociální systém‘, tzn. ‚zorganizované seskupení‘, v němž jedinec je zcela podřízen zájmům celku, určeným hlavním orgánem moci. Pojem ‚socialismus‘ vznikl jako protiklad individualismu osmnáctého století a individualismu liberálů – jedinec mimo společnost je abstrakce, když však žije ve společnosti, když žije prostřednictvím ní a pro ni, dosahuje svobody a štěstí. Všechny společenské instituce musí být tudíž zorganizovány z hlediska společenských potřeb. (...) Není pochyb, že do takto široce chápaného socialismu, redukujícího se na mlhavý postulát ‚zespolečenštění‘ jedince a opozici vůči buržoaznímu liberalismu, se pozitivismus dokonale vešel.“ [Skarga 1966 : 116–117].

Je zřejmé, že za socialistu v tomto pojetí může být považován každý, kdo uznává, že jedinec nemůže existovat mimo společnost, a kdo konstatuje významnou roli procesu socializace v životě individua. Že jde o problematiku diametrálně odlišnou od toho, co má na mysli vědecký socialismus, je nábílední.

Na základě tohoto široce chápaného pojetí socialismu můžeme pochopit, proč koncem devatenáctého století mohl být Durkheim některými lidmi považován za socialistu a proč Durkheimova sociologie byla někdy ztotožňována se socialistickým učením. Způsobil to prostě terminologický zmatek, který pozitivistickou teorií o primátu společnosti ve vztahu k jedinci, tedy teorií, zabývající se socializací jedince, ztotožnil s teorií zabývající se socializací, tj. zespolečenštěním výrobních prostředků.

Pro pozitivistický socialismus měla tato záměna pojmů ještě další významný důsledek. Protože socializace individua byla chápána především jako morální a intelektuální výchova, byly cílem pozitivistického socialismu nikoli zásadní změny v sociálně ekonomické struktuře společnosti, nýbrž přeměny morálního a intelektuálního rázu. Comte v souladu se svým historickým idealismem byl přesvědčen, že k vytvoření harmonické společnosti konsensu, kterou v rámci kapitalistických poměrů postuloval, není zapotřebí revoluční změny výrobních poměrů, jak to požadovali vědečtí socialisté, ale pouze „moralizace“ společnosti, zavedení silné centralizované moci a pořádku do všech oblastí společenského života.

Právě tyto myšlenky comtovského pozitivistického socialismu pak plně převzal, modifikoval a rozvinul E. Durkheim. Durkheimův socialismus je v podstatě „socialismus“ A. Comta, který je shrnut do dvou klíčových slov: organizace a moralizace. Socialismus je lepší, tj. uvědomělejší organizace kolektivního života, jejímž objektem a důsledkem je integrace individuů v sociálních rámcích nebo společenských vybavených morální autoritou a tím schopných plnit výchovnou funkci.

Durkheim vymezuje socialismus takto: „Socialistickým se nazývá každé učení, jež se dovolává připojení všech ekonomických funkcí nebo některých z nich, jež jsou nyní rozptýleny, k řídicím a vědomým centrům společnosti.“ [Durkheim 1928 : 25]. „Socialismus se neredukuje na otázku mezd nebo, jak se říkalo, žaludku. Je to především snaha jinak uspořádat sociální organismus, tak aby průmyslové ústrojí mělo jiné postavení v celku organismu, bylo vyzdvíženo ze stínu, kde funguje automaticky, na světlo a pod kontrolu vědomí. Dnes je možné pozorovat, že tato snaha není pocíťována pouze nižšími třídami, ale samotným státem, který tou měrou, jak se ekonomická aktivita stává stále důležitějším faktorem celkového života, je silou věcí a stále nálehavějšími životními nutnostmi veden k řízení jejích projevů.“ [Durkheim 1928 : 34].

Z těchto dvou citátů je zřejmé, že socialismus nemá být zásadní změnou ve vlastnických a třídních poměrech, ale pouze jakousi centralizací ekonomických funkcí a uvědoměným řízením některých ekonomických procesů (zejména chodu průmyslu), které doposud probíhají živelně. Obojí může podle Durkheima splnit existující forma buržoazního státu, který je v podstatě nadtřídním orgánem a má uvedené funkce plnit v zájmu celé společnosti. Tolik Durkeimovy základní myšlenky o první stránce jeho pojetí socialismu, tj. o stránce organizační.

Zbývá však ještě druhá stránka, a tou je moralizace. Ekonomické funkce totiž musí být podřízeny nejen moci politické, ale i morální. Kdo má plnit tuto moralizátorskou funkci? Podle Durkheima to mají být tzv. profesionální seskupení neboli korporace. K analýze této otázky se v dalším výkladu ještě vrátíme.

Z toho, co bylo uvedeno, je zřejmé, že Durkheim socialistou v pravém slova smyslu nikdy nebyl. Bylo to hlavně reformistické pojetí socialismu, ve Francii koncem devatenáctého století velmi vlivné, jež způsobilo, že Durkheimovy názory mohly být za socialistické vůbec považovány. Tato skutečnost je dobrým příkladem toho, k jakému sblížení došlo mezi reformisticky orientovanými představiteli buržoazie, k nimž Durkheim nesporně patřil, a mezi reformisty hlásícími se k socialismu. Svědčí to o tom, že reformistický socialismus není v podstatě ničím jiným než ideologií a politikou velmi blízkou zájmům buržoazie, jak to mnohokrát charakterizoval Lenin.

Durkheim a vědecký socialismus

Durkheimovo dílo, obdobně jako dílo dalších významných představitelů buržoazní sociologie přelomu devatenáctého a dvacátého století V. Pareta a M. Webera, je někdy explicitní, ale častěji implicitní polemikou s vědeckým socialismem i s marxismem jako celkem. Tato polemika je vedena v několika rovinách. Pokusme se nyní poukázat na ty z nich, jež považujeme za klíčové:

1. Durkheim má námítky proti samotnému pojmu vědecký socialismus. Socialismus s tímto přívlastkem nemůže existovat, protože ještě nebyla vytvořena věda o společnosti v pravém slova smyslu. Materialistické pojetí dějin takovou vědou podle jeho slov není, neboť nevychází — podobně jako Marxova politická ekonomie reprezentovaná především *Kapitálem* — z „faktů a pozorování“. Ta

jsou „uvedena pouze jako důkazy pro předem přijaté teze“ [Durkheim 1928 : 6].
Teorie prý v marxismu není výsledkem zkoumání.

Marxův socialismus není založen na vědě, ale obdobně jako jiné formy socialismu byl inspirován vášní. Takové koncepce se rodí a sílí z touhy po dokonalější spravedlnosti, ze soucitu s pracujícími třídami, z vážního pocitu zmatku, k němuž vedou soudobé společnosti apod.

„Socialismus není věda, sociologie v miniatuře, je to výkřik bolesti a někdy hněvu těch lidí, kteří pocítují naši kolektivní nevolnost.“ [Durkheim 1928 : 6].
Jediným úkolem vědy je „popsat a vysvětlit, co je a co bylo“ [Durkheim 1928 : 4]. „Spekulace o budoucnosti nejsou její věcí.“ [Durkheim 1928 : 4].

Durkheimovy argumenty proti „vědeckosti“ socialismu jsou tedy tři: a) pokud neexistuje věda o společnosti, nemůže existovat ani socialismus založený na vědě, b) motivace socialismu nemá s vědou nic společného; je to záležitost citů, vášní a nejasné nespokojenosti s daným stavem, c) věda popisuje jen minulost a současnost, socialismus usiluje o vytyčení perspektiv vývoje, o popis toho, co bude; nemůže být proto vědecký.

Durkheimovo tvrzení, že doposud neexistuje věda o společnosti, vychází z mylné pozitivistické představy, že tuto vědu je nutné budovat podle vzoru přírodních věd, a pokud poznatky o společnosti takovou podobu nemají, věda o společnosti neexistuje. Je to tvrzení, jež přehlíží specifickou poznání společnosti a prakticky odsouvá vznik vědy o společnosti do nekonečna, neboť model této vědy nebude nikdy totožný s modelem věd přírodních.

Durkheimovou iluzí je rovněž názor, že v třídně rozdělené společnosti je možné někdy dospět k jednotné vědě o společnosti, jejíž závěry by měly stejnou platnost a byly všemi uznávány jako vědy přírodní. Věda o společnosti byla už vytvořena. Je jí materialistické pojetí dějin. Durkheim ji však za vědu uznat nemůže, a to v důsledku třídních pozic, na nichž stojí. Ať Durkheim chce nebo nechce, ať si to uvědomuje nebo neuvědomuje, jeho argumenty uváděné proti principům vědeckého socialismu nejsou především a hlavně argumenty čistě vědeckými, ale argumenty podmíněnými zájmy té třídy, v jejímž jménu jako teoretik vystupuje, tj. určitých složek francouzské buržoazie.

Durkheimova výtká týkající se motivace vědeckého socialismu nemůže rovněž obstat. Sama motivace, která různé třídy, vrstvy, skupiny a jedince k socialismu přivádí, není z hlediska výsledného charakteru tohoto učení podstatná. Není důležité, zda je někdo přiveden k vědeckému socialismu soucitem s proletariátem, protestem proti neutěšeným poměrům či hlubokým teoretickým studiem. Podstatné je, jaké teoretické a praktické závěry z těchto motivů vyvodí. Sama citová motivace tedy v žádném případě předem nerozhoduje o tom, že i socialistická argumentace musí zůstat pouze v zajetí citů a vášní.

Konečně třetí argument, že věda pouze popisuje minulost a současnost, je v příkrém rozporu s realitou. Kdyby věda měla opravdu takový charakter, nemohla by být vůbec prakticky užitečná. Každá věda má důležité prognostické funkce. Není důvodu, proč by takové funkce neměla mít věda o společnosti. Celá historie dělnického hnutí a komunistických stran ostatně přesvědčivě dokazuje, že materialistické pojetí dějin jako věda o společnosti se ve svých prognostických funkcích plně osvědčilo a argument tohoto druhu, mající popírat možnost vědeckého socialismu, proto neobstojí.

2. Implicitní Durkheimovou polemikou s vědeckým socialismem je jeho pojetí dělby práce, vyložené nejrozsáhleji a nejsoustavněji v jeho prvním velkém

díle *De la division du travail social* z roku 1893. Pro Durkheima je typické v podstatě ahistorické chápání dělby práce. Sovětský autor I. S. Kon o Durkheimově analýze dělby práce správně píše: „Durkheim se snaží přistoupit k tomuto problému přísně objektivně. Hned na začátku odmítá spekulativní úvahy o „citi“ dělby práce, „neboť by to znamenalo předpokládat, že dělba práce existuje v důsledku výsledků, které se chystáme určit“, a hovoří pouze o funkci dělby práce, tj. o tom, jakým potřebám slouží. Takové kladení otázky je v principu správné. Ale tím, že vychází ze své obecné teorie, stanoví Durkheim funkci dělby práce nikoli vztahem k určitému sociálně ekonomickému systému, ale pouze vztahem ke „kolektivnímu vědomí“ (tj. „souhrnu věr a citů společných členům téže společnosti“).“ [Kon 1964 : 76–77].

Durkheim považuje dělbu práce za nikoli historický, a dokonce ani za nikoli společenský, nýbrž za obecně biologický fakt, jehož podmíněnost je třeba hledat v podstatných vlastnostech organizované hmoty. Dělba práce je pouze dílčí formou tohoto všeobecného procesu a má tudíž charakter přírodního zákona.

Dělba práce podle něho hraje a vždy bude hrát neobyčejně významnou roli při vytváření vztahů v sociální skupině a také obecněji při vytváření mezilidských vztahů. Na jedné straně umožňuje rozvoj společenské osobnosti a proces socializace díky tomu, že vede k růstu specializace, a na druhé straně vytváří mezi lidmi celý systém práv a povinností, služeb a závislostí, které je vzájemně spojují, a tím jsou zdrojem sociální integrace. Tím společenská dělba práce umožňuje nejen zachování celku jako zdroje sociální integrace společenských elementů, ale vytváří rovněž sociální solidaritu díky tomu, že se činnosti jednotlivých elementů a společenských skupin, z nichž každá zaujímá určité místo ve výrobním procesu, navzájem doplňují.

Dělba práce je tedy podle Durkheima základním procesem společenského života, který má za následek všechny ostatní sociální přeměny.

Základní význam dělby práce chápáné jako objektivní sociální fakt v procesu společenské integrace vyplývá z funkcí, jaké plní ve společnosti. Přitom podle Durkheima ekonomické služby, jaké dělba práce přináší, jsou čímsi malým ve srovnání s morálními účinky, které vyvolává. Pravou funkcí dělby práce je vytvořit mezi dvěma nebo více lidmi jistý pocit solidarity, spočívající v tom, že si vzájemně poskytují služby a statky, jichž se každé ze stran nedostává. Tato směna široce chápaných statků a služeb vytváří mezi lidmi přátelské vztahy, vyvolává integrační procesy, krátce řečeno, je zdrojem solidarity.

Jestliže při dělbě práce nejsou funkce v souladu, znamená to, že jejich vztahy nejsou uspořádané. Dělba práce, která postrádá uspořádání, je anomická. Do této kategorie pak Durkheim řadí všechny případy dělby práce, které nevyvolávají společenskou solidaritu. Durkheimovi byly tedy známy degradační účinky dělby práce, zejména ty, jež vyvolává kapitalistický průmysl. Durkheim je nepopírá, ale nedomnívá se, že plynou nutně z dělby práce.

Dělba práce, pokud se realizuje „normálně“, má podle Durkheima pouze pozitivní účinky a vede nutně k upevňování společenské solidarity. Faktory, jež tento „blahodárný“ vliv dělby práce narušují, nevyplývají z ní samé, ale jsou vždy v podstatě subjektivní povahy. Jsou vždy jakýmsi zkreslením, které způsobují nekompetentní lidé, a jsou proto také díky subjektivním zásahům lidí odstranitelné. Na iluzornost těchto Durkheimových názorů, idealizujících důsledky dělby práce ve společnosti, zejména kapitalistické, poukázali i někteří nemarxističtí autoři [Friedmann 1970 : 93–105].

Durkheim není schopen v důsledku třídní omezenosti v přístupu k sociální skutečnosti pochopit, že jisté negativní účinky dělby práce tkví v samotné podstatě tohoto jevu a jsou neodmyslitelné. Tento autor, který klade tak silný důraz na osvobození sociologie od všech iluzí a mýtů, na její zvědeckění, zůstává sám v zajetí nesprávné myšlenky, že to, co plyne z dělby práce objektivně, je možné odstranit jednostranně subjektivními zásahy. Nechápe například, že takový důsledek kapitalistické dělby práce, jakým je nesmyslnost rozčleněných úkonů pracovní činnosti v očích dělníka, lze odstranit jen zásadní změnou ekonomických a společenských podmínek, v nichž se dělník za kapitalismu nachází.

Má proto plnou pravdu I. S. Kon, když píše: „Protože ignoruje rozhodující fakt, že rozdělení společnosti na třídy je podmíněno především různým vztahem lidí k výrobním prostředkům, redukuje Durkheim celou otázku na specifickou reglementaci dělby práce, při níž není individuum v souladu se svou funkcí a sama dělba práce už neodpovídá přirozenějšímu rozdělení talentů. Aby tato anomie byla zrušena a byla obnovena narušená solidarita, je třeba vytvořit rovné postavení pro všechny na základě harmonie mezi schopnostmi každého individua a jeho pozicí. Avšak ponecháme-li už stranou to, že třídní boj je pojem mnohem širší než nespokojenost dělníka s existující dělbou práce, Durkheim se nám jeví jako zřejmý utopista. Zastírá antagonistický charakter kapitalistické dělby práce, omezující aktivitu individua a jeho možnosti, a snaží se v rámci kapitalismu vyřešit ty rozpory, které jsou objektivně řešitelné pouze v podmínkách komunistické společnosti. Nelze se proto divit, že jeho teorie je konečkonců apologetikou kapitalistické společnosti a principu solidarismu ochotně přijali jako zbraň buržoazní a sociálreformističtí vůdcové první třetiny XX. století.“ [Kon 1964 : 77–78].

3. Durkheim nesouhlasí se základní myšlenkou vědeckého socialismu, že dříve než bude možné budovat vpravdě lidskou společnost, založenou na skutečné solidaritě a bratrství mezi lidmi a na humanistických morálních principech, je nutné revoluční cestou odstranit ty objektivní podmínky (na prvním místě soukromé vlastnictví výrobních prostředků), které tomu brání. Je totiž přesvědčen, že kapitalismus má před sebou netušené vývojové perspektivy. Je to společnost, která sice trpí dílčími nedostatky, „patologickými a nenormálními“ jevy, jak to s oblibou nazývá, avšak jde o negativní vlastnosti jinak zdravého organismu, odstranitelné „moralizací“ společnosti, tj. především výchovou. Revoluci Durkheim zásadně odmítá, neboť podle jeho slov vede ke změnám, jež jsou příliš povrchní. Revoluce se prý omezuje pouze na změnu institucí, zatímco Durkheimovi jde o změnu myšlení a morálky lidí.

Jako charakteristická pro Durkheimovy postoje k socialismu je často uváděna tato pasáž: „Nejde už o to, aby místo dnes existující společnosti byla vybudována společnost nová, ale o to, aby dnešní společnost byla přizpůsobena novým podmínkám společenského bytí. Sociální otázka není už otázkou tříd, protikladu bohatých a chudých, podnikatelů a dělníků, jediné možné řešení nespočívá v tom, že jednomu se ubere a druhým přidá. V zájmu jedněch i druhých je omezit choutky obou stran shora a tím skoncovat se stavem dezorganizace, vření a chorobného vzrušení, který nevyplývá ze sociální činnosti a vede dokonce k utrpení. Jinak řečeno, takto pojatá sociální otázka není už otázkou peněz či síly, ale otázkou morálních faktorů. Rozhoduje o ní nikoli stav naší ekonomiky, ale stav naší morálky.“ [Durkheim 1928 : 297].

Sociální otázka není tudíž především otázkou ekonomickou, je to otázka konsensu, tj. společného citění individuí, díky němuž jsou oslabovány konflikty,

vytlačovány egoismy i uchováván sociální mír. Sociální otázka je otázkou socializace. Jde o to, učinit individuum členem kolektivity, vštípit mu respekt před příkazy, zákazy a povinnostmi, bez nichž je kolektivní život nemožný.

Durkheim zde v pozitivistickém duchu, navazujícím především na Comta, řeší základní filozofickou otázku v oblasti společnosti zřetelně idealisticky. Není to materiální stránka společenského života, co koneckonců determinuje sociální procesy a sociální strukturu, ale jsou to na prvním místě morální faktory. Proto změna ekonomických podmínek není nutná, proto není nutná ani žádná sociální revoluce. Kapitalistická společnost je dobrým a vyhovujícím základem pro změnu myšlení a postojů lidí, na něž je třeba působit především výchovou.

Zatímco Comtovým základním heslem, vyjadřujícím jeho názor na společenskou změnu, je heslo „pořádek a pokrok“, Durkheim klade ještě menší důraz na „pokrok“ a plně se věnuje především analýze „pořádku“. V důsledku toho se stále více vzdaluje úvahám o budoucnosti, typickým pro Comta. Nutí ho k tomu i polemika s vědeckým socialismem, který je výrazně orientován na budoucnost. To se odráží i v Durkheimově celkovém pojetí sociologie. Je to podle něho společenská věda o synchronicky chápané přítomnosti. Ne náhodou právě na tuto myšlenku navazuje soudobý strukturální funkcionalismus, ne náhodou je mu Durkheimův odpor k jakékoli revoluční politické a ekonomické změně tak blízký.

4. Zásadní rozpor mezi vědeckým socialismem a Durkheimem existuje rovněž v pojetí člověka. Durkheim je přesvědčen, že člověk vždy byl, je a navždy zůstane vnitřně rozdělenou bytostí. Tento vnitřní protiklad, který nejuplněji popisuje ve stati *Le dualisme de la nature humaine et ses conditions sociales* [1914 : 206—221], je vlastní samotné lidské přirozenosti, není proto historicky podmíněn a bude vždy neodstranitelnou překážkou v úsilí o jakoukoli změnu lidského osudu. Polský sociolog J. Szacki v této souvislosti napsal, že „*homo duplex* je centrální postava celého Durkheimova myšlení“. [Szacki 1964 : 13].

Rozdějenost lidské přirozenosti nejen existenci člověka neustále doprovází, ale lidé si ji v té či oné formě také vždy uvědomovali. V náboženství měla podobu protikladu těla a duše, ve filozofii protikladu hmoty a vědomí či smyslu a rozumu a obdobným způsobem byla reflektována v psychologii i v běžném myšlení. V sociologii pak je podle Durkheimova mínění odrážena především jako protiklad individuálního a společenského, což je nakonec podstata i všech ostatních protikladů.

Samo konstatování tohoto protikladu by ještě mnoho neznamenal a mohli bychom v této věci dát dokonce Durkheimovi do jisté míry za pravdu. Vždyť i Marx nejednou — ovšem v jiné terminologii — konstatoval vnitřní rozpornost individuálního života v třídní antagonistické společnosti. Co však zasluhuje v Durkheimově případě kritiku, je skutečnost, že tento jev považuje za věčný, neměnný a neodstranitelný. V tom je zásadní odlišnost mezi ním a Marxem. (1)

„Teorie o věčné antinomii mezi jedincem a společností jsou pro Marxe pouze určitou formou ideologické mystifikace, za níž se skrývá reálný konflikt mezi třídou vlastníků a třídou vykořisťovaných. Děje se tak tehdy, když produkt

(1) Nechceme ovšem tvrdit, že všechny individuální rozpory lidského života budou někdy v budoucnu odstraněny. Lidský život bude vždy řešením konfliktů. Jde však o to, že tyto konflikty nebudou vždy vyplývat ze zásadní kvalitativní odlišnosti individuálního a společenského, jak to předpokládá Durkheim, který v trvalém a neodstranitelném antagonismu tohoto druhu vidí vůbec základní podmínku vzniku a existence člověka a lidství.

lidské práce je oddělen od bezprostředního výrobce, člověk se cítí být izolován od společnosti a chápe, že proti jeho vlastnímu zájmu se staví něco, co je mu prezentováno jako „obecný zájem státu“ nebo „společensví“, jako základ kolektivního soužití, a co je v podstatě zájmem panující třídy.“ [Jaroszewski 1974: 45—46]. Zatímco Marx spojuje vnitřní individuální rozpory tohoto druhu jednoznačně s antagonistickými poměry, ve kterých člověk žije, Durkheim je považuje za jednu provždy dané a vrozené. Zatímco Marx ukazuje reálnou cestu k jejich odstranění změnou ekonomických, politických a ideologických podmínek, jež je rodí, Durkheim v jejich definitivní a trvalé odstranění nevěří.

„Zde se snad nejvýrazněji,“ píše výstižně J. Szacki, „projevuje dávno diskutovaná otázka vztahu Durkheimovy koncepce k teorii historického materialismu. Zdá se, že nejhlubší rozdíl mezi nimi nespočívá v tom, že se prvotnost přiznává tomu či onomu ‚faktoru‘ společenského života, náboženství nebo ekonomice; ani v tom, že se akceptuje to či ono hodnocení lidské přirozenosti, ‚pesimistické‘ nebo ‚optimistické‘; ale především v zásadní protikladnosti durkheimovského dualismu a marxovského monismu v antropologii. U Marxe je člověk společenskou bytostí právě jako člověk ‚z masa a krve‘. (...) U Durkheima je tomu úplně naopak. Existence společnosti jako ‚systému jednajících sil‘, pocíťovaných jedincem jako něco vůči němu ‚vnějšího‘, je základní podmínkou jeho polidštění, stav ekonomiky naproti tomu pouze odráží celkový stav společnosti. Čím více je společnost pravým ‚ohniskem morálního života‘, tím více může být překonáván chaos hospodářského života, a jedinec je s to žít lidsky. Člověk musí být k lidství přinucen.“ [Szacki 1964 : 24—25].

Zatímco Durkheim chápe možnost dílčích zlepšení života jedince, a tím i společnosti jako věc jednostranně vnějšího morálního i výchovného nátlaku, Marx přistupuje k této záležitosti dialekticky. Změna jedince je podmíněna změnou společnosti, ale tuto společnost mohou zase měnit pouze jedinci, kteří ji tvoří, a to revoluční praktickou činností. Marx na rozdíl od Durkheima nepřistupuje k lidskému individuu abstraktně jako k bytosti mající od přírody negativní vlastnosti, jež jí brání v harmonickém soužití s ostatními lidmi, ale konkrétními analýzami dokazuje, že tyto negativní vlastnosti jsou historicky podmíněny a že ve změněných sociálně ekonomických podmínkách nebude muset být člověk k lidství vnější silou nucen, ale bude k němu uvědoměle a rád směřovat.

Vnitřní rozdvojenost lidské přirozenosti má podle Durkheima ještě další aspekt, který je podle jeho přesvědčení obzvláště pádným argumentem proti teorii vědeckého socialismu i proti jeho praktické realizaci: Zdrojem skutečného ohrožení společnosti je přirozená nenasycenost člověka; toto nebezpečí je stejné ve všech společnostech a ani budoucnost na tom nic nezmění. Socialismus nemůže přinést žádnou výraznou změnu v tom, co je podstatou člověka. Člověk bude vždy stejný, a očekávat, že budoucnost přinese radikální změnu, je nesmyslné.

Přitom k této podstatě člověka patří, že je-li uspokojena jedna jeho potřeba, vyvolává to okamžitě množství potřeb dalších. Usilovat o zlepšení materiálního postavení dělnické třídy a po vítězství socialistické revoluce o zlepšení materiálního postavení všech příslušníků společnosti je podle Durkheima „danajský dar či sisyfovská práce“. „Neboť i když se vytvoří pro pracující výsady, které zčásti neutralizují to, co požívají zaměstnavatelé; i když se zkrátí pracovní doba a zákonem zvýší mzdy, nepodaří se uspokojit vzbouřené chutě, neboť nabudou nových sil tou měrou, jak budou uspokojeny. Neexistují možné hranice

jejich požadavků. Usilovat o jejich utišení tím, že se uspokojí, znamená chtít je obdarit danajským darem. Jestliže se opravdu sociální otázka kladla v těchto termínech, bylo by mnohem lepší ji prohlásit za neřešitelnou. [Durkheim 1928 : 79].

Je zřejmé, že Durkheimova kritika je zde zaměřena, a to oprávněně, i proti charitativním tendencím různých reformátorských hnutí. Její osten však směřuje i proti vědeckému socialismu. I když vědecký socialismus nepovažuje otázku zlepšení ekonomického postavení dělnické třídy a koneckonců i všech ostatních pracujících vrstev za svůj jediný cíl, a tím se liší od všech trade-unionistických odrůd dělnického hnutí, přesto v žádném případě v ní nevidí otázku okrajovou. A to proto, že teprve tam, kde jsou uspokojeny základní materiální potřeby člověka, je možný všestranný rozvoj lidské osobnosti.

Podceňování snahy o zlepšení materiální situace lidí na základě argumentu, že lidé budou stejně vždy se svým postavením nespokojeni, je typickým postojem zastávce statu quo. Nechceme tvrdit, že všechny lidské potřeby budou někdy v budoucnosti plně uspokojeny. Je samozřejmé, že kvalita potřeb se mění a že jedny uspokojené potřeby vyvolávají potřeby jiné. To však neznamená, že ve jménu této skutečnosti je možné prohlásit uspokojování základních potřeb širokých mas, jak o to usiluje teorie i praxe vědeckého socialismu, za zbytečné a marné, protože „chutě lidí jsou neukojitelné“.

Hlavní Durkheimův argument proti vědeckému socialismu v této oblasti se nakonec mění v plané moralizování. Durkheim píše: „K tomu, aby vládl sociální pořádek, je třeba, aby většina lidí byla spokojena se svým osudem. Ale k tomu, aby s ním lidé byli spokojeni, není třeba, aby měli více nebo méně, ale aby byli přesvědčeni, že nemají právo mít více. A proto je bezpodmínečně nutné, aby existovala autorita, jejíž nadřazenost uznávají a která se nazývá právo. Protože individuum ponechané pouze tlaku svých potřeb nikdy neuzná, že dospělo ke krajní hranici svých práv.“ [Durkheim 1928 : 291].

Nejde tedy o změnu existujících poměrů, jde pouze o změnu myšlení lidí, o změnu postojů k nim, jde o to, aby se s nimi lidé smířili a aby je akceptovali. Třídně apologetická funkce této Durkheimovy teze je zcela zřejmá.

5. Vědecký socialismus považuje kapitalismus za takové uspořádání společnosti, jež je nesprávné svou podstatou. Proto je třeba tuto podstatu změnit revolucí. Také Durkheim uznává — pak jsme viděli — určité slabiny kapitalistické společnosti. Nejsou to však takové negativní jevy, jež by vyžadovaly zásadní, tj. revoluční změnu. Jaká opatření, jaké cesty navrhuje Durkheim k odstranění těchto dílčích nedostatků?

Durkheim je přesvědčen, že klíčovou roli musí sehrát morální autorita, reprezentovaná tzv. korporacemi neboli profesionálními skupinami. „V profesionální skupině vidíme především morální sílu schopnou držet na uzdě individuální egoismy, udržovat v srdcích dělníků živější pocit jejich společné solidarity, bránit brutálnímu uplatňování práva silnějšího v průmyslových a obchodních vztazích.“ [Durkheim 1960 : XI—XII].

Profesionální skupiny, organizované po vzoru starověkých římských a středověkých korporací, by měly být podle Durkheima onou dávno hledanou a konečně nalezenou organizační a morální formou, která smíří zájmy podnikatelů a dělníků. Jak velký význam této myšlenky Durkheim připisoval, o tom svědčí zejména jeho předmluva z roku 1902 k práci *De la division du travail social*, kde je celá tato problematika podrobně rozvedena.

Nejde o nic jiného než o utopickou představu, že je možné sjednotit protikladné třídy působením netřídně pojatého státu, jako reprezentanta práva a výrobních korporací. Sovětská autorka J. V. Osipovová na adresu této Durkheimovy myšlenky správně uvádí: „Mnohé společenské organizace, zejména politické strany a odbory, zajišťují jednotu jednání, pocitů a myšlení svých členů, ale idea vytvoření orgánu nadtřídní jednoty, o němž snil Durkheim, je reakční a utopická.“ [Osipova 1977 : 192].

Závěr

Durkheim byl jedním z těch buržoazních sociologů, kteří postřehli společenskou závažnost různých socialistických teorií včetně vědeckého socialismu, snažil se tyto teorie analyzovat a pokusil se s nimi kriticky vyrovnat. Jeho reakce na vědecký socialismus i na marxismus jako celek je, jak jsme uvedli, velmi charakteristická. Je to reakce, jež může dodnes sloužit jako model, podle něhož s pochopitelnými časovými a prostorovými korekcemi postupují i soudobí významní buržoazní sociologové. Také jejich kritika vždy obsahuje útok na vědeckost marxistické společenské teorie, na myšlenku, že je možné překonat starou dělbu práce i její důsledky, tj. především rozdělení společnosti na třídy, na nutnost revoluční změny kapitalistické společnosti, na možnost zásadní přeměny člověka pod vlivem změněných společenských podmínek. Je v ní vždy obsažena i myšlenka třídní spolupráce pod záštitou nadstranicky chápaného státu, popřípadě i jiných politických institucí.

Ukazuje se tedy oprávněnou naše výchozí myšlenka, že zabývat se analýzou a kritikou teoretických systémů buržoazních sociologů minulosti není záležitost, jež by měla svůj význam pouze z hlediska takové speciální disciplíny, jakou jsou dějiny buržoazní sociologie, ale že tento postup má i význam zcela aktuální z hlediska kritiky soudobých buržoazních teorií. Je to dáno tím, že některé základní teoretické i metodologické principy doprovázejí vývoj buržoazní sociologie po celou dobu její existence. V tomto smyslu může analýza a kritika díla buržoazních sociologů minulosti přinést leccos podnětného i pro práci soudobého marxistického sociologa.

Literatura

- Aron, R.: *Les étapes de la pensée sociologique*. Paris 1967.
Durkheim, E.: *Le dualisme de la nature humaine et ses conditions sociales*. Scientia, XV, 1914.
Durkheim, E.: *Le socialisme*. Paris 1928.
Durkheim, E.: *De la division du travail social*. Paris 1960.
Engels, B.: Úvod ke knize Karla Marxe „Třídní boje ve Francii 1848–1850“. In: Marx, K., Engels, B.: Spisy sv. 22, Praha 1967.
Friedmann, G.: *Rozdrobená práce*. Praha 1970.
Jaroszewski, T. M.: *Rozważania o praktyce*. Warszawa 1974.
Kon, I. S.: *Pozitivizm v sociologii*. Leningrad 1964.
Marx, K., Engels, B.: *Manifest komunistické strany*. In: Marx, K., Engels, B.: Spisy sv. 4, Praha 1958.
Osipova, J. V.: *Sociologija Emilja Džurkgejma*. Moskva 1977.
Skarga, B.: *Comte*. Warszawa 1966.
Szacki, J.: *Durkheim*. Warszawa 1964.

Резюме

Я. Седлачек: Дюркгейм и социализм (Анализ и критика)

Научный социализм, аналогично как и остальные составные части марксизма, является с момента своего возникновения предметом оговорок, критики и нападков самых различных оттенков и происхождения. К числу авторов, пытающихся более или менее открыто, более серьезно или совсем поверхностно справиться критически с марксизмом и отвергнуть его теоретическую и методологическую ценность, принадлежал и принадлежит целый ряд буржуазных социологов. Также самый видный представитель французской буржуазной социологии Эмиль Дюркгейм реагировал практически целым своим творчеством на научный социализм и марксизм как на одно целое.

Творчество Дюркгейма донныне оказывает методологическое и теоретическое воздействие на буржуазную социологию. Кроме того Дюркгейм является тоже видным предшественником современных социологических критик научного социализма. Его метод критики научной идеологии рабочего класса является в известном смысле модельным и он воспроизводится даже в настоящее время. Следовательно критика взглядов Дюркгейма не устарелое дело и может служить вкладом и в современную борьбу со взглядами наших противников.

В статье объясняется все творчество Дюркгейма на фоне социального положения во Франции на рубеже 19. и 20. веков и анализируются мотивы интереса Дюркгейма к социализму. Ее ядро посвящено сопоставлению взглядов Дюркгейма на общество с научным социализмом. Критике подвержены тезисы, в которых Дюркгейм принципиально расходится с научным социализмом, т. е. его нападение на научность марксистской общественной теории, на мысль, что можно преодолеть старое разделение труда и его последствия, прежде всего разделение общества на классы, на необходимость революционной перемены капиталистического общества и на возможность коренного изменения человека под влиянием измененных общественных условий. Критически анализируется тоже мысль Дюркгейма о классовом сотрудничестве под покровительством надпартийно понимаемого государства и т. н. профессиональных групп или корпораций.

Summary

J. Sedláček: Durkheim and Socialism (Analysis and Criticism)

The scientific socialism as well as other parts of Marxism has been since the time of its inception subject to reserves, criticism and attacks of all sorts and types. Among the authors who openly or in a disguised way, more or less profoundly try to critically confront Marxism and to deny its theoretical and methodological value has belonged a number of bourgeois sociologists. Practically the entire work of the most significant representative of the French bourgeois sociology Emil Durkheim is in fact a reaction to the scientific socialism and Marxism as a whole.

Durkheim's work has produced a methodological and theoretical influence on the bourgeois sociology till today. Durkheim is, however, also a noted mental father of the present sociological criticism aimed at the scientific socialism. Namely his approach to the working class scientific ideology is in some respect a model-type still in use. This is why a critical analysis of Durkheim's opinions concerning socialism can by no means be taken for any obsolete affair; it can largely contribute to fighting the ideas of our present opposers.

The paper illustrates Durkheim's literary production on the background of the social situation in France at the end of the nineteenth and beginning of the twentieth century and analyses the motives of his interest in socialism. Its substantial part deals with the confrontation of Durkheim's opinions on society with the scientific socialism. Critical attention is paid to his theses contradictory to the scientific socialism, i. e. to his attacks at the scientific character of the Marxist social theory, at the idea that it is possible to surmount the obsolete division of labour and its consequences and above all the division of society into classes and at the postulate of a revolutionary change of the capitalist society leading to a fundamental change of man under the influence of changed social conditions. Eventually, Durkheim's idea of class cooperation supervised by the state (which exists outside classes) and by s. c. professional groups or corporations is critically analysed.

Soudobý antievolucionismus proti funkcionalistickému evolucionismu: kritický pohled

NIKOLAJ GENOV

Sofia

V dějinách myšlení vládne dialektická zákonitost: každá více či méně nová ideová tendence stimuluje zrod protikladných idejí. Ani vznik sociologického evolucionismu na funkcionalistickém základě není výjimkou z tohoto pravidla, neboť neprodleně vede k moderní aplikaci tradičních antievolucionistických idejí.

Sociální determinaci těchto dvou ideových fenoménů musí sociologie poznání nesporně věnovat zvýšenou pozornost. Neméně významná je i analýza jejich teoretických tezí a antitezí, například ve spojitosti s tématem sociální revoluce nebo v historicky konkrétnější podobě v souvislosti s tématem vzniku kapitalismu. Při historickém a teoretickém výzkumu funkcionalistického evolucionismu a při rozboru četných pokusů americké a západoněmecké sociologie o jeho diskvalifikaci je však možná ještě třetí varianta: soustředit pozornost na metodologickou rekonstrukci a kritiku základních východisek obou směrů z hlediska jejich vztahu k povaze sociologického poznání.

Budeme-li postupovat tímto způsobem, nabízejí se různé možnosti metodologického přístupu: a) zaměřit se na vyčerpávající analýzu základních bodů problematiky; b) soustředit se pouze na některé z těchto bodů; c) kriticky reprodukovat a analyzovat základní parametry koncepcí ze stejného pohledu.

Stať je výsledkem výzkumné strategie posledního typu. Hlavním předmětem metodologického rozboru je vztah genetické kontinuity a diskontinuity historických událostí v makrosociálním vývoji a sociologický přístup k teoretickému uchopení tohoto problému. Postup je následující: 1. osvětlení základních východisek funkcionalistického evolucionismu podstatných pro dané téma; 2. analýza odpovídajících metodologických antitezí moderního antievolucionismu; 3. kritické poznámky k výsledkům získaným v bodě 2; 4. kritické poznámky k výsledkům získaným v bodě 1; 5. pokus o načrtnutí alternativní koncepce výzkumu makrosociálního vývoje, jež by překonávala principiální nedostatky koncepcí explikovaných pod body 1. a 2.

1. Základní předpoklady funkcionalistického evolucionismu

Jako vzor funkcionalistického přístupu ke zkoumání sociálních změn a v první řadě společenského vývoje mohou sloužit názory Talcotta Parsonse, k nimž dospěl při svém výzkumu vývoje společností [Parsons 1977]. Tuto volbu není třeba speciálně zdůvodňovat vzhledem k Parsonsovu nespornému vlivu jak v jeho strukturně funkcionálním období, tak v období neoevolucionistických výzkumů. Parsonsova koncepce je bezesporu nejambicióznějším a nejrozvinutějším pokusem o rozpracování značně abstraktního funkcionalistického pojmového aparátu při zkoumání společenského vývoje a při jeho aplikaci v teoretické a historické oblasti. Nikoli náhodou je právě proti tomuto přístupu

namířena převážná část kritiky a argumentace současného antievolucionismu, týkající se neoevolucionismu.

Nelze pochybovat o tom, že Parsonsovo zkoumání vývoje má plnit funkci metodologické, teoretické a ideologické alternativy k marxistické koncepci společenského vývoje. Je rovněž třeba mít na paměti skutečnost, že vlivní autoři mezi západoevropskými a americkými sociology již dlouho prohlašují, že Parsons se ve svých studiích o vývoji „blíží marxismu“: mluví se dokonce o „konvergenci Parsonse a Marxe v evolucionismu“ [Goulder 1971: 362]. S tím spojený okruh problémů znovu ukazuje klíčové postavení Parsonsových koncepcí a nutnost jejich kritické analýzy z marxistických pozic.

Z hlediska vztahu mezi genetickou kontinuitou a diskontinuitou historických událostí je Parsonsův funkcionalistický přístup k výzkumu společenského vývoje založen na šesti základních ontologických a gnoseologických východiscích, která jsou explicitně nebo implicitně transformována v metodologické směrnice:

- a) Sociální souvislosti, které se projevují v jednotlivých událostech, vedou k formování, reprodukci a změnám integrovaných celků (sociálních systémů) a uskutečňují se jejich prostřednictvím. Nejdůležitější mezi nimi je sociální systém „společnost“. K typizovanému výzkumu sociálních systémů využívá Parsons pojmového rámce čtyř funkcí — udržování kulturních vzorů, integrace, dosahování cílů, adaptace.
- b) Je anticipována shoda základních zdrojů stabilizace, stálosti a změny, vývoje společenských systémů. Proto se pojmové opěrné body pro systémový výzkum struktury společnosti v principu shodují s pojmovými opěrnými body pro systémový výzkum změny a vývoje. K realizaci této myšlenky je využíván pojmový rámec základních čtyř funkcí, a to jak pro výzkum společenské struktury, tak pro výzkum společenského vývoje. Pro výzkum změny a vývoje jsou pak zavedeny doplňující pojmy pro čtyři vývojové procesy: adaptivní narůstání, diferenciaci, zapojení, zobecnění hodnot.
- c) Zdroje sociálních změn a především společenského vývoje jsou vzhledem ke zkoumanému společenskému systému vnější i vnitřní. Tuto myšlenku rozvíjí Parsons jak prostřednictvím různě praktikované orientace na uvedené čtyři funkce, tak v meritorní rovině — zvláštní pozornost například věnuje výzkumu difúze kulturních vzorů v procesu „modernizace“.
- d) Proces v makrosféře je výslednicí vzájemně propojených změn v mikrosféře.
- e) Na základě genetické kontinuity dochází ve vývoji jednotlivých společností k obecnému sociokulturnímu vývoji. V Parsonsově vývojovém schématu je tak možno vydělit stadiální typy společností: primitivní, přechodné a moderní společnosti.
- f) Ontologická východiska jsou spojena s gnoseologickým akceptováním nevyhnutelnosti typologických postupů při objasňování reality v sociologickém výzkumu společenského vývoje [Toby 1977 : 1—23].

Pomocí těchto vzájemně propojených postulátů buduje Parsons při svém zkoumání vývoje vyhraněnou koncepci vztahu genetické kontinuity a diskontinuity událostí historického procesu. V teoretické rovině zahrnuje tato koncepce přesvědčení o relativní stabilitě sociálních systémů, o existenci napětí a konfliktů v těchto systémech a mezi nimi, o změnách uvnitř sociálních systémů a o změnách sociálních systémů samých v důsledku sledu historických událostí.

Vybudováním pojmového aparátu sleduje Parsons tři cíle, jež souvisejí též se změnou jeho metodologické orientace koncem šedesátých a počátkem sedm-

desátých let a s jeho přechodem od strukturního funkcionalismu k funkcionalistickému evolucionismu. Za prvé chce rozvinout svou metodologickou koncepci do takového stupně, aby byla schopna osvětlit sociální změny a především společenský vývoj. Za druhé chce vyhovět současným teoretickým a sociálně technologickým požadavkům na objasňování a řízení procesů makrosociální změny a vývoje. Za třetí chce tímto způsobem vybudovat vědecky založenou metodologickou, teoretickou a ideologickou alternativu k marxistické koncepci společenského vývoje.(1)

Dále se budeme zabývat přednostmi a nedostatky Parsonsova teoretického úsilí, a to ve dvou rovinách: nejprve nepřímou — porovnáním jeho názorů se základními tezemi současného antievolucionismu — a potom v přímé kritické analýze.

2. Teze současného antievolucionismu

Pro ilustraci nám poslouží dvě vyhraněně antievolucionistické práce Roberta A. Nisbeta a A. D. Smitha [Nisbet 1969; Smith 1973]. Jejich námítky proti funkcionalistickému evolucionismu je nutno chápat jako vzájemně se doplňující, i když se v některých důležitých bodech — například v pojetí vztahu stability a proměnlivosti v sociální realitě — jejich názory podstatně liší. Není rovněž možno reprodukovat a analyzovat všechny námítky, které vznášejí proti současnému sociologickému evolucionismu — například proti jeho metaforickému základu, proti přeceňování srovnávací metody atd. Zaměříme se pouze na jejich teze, které jsou v daném kontextu z metodologického hlediska podstatné:

- a) Sociální skutečnost nemá charakter systému, nýbrž je sledem individuálních událostí.
- b) Proto je samo téma typizovaného systémového zkoumání struktury a vývoje společnosti nesmyslné.
- c) Zdroje sociálních změn a vývoje jsou vzhledem k danému procesu výlučně vnější.
- d) Neexistuje kumulativní makroevoluční proces, nýbrž je možno registrovat pouze jednotlivé série historických událostí.
- e) Proto neexistuje ani genetická následnost stádií v makrosociálním vývoji.
- f) Veškeré úsilí o vytvoření typizující a homologicko-explikativní strategie při výzkumu makrosociálního vývoje je proto pouhou recidivou tradičního konstruktivistického bludu evolučních sociologů.

Tyto námítky jsou hlavně u Nisbeta stimulovány především ožíváním evolucionistických idejí v současné buržoazní sociologii. Ve svém základním historickém a teoretickém obrysu je však současný sociologický evolucionismus pouze epizodou ve vývoji tradice, jež počíná u starořeckého pojetí „růstu“ a vede přes makrosociální vývojové konstrukce Augustina a Tomáše Akvinského, Vica, Herdera k progresivnímu evolucionistickému optimismu devatenáctého století. Speciální pozornost věnuje Nisbet zdůvodnění teze, podle níž všechny námítky proti evolucionismu platí i proti marxistické koncepci společenského vývoje [Nisbet 1969 : 180an.]. Jsou však jeho námítky proti myšlence systémového výzkumu struktury a vývoje lidských společností skutečně platné, jestliže je zhodnotíme na základě solidních metodologických a teoretických kritérií?

(1) Podrobněji o důvodech a důsledcích přechodu od strukturního funkcionalismu k funkcionalistickému evolucionismu viz [Genov 1976].

3. Proměny sociologického nominalismu

Nejpopulárnější variantou sociologického nominalismu je metodologický individualismus, tj. orientace na vysvětlování sociálních struktur a procesů — včetně procesů společenského vývoje — na základě myšlení a chování historicky reálných nebo typických individuů. Tato výzkumná strategie naráží na neobyčejné potíže při pokusech o teoretické objasnění struktury, fungování a vývoje globálních společností. Úsilí o překonání těchto potíží vede často k biologické (instinktivistické), individuálně psychologické či sociálně psychologické redukci sociálních vztahů a procesů. Ideálem této strategie je zpravidla homologicko-explikativní sociologický výzkum.

Známa je však i druhá varianta sociologického nominalismu, spojená s idiografickou tradicí v historiografii.⁽²⁾ Ústřední metodologickou tezí idiografického sociologického nominalismu, jehož zmírněné formy se přidržují Nisbet i Smith, je tvrzení, že zobecňování jednotlivých historických událostí — pokud je v jednotlivých variantách historismu uznáváno v různém stupni za možné — musí být vyvozováno přímo z těchto událostí a nesmí být výsledkem systémového a typizujícího přístupu [Nisbet 1969 : 303; Smith 1973 : 151an.]. Rovněž využívání systémového pojmového aparátu při výzkumu makrosociálních procesů je podle těchto autorů základem všech evolucionistických iluzí spojených s přesvědčením o genetické kontinuitě ve vývoji sociálních systémů, o imanentnosti, zacílenosti a nutnosti makrosociálních změn a o jejich podmíněnosti typickými příčinami. „Bez rozhodného uznání kontinuity změn“ by ovšem pojmy jako zákon, princip, cyklus, trajektorie atd. byly nesmyslné. Nisbet 1939 : 288]. Uznávání genetické kontinuity v sociálních změnách a vývoji a využití systémového přístupu při jejich zkoumání však podle Nisbeta neodpovídá skutečnému chodu historických událostí, které se utvářejí tak, že „daný způsob sociálního chování je napadán, ovlivňován a vystaven nátlaku síly, kterou — vzhledem k její povaze — nelze vyvodit z tohoto způsobu chování [Nisbet 1969 : 281]. Proto jsou systemizující výzkumy sociálních změn a vývoje odsuzovány: „Jestliže události, tzv. „jedinečné události“, nevyhovují systémovým potřebám sociální teorie, tím hůře pro teorii.“ [Nisbet 1969 : 280; Smith 1973 : 139]. Tato výchozí metodologická pozice je základem zmíněných tezí současného sociologického antievolucionismu, jenž pokračuje v nestejnorodé tradici novokantovského kulturologického historismu, i když Nisbet a Smith připouštějí možnost a nutnost sociologického zobecňování, bez něhož by sociologie jako věda nebyla možná.

Požadavek, aby na předmět zkoumání nebyla aplikována umělá schémata, je základním metodologickým principem každého skutečně vědeckého výzkumu. Avšak otázka, která vzniká při jeho formulaci Nisbetem a Smithem, má dvě stránky: 1. Je možné vyvodit zobecnění z jednotlivých procesů společenského vývoje pouze na základě empirické znalosti těchto procesů? 2. Je sociální skutečnost opravdu nesystémová, je systémový přístup k jejímu zkoumání nevhodný?

(2) Termíny „historismus“ a „historická tradice“ souvisí v daném kontextu s neokantovskou tendencí k absolutizování jedinečnosti sociálních fenoménů a jejich poznání. „Historismus... není koneckonců nic jiného než odmítnutí každého teoretického, tj. abstrahujícího a zobecňujícího uspořádání individuálně empirické zkušenosti a pozorování na základě „týchž“ souvislostí“ [Eisermann 1973 : 358]. Ve své zmírněné variantě, jíž se přidržují Nisbet i Smith, připouští idiografický historismus zobecňování jednotlivých historických událostí, avšak ne v podobě univerzálních výpovědí o struktuře, fungování a vývoji sociálních systémů. Takové použití termínu „historismus“ je pouze po jazykové stránce příbuzné marxistickému metodologickému historismu, jehož základním požadavkem je akceptování historicky přechodného charakteru sociálních fenoménů.

Kladná odpověď na prvou otázku — uznání možnosti a nutnosti vyvozovat zobecnění jednotlivých historických událostí pouze z těchto událostí — byla již mnohokrát vyslovena sociologickým empirismem. Avšak každý pokus řídit se takovou výzkumnou strategií má za následek značné zvýšení počtu nových problémů, nikoli jejich snížení, jak by se při ústupu od evolucionistické systematickosti očekávalo. Prvý z těchto problémů souvisí se všeobecně uznávaným faktem, že dnešní badatel přistupuje k výzkumu jednotlivých procesů společenského vývoje s určitou znalostí shodných fenoménů sociální i nesociální skutečnosti. Zobecněné a ve větší či menší míře systemizované znalosti získané při jiných příležitostech nevyhnutelně — a někdy i neuvědoměle — orientují a regulují každý výzkum společenského vývoje. Nově získaná zobecnění z jednotlivého výzkumu tedy nejsou a nemohou být pouze výsledkem konkrétního výzkumu určitého fenoménu společenského vývoje. Takový požadavek současně odporuje reálnému postupu, jímž se rozvíjí vědecké, a tedy i sociologické poznání: formulování hypotéz o neprozkoumaných fenoménech na základě existujících znalostí. V protikladu k výzkumné strategii navrhované Nisbetem a Smithem předpokládá snaha o optimalizaci výzkumného procesu v sociologii takovou organizaci existujícího vědění, která by umožňovala efektivní osvojování nových fenoménů v poznávacím procesu. Požadavek, aby zobecnění byla formulována pouze na základě existujícího empirického materiálu a vzhledem k tomuto materiálu, odporuje ve vědě všeobecně uznávanému požadavku formulace zobecnění pro otevřeně třídy při uvedení nezbytných podmínek pro platnost odpovídajících univerzálních výpovědí. Záměrné omezení na určitý empirický materiál nejen zužuje výzkumnou perspektivu, ale vede i k vyloučení možnosti formulace výpovědí o nutných a opakujících se souvislostech sociální reality a tak i k popírání možnosti vědeckého vysvětlení a předvídání v sociologii. Již tyto námitky proti Nisbetově a Smithově empiristické tezi, která fakticky obsahuje rezignaci na formování zobecněného a abstrahovaného pojmového aparátu, určeného k orientaci a regulaci jednotlivých výzkumů společenského vývoje, opravňují k tomu, aby bylo možno prohlásit, že autoři navrhuji neadekvátní gnoseologickou orientaci sociologických výzkumů.

Je sociální skutečnost opravdu nesystémová, je systémový přístup ke zkoumání jejího vývoje nevhodný? Proti akceptování tohoto tvrzení svědčí celé psané dějiny lidstva, v nichž i nejvýznamnější osobnosti jednají a nejdůležitější události se uskutečňují v rámci nadindividuálních sociálních celků, přesahujících jednotlivé události. Při realistickém pohledu lze těžko pominout, že tyto integrované celky (např. společnost) se formují, reprodukují a proměňují v sériích vzájemně souvisejících akcí (událostí), které mají různou míru komplexnosti a různou délku trvání. Při svých proměnách však zachovávají genetickou souvislost se svými předcházejícími stavy. Mnoho let již uplynulo od doby, kdy Karel I. a Ludvík XVI. zemřeli na popravišti. Již dávno odezněly historické události anglické a francouzské buržoazní revoluce. Je však snad možno popřít, že specifickým výrazem určitých procesů v průběhu těchto revolucí jsou dodnes existující zbytky pozemkové aristokracie v soudobé anglické společnosti či poměrně velká vrstva drobných a středních pozemkových vlastníků v současné francouzské společnosti, stejně jako široké spektrum dalších ekonomických, politických a ideologických charakteristik těchto národních společností?

Při úvahách o kauzálně genetických souvislostech ve vývoji jednotlivých společností je naprosto nesprávné tvrdit, že nový stav těchto společností je vždy výsledkem výhradně vnějšího (přírodního i sociálního) působení. Naopak,

je třeba v nemalé, a v řadě případů ve značné míře přihlížet i k vnitřním hmotným, energetickým a informačním impulsům a zdrojům sociálních změn a v první řadě společenského vývoje. Každý pokus o vysvětlení, nikoli pouze o fenomenalistický popis událostí spojených s jednotlivými společnostmi, nutně musí přihlížet ke specifické sociálně třídě struktuře těchto společností, k potřebám a zájmům sociálních skupin, k existujícím sociálním institucím, k obecně platným hodnotám atd. Tento problém má však ještě druhou, specificky metodologickou stránku. Odmítáním ontologické reality sociálních celků — v první řadě společnosti — a v důsledku toho i popíráním možnosti a nutnosti formování systémového pojmového aparátu pro výzkum společenského vývoje vede Nisbetův a Smithův antievolucionismus k neadekvátní formulaci základních problémů a k neproduktivní orientaci při jejich řešení.

Nekorektní je například manipulování charakteristikami „vnějšího“ a „vnitřního“ působení, aniž by tyto charakteristiky byly uvedeny do souladu se strukturálním určením sociální skutečnosti. Navíc je obtížné ubránit se podezření, že Nisbet a Smith se záměrně vyhýbají přesné formulaci této otázky, poněvadž snaha o její zodpovězení nevyhnutelně předpokládá metodologickou a teoretickou orientaci protikladnou jejich antisystémovým ontologickým východiskům. S touto nepřesností pak souvisí úsilí o diskvalifikaci evolučních idejí v sociologii dokazováním absence samovývoje v případě dopravy, rodiny či politiky [Nisbet 1969 : 196—7, 282an.] nebo snaha o vyvrácení marxistické koncepce společenského vývoje pomocí argumentace Maxe Webera o vývoji ekonomiky v důsledku působení „vnějších“ faktorů — protestantské etiky [Nisbet 1969 : 276—7]. Odmítání systémového přístupu ke společnosti znemožňuje smysluplně položit otázku vývoje jednotlivých oblastí společenské reality v jejich vzájemném propojení s dalšími sférami sociální aktivity. Proto je i antievolucionistická ontologická orientace sociologického výzkumu scestná. Charakterizuje ji zobecňující tvrzení, že „kontinuita změn existuje v naší konstrukci, nikoli v dějinách“ [Nisbet 1969 : 294].

Metodologické potíže a omyly současného antievolucionismu nejsou vyčerpány neadekvátní ontologickou a gnoseologickou orientací sociologických výzkumů. Další skupina problémů souvisí s metodologickým přístupem ke vztahu mezi poznávací a praktickou činností, jinak řečeno mezi teorií a praxí. Spokojíme se s tím, aby sociologické výzkumy zajišťovaly poznání již realizovaných sociálních procesů, „událostí“, nebo je třeba, aby orientovaly i budoucí cílevědomou sociální aktivitu? Současný ideál prakticky zaměřené vědy jednoznačně hovoří pro druhou alternativu. Jaké jsou důvody pro extrapolaci poznatků o proběhlých událostech na události budoucí? Zkušenost ukazuje, že hlavní důvody jsou praktické povahy a mají svůj kořen v sociální praxi konstatované kauzálně genetické spojitosti budoucích událostí se sociálními strukturami a procesy daného momentu. Snaha o metodologické postižení kauzálně genetických souvislostí ve společenském vývoji, vedená ideálem prakticky orientované sociologie, nachází svůj výraz ve vytipování nutných a opakujících se souvislostí v sociálních procesech. Na tomto základě je možno extrapolovat poznanou zkušenost na budoucí události a tak efektivně orientovat poznávací činnost a usměrňovat sociální aktivitu v souladu s předvídanými procesy. Nisbetův a Smithův antisystémový idiografický nominalismus, jenž připouští zobecňování uskutečněných historických událostí pouze na základě těchto událostí, omezuje výzkumný horizont vzhledem k minulým a budoucím genetickým vazbám těchto událostí a tak zužuje historickou perspektivu sociologického zkoumání společenského vývoje. Snižuje rovněž *praktický význam* sociologic-

kých výzkumů společenského vývoje pro orientaci a regulování sociální aktivity.

Negativně profilovaný idiografický antievolucionismus neposkytuje a není s to poskytnout vyhovující gnoseologickou, ontologickou ani sociálně praktickou orientaci sociologického výzkumu společenského vývoje. Není možné, aby sociologie, která má odpovídat současným vědeckým kritériím, nebyla v základech své metodologické orientace systémově typizující a homologicky explikativní, aby nerespektovala genetickou kontinuitu v sociálních procesech. Právě snaha o zkoumání fenoménů společenského vývoje pomocí zobecněného a abstrahovaného pojmového aparátu určeného k odhalování nutných a opakujících se strukturních a genetických závislostí představuje silnou stránku Parsonsova funkcionalistického evolucionismu. Problematická je však kvalita využití pojmového aparátu.

4. Explikační potenciál funkcionalistického evolucionismu a neschopnost podat vysvětlení

Určitý potenciál pro objasňování komplexních a komplikovaných procesů společenského vývoje je obsažen ve výchozích idejích funkcionalistického evolucionismu, jehož základem je přesvědčení o genetické kontinuitě změn a vývoje sociálních systémů. Společným bodem z různých pozic vycházející kritiky Parsonsova neoevolucionismu je však současně konstatování, že u Parsonse výrazně převládá deskriptivně komparativní přístup na úkor kauzálně genetické explanace. Tato tendence se projevuje jak v jeho systémovém modelu, tak v aplikaci tohoto modelu při teoretickém a historicko-evolučním výzkumu.

Výchozím metodologickým předpokladem Parsonsova evolucionismu je pojem otevřeného dynamického systému, který je ve stavu dynamické rovnováhy. O něj se opírá Parsonsova strategie výzkumu endogenních a exogenních zdrojů sociálních změn a sociálního vývoje, předpokládající, že zdroje stabilizace i změny se v podstatě shodují.

Pojem dynamické rovnováhy má bezesporu určitou heuristickou hodnotu při popisu a dílčím vysvětlování společenského vývoje, jsou-li zkoumány především podmínky dosažení či uchování rovnovážného stavu nebo mechanismy kolísání kolem takového stavu. Pojem dynamické rovnováhy má však výrazně omezenou heuristickou hodnotu při zkoumání procesů komplexní kvalitativní změny společenských systémů. Výzkumná strategie založená především na pojmu dynamické rovnováhy může podat popis následných rovnovážných stavů, nemůže však úspěšně teoreticky reprodukovat společenský vývoj. Parsons se proto orientuje na pojem diferenciaci jako na základní formální pojem vývojového procesu a na doplňující pojem reintegrace [Parsons 1971 : 18an.]. Jeho schéma je tak konstruováno na základě historického sledu diferenciaci základních podsystémů společnosti a vnitřní diferenciaci každého z nich. Tento přístup znamená obsahové i funkční přetížení pojmu diferenciaci v jeho evolučním významu.

Je-li přehlížena úloha, která připadá procesům diferenciaci a jejímu usku-tečňování v biologických a sociálních vývojových procesech, je to nesporně závažný metodologický i teoretický nedostatek. Diferenciaci má své místo při zrodu genetických rozporů, v průběhu jejich narůstání a řešení, v přechodných i konečných výsledcích jednotlivých procesů změny a vývoje. Při širokém využívání tohoto pojmu v Parsonsově vývojové koncepci však působí rušivé dva momenty:

Za prvé je to zdůrazňované zaměření na jeden z momentů široce pojímané diferenciaci. Parsons nechápe diferenciaci jako příčinu, jako proces, nýbrž jako výsledek ve smyslu diferencovanosti. Dává tak ve svém evolučním paradigmatu jistou přednost popisné klasifikační orientaci, využívá pojmu převážně k registraci sérií *výsledků* vývojových změn, nikoli k jejich objasnění.

Za druhé lze stěžít pominout prudký přechod od neobyčejně abstraktního pojmového aparátu evolučního paradigmatu, spočívajícího na pojmech diferenciaci a integraci, k popisným pokusům o objasnění jednotlivých procesů sociálních změn a vývoje. Zvláště nápadné je to při širokém využívání pojmu diferenciaci v nejrůznějších kontextu. Za jeho zdánlivou určeností se ve skutečnosti skrývá vágnost pojmového aparátu při zkoumání specifických regionálních a genetických procesů společenského vývoje a tendence k formální klasifikaci.

Tyto meze Parsonsova evolučního paradigmatu je možno vysvětlit odklonem jeho badatelského zájmu od voluntaristické teorie sociální akce (s jejím kauzálním explikačním potenciálem) směrem k převážně popisné strukturně funkcionální metodologické koncepci, jež je v základní linii obsažena ve funkcionalistickém evolucionismu. Zdá se však, že příčiny omezenosti explikačních postupů je třeba hledat hlavně ve skutečnosti, že na metodologické rovině ani na úrovni sociologické teorie není propracováno pojetí rozporu. Pro interpretaci dynamické rovnováhy společnosti a procesů vývojové diferenciaci nepoužívá Parsons pojmů vnitřních a vnějších, základních a méně významných, antagonistických a neantagonistických rozporů v sociálních systémech. Tento nedostatek jeho systémového modelu je zvýrazňován jednostranným pojetím sociálního rozporu, který — navzdory všem výhradám — spočívá na absolutizaci sociálně integračních a inovačních možností hodnotově normativních systémů. „Je nutné soustředit se na struktury kyberneticky vyššího řádu — na kulturní systém jako jedno z prostředí společnosti — abychom mohli zkoumat hlavní zdroje velkých změn“ [Parsons 1971 : 30]. Tato tendence se zřetelně projevuje i v Parsonsově paradigmatu výzkumu sociálně vývojových procesů, podle něhož jediným sociálně specifikujícím procesem je proces zobecňování hodnot.

Za absolutizací evolučního potenciálu hodnotově normativních systémů se skrývá podceňování zdrojů a procesů společenského vývoje vyplývajících ze struktury výroby a rozdělování ve společnosti a z potřeb a zájmů sociálních subjektů, které mají své základy v této struktuře (především z potřeb a zájmů sociálních tříd). Podmínky pro uchování a integraci společenských systémů jsou spojovány výlučně s kvalitami hodnot a norem, které v nich působí, sociální konflikty a rozpory jsou interpretovány výlučně jako rozpory a konflikty ideálních hodnot a norem, sociální změny, vývoj a genetická kontinuita ve vývoji jsou interpretovány jako změny, vývoj a genetická kontinuita těchto hodnot a norem. Hodnotově normativní systémy jistě působí jako hybné síly společenského vývoje, avšak úkolem sociologického výzkumu je zjistit, „co se vlastně za nimi skrývá a jaké jsou hybné síly těchto hybných sil“ [Engels 1957 : 327]. Parsons si však takový úkol neklade. Navzdory opěťovaně zdůrazňovanému pluralismu v přístupu ke zkoumání společenského vývoje je sám nucen přiznat, že svou základní metodologickou orientací je „spíše kulturním než sociálním deterministou“ [Parsons 1971 : 169].(3)

Při takové jednostranné a idealistické orientaci při reprodukci strukturových a transformačních souvislostí ve společnosti zůstává explikační po-

(3) Toby k tomu poznamenává: „Myšlenka o přijatých systémech symbolů (kultura) je vůdčí myšlenkou nejen v Parsonsově analýze společenského vývoje, ale i v analýze lidského chování vůbec.“ [Toby 1977: 2].

tenciál výchozích systémových idejí Parsonsova evolučního paradigmatu nevyhnutelně nevyužit. V teoretické realizaci tohoto paradigmatu zůstává překvapivě nerozpracováno téma nutných a opakujících se souvislostí celkové kvalitativní změny společenských systémů. Fakticky chybí pojem *sociální revoluce* navzdory širokému využívání termínu „revoluce“ v různém kontextu. A. Gouldner má asi pravdu, když v souvislosti s tímto faktem nekompromisně rekapituluje často i jím samým šířenou myšlenku o Parsonsově domnělém „přibližování“ se marxismu v jeho evolučních výzkumech. „Parsonsova analýza diferenciacie transformuje marxistický mechanismus revoluce — konfliktu mezi výrobními silami a výrobními vztahy — v mechanismus evoluce“ [Gouldner 1971 : 361].

Parsons postuluje všeobecnou tendenci sociálního vývoje k narůstání schopnosti sociálních systémů přizpůsobit se. Je však překvapivé, že neuvádí žádná kritéria pro rozlišení historicky perspektivních (nevyhnutelných) a neperspektivních makrosociálních změn. Nerozpracovává ani kritéria pro určení jednotlivých variací v projevu jedné a téže historické nutnosti v různých podmínkách. A není na tom ani nic divného, uvědomíme-li si, že za základ systémového modelu společnosti pokládá ideální hodnoty a normy. Parsons zásadně přehlíží historicky inovační funkce rozporů v naturálních potřebách a v prostředcích k jejich uspokojování, v ekonomických a politických zájmech sociálních subjektů a v jejich určujícím vztahu k existujícím ideologickým systémům. Proto není schopen uspokojivě vysvětlit makrosociální inovace. Je logické, že při takto omezeném využívání sociálně konkretizujícího pojmového aparátu je Parsonsem navrhovaná periodizace lidských dějin ve skutečnosti založena nikoli na sociálně strukturních, nýbrž výlučně na kulturních kritériích — na objevující se vzdělanosti, na právně normativních systémech atd.

Orientace na systémový a homologicko-explikační výzkum sociálních změn a společenského vývoje tedy sama o sobě nedostačuje. Pro tento výzkum je nutno vytvořit a zpracovat sociálně specifikovaný pojmový rámec, vhodný k teoretické reprodukci jednotlivých fenoménů. Takovým potenciálem disponuje marxistická sociologická koncepce výzkumu a společenského vývoje.

5. Alternativa k sociologickému nominalismu a funkcionalistickému evolucionismu

Perspektivní orientace výzkumu společenského vývoje má homologicko-explikační charakter a opírá se o značně diferencovaný systémový pojmový aparát. Je založena na respektování genetické kontinuity ve společenském vývoji a na nutnosti typizace při jeho sociologickém zkoumání. V interpretaci založené na marxistickém metodologickém historismu nevede však toto zaměření k podceňování významu jednotlivých událostí v dějinách lidstva. Je třeba mít na zřeteli, že jak vznikání a formování nutných, podstatných a opakujících se souvislostí, tak vývoj (komplexní kvalitativní změna) sociálních systémů, které jsou jejich ztělesněním, se uskutečňuje v jednotlivých událostech a jejich prostřednictvím. Marxistický teoretický přístup nepovažuje ani procesuální vazby a souvislosti mezi jednotlivými historickými událostmi za existující nezávisle na činnosti lidí. Podstatné, nutné a opakující se souvislosti, fixované v homologické části procesu vysvětlování, existují a proměňují se v činnosti lidí a jejím prostřednictvím, prostřednictvím lidského myšlení a chování [Küttler 1972 : 37an.]. (4) Při takovém přístupu může být dichotomie struktura —

(4) „Všechny zákony (tj. sociální zákony — N. G.) mohou být formulovány jak v pojmech historického procesu, tak v pojmech cílevědomé lidské činnosti.“ [Topolski 1976: 261].

proces, struktura — činnost, proces — sled nezávislých událostí, typizace — individualizace aj. chápána jako chybně formulovaná. Jednotlivé výzkumy stability a změny společenských systémů, analýza souvislostí mezi objektivními potřebami a zájmy makrosociálních skupin, promítnutí těchto souvislostí do chování skupin v procesu společenského vývoje — to vše klade stále nové a oživuje staré metodologické a teoretické otázky. Je třeba prověřovat poznávací základ jejich adekvátního kladení a řešení.

Prvá otázka souvisí se základním systémovým pojmovým rámcem pro reprodukci procesů vývoje v sociální rovině. Pokusy o spojení tohoto rámce s jednotlivým lidským individuem, s jeho racionalitou nebo svobodou, s jednotlivými lidskými skupinami, sférami sociální aktivity nebo vztahy, s člověkem jako rodem („všelidská společnost, lidská civilizace“) ukazují, že tyto přístupy a jejich výchozí pojmy mají nízkou informační, heuristickou a teoreticko-organizační hodnotu pro sociologické poznání.

Současná evoluční biologie pokládá za dokázané, že „vývoj se uskutečňuje v populační rovině, jednotkou evoluce není jednotlivý organismus, nýbrž populace jako systém“ [Filosofija 1974 : 20]. Toto tvrzení platí v ještě vyšší míře pro sociální formu pohybu hmoty vzhledem k sociální podstatě člověka, která se historicky realizuje souhrnem vztahů, do nichž je individuum zasazeno v historicky dané konkrétní společnosti.

Za druhé — jak jsme viděli při kritické analýze tezí soudobého antievolucionismu — je teoreticky neadekvátní zvolit jako téma „vývoj“ dopravy, rodiny, politiky či jakékoli — od systému společnosti odtržené — abstrahované nebo konkrétně historické sociální skupiny, sféry lidské činnosti, typových či reálných lidských vztahů, sociálních institucí atd.

Za třetí, omezování tématu vývoje v sociální oblasti na vývoj lidské civilizace ignoruje historický fakt, že skutečný vývoj civilizace probíhal — alespoň doposud — prostřednictvím vzájemného působení a vlastního vývoje jejích regionálních a genetických stránek v jednotlivých společnostech. Zdůraznění tohoto posledního momentu neznamena ignorování obecných zákonitostí a obecných vývojových tendencí v jednotlivých společnostech ani ignorování zjevné tendence ke stále těsnějšímu vzájemnému působení mezi existujícími společnostmi a k perspektivnímu formování skutečně globálního systému lidské civilizace.

Lze tedy říci, že „populační rovinou“ v sociální oblasti je rovina společnosti jako sociálního systému, jenž neúplněji zajišťuje možnosti pro realizaci strukturního a transformačního působení sociálních subjektů v daném historickém prostoru a čase. Toto výjimečné postavení společnosti jako sociálního systému mezi ostatními sociálními systémy a odpovídající význam pojmu společnosti v sociologickém poznání je zdrojem neobyčejného vědeckého zájmu o sociologický výzkum společnosti.

Vymezit sociální systém „společnost“ jako základní rámec, v němž se uskutečňuje sociální vývoj a genetická kontinuita, je však pouze prvním úkolem. Četné metodologické a teoretické problémy vznikají, chceme-li dospět k sociologickému pojetí společnosti, zahrnujícímu systematické poznání strukturní i funkční složky genetiky a regionálně odlišných společností. Neustálé kladení a řešení těchto problémů v souladu s novými výsledky empirických a teoretických sociologických výzkumů má zásadní význam nejen pro adekvátní teoretické postižení společenského vývoje, ale též pro sociologický výzkum každého vývojového procesu v sociální oblasti, pro smysluplné kladení a řešení otázky souvislosti mezi mikro-, mezo-, a makrosociálními změnami. Základní význam pro řešení těchto problémů mají Marxovy myšlenky rozvinuté v souvislosti s vymezením základních sfér sociálních potřeb a sociální aktivity, bez nichž by sociální systém „společnost“ nebyl možný.

Mezi marxistickým pojetím základních podmínek pro existenci společnosti a mezi pojetím společnosti, jež tvoří základ funkcionalistického evolucionismu, je zásadní rozdíl. Marxistické pojetí vymezuje řadu podmínek pro dosažení a udržení rovnováhy společenského systému, ale současně jde mnohem dále při analýze reálných procesů fungování a vývoje společenských systémů. Fungování každé základní sféry sociálních potřeb a činností, jakož i vzájemné působení mezi nimi, je chápáno jako proces stálého vznikání, vytváření a řešení rozporů. Myšlenka o globálních sociálních rozporech projevujících se v komplexních společnostech, a to především ve formě sociálně třídních rozporů, koncepce jejich vývoje a řešení jsou koncentrovaným výrazem základního explikačního potenciálu marxistické sociologie, umožňujícího nejen adekvátní postižení podmínek pro dosažení a uchování dynamické rovnováhy společnosti, ale též podmínek pro její revoluční přeměnu.

Proto je také v oblasti sociologické teorie věnována zvláštní pozornost sociálně integračním a inovačním možnostem sociálních subjektů (především společenských tříd), vztahům a procesům vytvářejícím strukturu společenské výroby a rozdělování. Zde je další zásadní rozdíl mezi marxistickým přístupem k výzkumu zdrojů a procesů sociálních změn a sociálního vývoje a mezi Parsonsovou koncepcí, v níž je pozornost zaměřena především na sociálně integrační a inovační možnosti hodnotových systémů. Marxistická myšlenka o pozitivní a negativní zpětné vazbě mezi všemi složkami společenského systému je současně založena na uznávání relativní autonomie složek systému. Takový přístup má velký význam zvláště v chápání aktivní úlohy poznání a hodnotově normativních systémů při prosté a rozšířené reprodukci společenských systémů. Toto pojetí je základem marxistické vědecké ideologie [Wiatr 1973].

Uvedené základní myšlenky nacházejí svůj konkrétní výraz v teorii společenského vývoje, jehož základní momenty je možno systemizovat takto: Zdroje a impulsy ke změnám existujících sociálních struktur a k vývoji společenských systémů mohou pocházet z každé ze vzájemně souvislých sfér sociálních potřeb a sociální aktivity. Mohou pocházet rovněž ze sociálního nebo mimosociálního okolí dané společnosti. Základní selektivní mechanismy určování perspektivních variací jsou však spojeny hlavně s tendencemi ke změně a vývoji vztahů a procesů v oblasti výroby a rozdělování. Každá z těchto dynamických souvislostí je uskutečňována sociálními skupinami a institucemi, jež mají své funkce v sociální struktuře a své specifické hodnotové systémy. Formování nových a proměňování existujících sociálních skupin, institucí a hodnotových systémů je důsledkem vzniku a řešení nových sociálních úkolů. Mezi těmito úkoly mají základní význam takové, které jsou spojeny s řízením výrobní kapacity společnosti a s rozdělováním vyrobeného produktu.

Současně s formováním představy o systémové invariantě společnosti a s vytvářením možnosti pro její historickou konkretizaci prostřednictvím sociálních subjektů, sociálních vztahů a procesů se může formovat rovněž obecné kritérium pro uskutečnění celkové kvalitativní přeměny společenských systémů a pro vytvoření teorie sociálních revolucí. Srovnávací výzkum jednotlivých společenských systémů odhaluje solidní obecné charakteristiky, poskytující základ pro zformování koncepce o stadiálních typech společnosti, o společensko-ekonomických formacích. Toto pojetí naprosto není nutně spojeno s ideou monolineárnosti ve vývoji společenských systémů, slouží hlavně ke konkretizaci teze o historičnosti obecných, podstatných a nutných zákonitostí zkoumaných sociologií. Současně tak vzniká i možnost vysvětlit jednotlivé procesy společenského vývoje pomocí specifického sociologického typizujícího pojmového aparátu [Dobrijanov 1978].

Uznávání historické nutnosti nevylučuje možnost různých variant realizace této nutnosti. Pravděpodobnostní prvek je vždy součástí sociologického objasňování společenského vývoje a je podmíněn rozdíly v materiálních zdrojích jednotlivých společností, odlišnými výrobními, organizačně správními, ideovými, rodinnými a na způsob života vázanými tradicemi a specifickými kombinacemi tohoto evolučně genetického potenciálu. Pravděpodobnostní prvek má ještě větší význam při pokusech o předvídání směru, charakteru a intenzity společenského vývoje. Závažným metodologickým a teoretickým problémem, který je v této souvislosti třeba řešit, je adekvátní hodnota poznání jednotlivých variant a jeho spojení se zobecněným a typizovaným poznáním výsledků a tendencí společenského vývoje. Tento problém vystupuje zvláště výrazně při vytváření typizovaných systémů empirických indikátorů společenského vývoje, jehož cílem je popsat, vysvětlit, předvídat a řídit tento vývoj.

Uvedené otázky se tedy netýkají pouze adekvátního popisu a vysvětlení společenského vývoje, nýbrž jsou zároveň spojeny s možností a nutností předvídání a řízení budoucích makrosociálních vývojových procesů, založeného na znalosti odpovídajících zákonů.

Naznačená metodologická a teoretická východiska zkoumání společenského vývoje poskytují i v této souvislosti spolehlivý základ pro uvědomělé poznání historických tendencí, a tím i pro skutečnou svobodu lidí při utváření současné i budoucí sociální reality.

Rýsuje se i komplexní řešení základních problémů spojených se vztahem genetické kontinuity a diskontinuity historických událostí ve společenském vývoji. Toto řešení odpovídá podmínkám, cílům a prostředkům sociologického poznání a ve svých nejpodstatnějších momentech představuje alternativu k základním težím funkcionalistického evolucionismu i jeho antievolucionistických protivníků.

Literatura

- Dobriřanov, V. — Genov, N.: *Metodologičeski problemi na teoričното sociologičesko izsledvane na struktura i razvitie na obščestvoto*. Sociologičeski problemi 1878, č. 1. Eismann, G.: *Soziologie und Geschichte*. In: R. König, Handbuch der empirischen Sozialforschung. Bd. 4, Stuttgart 1973.
- Engels, B.: *Ludvík Feuerbach a vyústění klasické německé filozofie*. In: Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 21. Praha 1957.
- Filosofija i teorija evolucii*. Moskva 1974.
- Genov, N.: *Funkcionalizam i istorizam v teoretičnata sociologija*. In: sb. Sociologičesko poznanie. Teoretiko-metodologičeski problemi, Sofija 1976.
- Gouldner, A. W.: *The Coming Crisis of Western Sociology*. Londýn, Heinemann 1971.
- Küttler, W. — Lozek, G.: *Marxistisch-leninistischer Historismus und Gesellschaftsanalyse. Die historische Gesetzmässigkeit der Gesellschaftsformationen als Dialektik von Ereignis, Struktur und Entwicklung — Probleme der Geschichtsmethodologie*. Berlin 1972.
- Nisbet, R. A.: *Social Change and History. Aspects of Western Theory of Development*. New York, Oxford University Press 1969.
- Parsons, T.: *Společnosti: vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha, Svoboda 1971.
- Parsons, T.: *The Evolution of Societies*. New Jersey, Prentice Hall; Englewood Cliffs 1977.
- Parsons, T.: *The System of Modern Societies*. New Jersey, Englewood Cliffs 1971.
- Smith, A. D.: *The Concept of Social Change. A Critique of the Functionalist Theory of Social Change*. London, Routledge & Kegan 1973.
- Toby, J.: *Parsons' Theory of Social Evolution*. In: T. Parsons: *The Evolution of Societies*. New Jersey, Prentice Hall: Englewood Cliffs 1977.
- Topolski, J.: *Methodology of History*. Warszawa, PWN; Dordrecht — Boston, D. Reidel Publishing Company 1976.
- Wiatr, J. J.: *Marksistowska teoria rozwoju społecznego*. I. část. Warszawa 1973.

V současných podmínkách vzrůstá aktuálnost otázek rozvoje účasti pracujících na řízení. Cílem statí je přispět k postižení této problematiky teoretickou úvahou doplněnou analýzou údajů z mezinárodního výzkumu *Automatizace a průmysloví dělníci*.

Výzkum byl realizován v roce 1974 v rámci činnosti Problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí *Dělnická třída ve světovém revolučním procesu* (pracovní skupina 6 — Dělnická třída a vědeckotechnická revoluce).⁽¹⁾ Šetření bylo provedeno ve čtyřech závodech automobilového průmyslu v SSSR a ve dvou podnicích téhož odvětví v ČSSR. Při zkoumání různých stránek praktické účasti pracujících na rozhodování bylo nutno řešit i celou řadu teoretických otázek.

1. Aktuálnost rozvoje účasti pracujících na řízení socialistické výroby

Vědeckotechnický pokrok vede k růstu složitosti jak výroby, tak i řízení. Při řešení problémů spojených s fungováním moderního podniku se nelze opírat pouze o dřívější zkušenosti a zdravý rozum. Efektivní řízení výroby předpokládá zvládnutí a osvojení speciální teorie — vědy o řízení. V současné době se řízení výroby prakticky stalo profesí, což je charakteristické jak pro socialistické, tak i pro kapitalistické země. Cíl profesionální činnosti vedoucího podniku je koneckonců podmiňován charakterem sociálně ekonomického systému. Vzhledem k tomu, že kapitalistická výroba je orientována k maximalizaci zisku, musí její řízení využívat výsledky různých věd ke zvyšování vykořisťování, neboť právě vykořisťování námezdní práce je základem a zdrojem důchodů kapitálových vlastníků. Tento cíl také podmiňuje protichůdnost zájmů vedení podniků a pracujících v kapitalistických zemích. Zásadně jiný cíl socialistické výroby mění také vzájemné vztahy mezi vedoucími hospodářskými pracovníky všech úrovní a pracujícími.

Mnozí buržoazní autoři se však pokoušejí dokázat, že nikoli kapitalistický charakter řízení výroby, nýbrž přeměna řízení v povolání vylučuje účast pracujících na řízení moderní výroby. Američtí a západoevropští autoři nezdůrazňují, že v podmínkách automatizované výroby dělníci nemohou a nesmí zasahovat do oblasti rozhodování, neboť 1. jejich nekompetentní zásahy by mohly nanejdůležitěji způsobit škody ve výrobě, 2. úspěšná jednání se soudobými manažery mohou vést pouze dobře připravení odborářští funkcionáři. Tak například

(1) Z výsledků šetření byly zpracovány společné publikace, které se obšírně zabývají otázkami sociálních důsledků zavádění automatizace [Naučno-techničeskij (Usnin-Chramelašvili-Charvát-Řehák) 1976; Naučno-techničeskij (Nočevnik-Charvát) 1978; (Charvát-Řehák-Tuček) 1977].

známý americký ekonom J. K. Galbraith v knize *New Industrial State* poznamenává, že zavádění automatizace na nemechanizovaných pracovištích vede okamžitě ke snížení počtu dělníků, a tedy i jejich snahy ovlivňovat rozhodování vedení podniků [Galbraith 1967]. Ve své pozdější práci J. K. Galbraith již tvrdí, že v epoše vědeckotechnické revoluce může pouze skupina odborníků rozhodovat, kdežto účast dělníků na rozhodování je nemožná: „Koneckonců nikoli jednotlivec, nýbrž celý komplex vědců, inženýrů a techniků, odbytových a reklamních odborníků, specialistů na vztahy s veřejností, lobbistů, advokátů, odborníků na styky s vládní byrokracií, koordinátorů, manažerů a administrátorů se stává řídícím a vedoucím intelektem hospodářské firmy“ [Galbraith 1973: 82]. Socioložka H. Prossová (NSR) píše o nevyhnutelnosti byrokratizace odborů v současné době. Vylučuje přímou účast řadových členů v činnosti organizace, včetně činnosti spojené s ovlivňováním rozhodovacích procesů. Zbyrokratizované odbory „se dostávají do područí železného zákona oligarchie, kdy rozhodovací pravomoci jsou předávány ústředním řídícím instancím, jež působí více či méně autoritativně...“ [Pross 1972: 21].

Marxističtí vědci vycházejí z toho, že společenské vlastnictví výrobních prostředků předpokládá aktivní, tvůrčí účast sjednocených výrobců na řízení výroby. přičemž s rozvojem socialismu tato aktivita neustále vzrůstá. „Naproti tomu soukromé vlastnictví,“ jak poznamenává akademik A. M. Rumjancev, „samou svou podstatou vylučuje podobnou reálnou účast výrobců na řízení výroby“ [Rumjancev 1975: 13].

Z toho všeho plyne, že otázka možnosti účasti pracujících na řízení výroby v podmínkách rozvoje automatizace a vědeckotechnické revoluce je vskutku reálná. Podrobíme analýze různé aspekty tohoto problému v podmínkách dvou socialistických zemí – Sovětského svazu a Československa.

Především je nutno vymezit, co rozumíme účastí pracujících na řízení výroby. V marxistické literatuře neexistuje všeobecně přijaté vymezení. Někteří autoři pojmají účast pracujících na řízení výroby za socialismu velmi široce. Této okolnosti si již povšimnuli sovětsští badatelé V. I. Muchačev a V. S. Borovik, kteří poznamenávají, že někdy „jsou do řídicí činnosti zahrnovány všechny formy *společenské činnosti a iniciativy*. Při tomto přístupu se na řízení výroby podílejí *všichni* členové masových společenských organizací, *všichni* účastníci socialistického soutěžení, avšak zapomíná se, že zdaleka ne veškerá společenská aktivita je řídicí činností“ [Muchačev-Borovik 1975: 19]. Tento přístup se například objevuje v pracích L. P. Burka a N. M. Gricenka, v nichž se k formám účasti pracujících na řízení výroby řadí i účast ve zlepšovatelském hnutí, činnost ve společenských tvůrčích organizacích (veřejné konstrukční kanceláře aj.), přehlídky technické tvořivosti, komunistické subotniki, stachanovské hnutí, hnutí za komunistický poměr k práci [Burko 1975; Gricenko 1975].

Účast pracujících na řízení výroby je podle našeho názoru specifickým druhem společenské práce – činností samotných pracujících a jejich představitelů směřující k realizaci administrativních, výrobních, sociálních, technických, hospodářských a ekonomických funkcí řízení výroby v zájmu pracujících, a to na různých úrovních. *Řízením výroby* se přitom rozumí cílevědomé působení na systém výrobních prostředků, na systém „člověk – stroj“ a na systém „člověk – kolektiv“. *Řízení systému výrobních prostředků* znamená organizaci jejich nepřetržitého přísunu, jejich rozmístění, postupnost a spojování, fungování výrobních prostředků v čase a prostoru. *Řízení systému „člověk – stroj“* spočívá v působení na organizaci dělby práce, té či oné formy vzájemné součin-

nosti člověka a stroje. A konečně *řízení systému* „člověk – kolektiv“ představuje regulaci vztahů mezi lidmi v procesu výroby, vytváření a udržování určitého sociálně psychologického klimatu.

Účast pracujících na řízení výroby je charakterizována třemi ukazateli: a) okruhem otázek, na jejichž řešení se podílejí; b) formou samotné účasti na řízení výroby; c) výsledkem této účasti (tj. finálním výsledkem v každém konkrétním případě).

Účast pracujících na řešení otázek týkajících se všech tří systémů představuje účast na řízení výroby *v širokém slova smyslu*. Účast na řešení otázek týkajících se jedné nebo dvou z výše uvedených soustav budeme nazývat účastí na řízení výroby *v úzkém slova smyslu*. (2)

2. Možnost a ochota pracujících podílet se na řízení výroby

Ve výzkumu jsme zjišťovali názor vedení podniků, odborových organizací i dělníků ve sledovaných závodech automobilového průmyslu na to, mají-li se dělníci podílet na rozhodování v podmínkách automatizace, jaké jsou možnosti a osobní ochota dělníků podílet se na řízení výroby.

Představitelé vedení podniků a odborů v obou zemích vypovídali, že automatizace výroby buď neovlivňuje účast dělníků na rozhodování, anebo jejich podíl zvyšuje. Proč tomu tak je? Představitelé vedení uvedli, že účast dělníků na řízení výroby „usnadňuje správě podniku plnění úkolů“ jak v automatizované, tak i v neuatomatizované výrobě. Podobné odpovědi byly získány i v jiných výzkumech. Tak například skupina sociologů Vysoké komsomolské školy při ÚV VLKSM pod vedením V. I. Muchačeva uskutečnila v období 1972–1974 průzkum ve 21 podnicích obráběcího průmyslu a v řadě dalších odvětví různých republik Sovětského svazu. V rámci průzkumu bylo dotázáno asi 10 000 dělníků a 800 představitelů vedení a vedoucích společenských orgánů průmyslových podniků. V odpovědích *všech* vedoucích podniků a cechů byla zdůrazňována nutnost zapojení dělníků do řízení [Muchačev-Borovik 1975: 31].

V průběhu našeho výzkumu sociálních důsledků automatizace byla i dělníkům položena otázka, jak ovlivňuje automatizace jejich možnost podílet se na řízení výroby. Absolutní většina dělníků jak v SSSR, tak v ČSSR odpověděla, že zavádění nové techniky buď nemění možnosti účasti na rozhodování, anebo zvyšuje tuto možnost (viz tabulka 1).

Tabulka 1. Názor dělníků na vliv automatizace na možnost účasti při řízení výroby

Vliv automatizace na účast dělníků na řízení výroby	% všech dotázaných dělníků	
	SSSR	ČSSR
Zvyšuje	30,0	43,6
Nemění	52,8	31,3
Snižuje	1,6	1,1
„Nevím“	15,6	24,0

(2) Podrobněji viz *Meždunarodnyje monopolj i rabočij klass*. Moskva, Nauka 1976, s. 226–230; *Odbory a společnost*. Praha 1976, č. 5, s. 50–63.

Tabulka 2. Představy dělníků o možnostech, které by měli mít pracující při rozhodování a charakteristika osobní ochoty dělníků podílet se na řízení výroby

Názor dělníků na možnosti, které by měli mít pracující při rozhodování	Stupeň rozhodování	% respondentů, kteří odpověděli „ano“			Charakteristika osobní ochoty dělníků podílet se na řízení výroby v rámci podniku	Stupeň rozhodování	% respondentů, kteří odpověděli „ano“		
		Σ	A	N—A			Σ	A	N—A
Dělníci by měli mít možnost podílet se na rozhodování o všech otázkách činnosti podniku	4				Chci se podílet na rozhodování o většině otázek týkajících se činnosti podniku	4			
SSSR		85	84	85	SSSR		80	80	80
ČSSR		61	70	57	ČSSR		52	65	46
Dělníci by měli mít možnost podílet se na rozhodování pouze o otázkách týkajících se jejich práce	3				Chci se podílet na rozhodování pouze o otázkách týkajících se mé práce	3			
SSSR		12	14	9	SSSR		17	19	16
ČSSR		37	30	40	ČSSR		39	33	42
Dělníci by měli mít možnost podílet se na rozhodování pouze v tom případě, jsou-li o to požádáni vedením podniku	2				Chci se podílet na rozhodování pouze v tom případě, jestliže mě o to požádají vedoucí pracovníci	2			
SSSR		4	2	6	SSSR		3	2	4
ČSSR		2	0	3	ČSSR		7	2	9
Dělníci se nemusí podílet na rozhodování	1				Nechci se podílet na rozhodování	1			
SSSR		0	0	0	SSSR		0	0	0
ČSSR		0	0	0	ČSSR		2	0	3

A = automatizovaná výroba
N—A = neautomatizovaná výroba

Možnost podílet se na rozhodování o nejrůznějších otázkách nezávisí na úrovni technologie, na úrovni podniku nebo vzdělání dělníků. Je podmíněna úrovní rozvoje výrobních vztahů socialistické společnosti a právně zakotvena v zákonodárství, jež zaručuje účast pracujících na řízení výroby na území celého státu.

Výsledky tedy ukázaly, že nová technika v podstatě neovlivňuje možnosti účasti pracujících na rozhodování. Považují však sami dělníci svou účast na řízení výroby za nezbytnou? — Odpovědi respondentů svědčí o tom, že jak v SSSR, tak i v ČSSR považují pracující za nezbytné, aby měli možnost podílet se na řešení otázek týkajících se činnosti podniku a života kolektivu (tab. 2). Ani jediný dělník nepochyboval o nutnosti podílet se na řízení výroby a prakticky všichni respondenti vyjádřili ochotu osobně se podílet na rozhodování ve sféře řízení.

Podobné výsledky byly získány i v jiných výzkumech. Tak například při zkoumání názoru dělníků na to, zda je nezbytné, aby se všichni členové kolektivu podíleli na řízení výroby, pouze 10,9 % odpovědělo, že to nepovažují za nezbytné [Muchačev-Borovik 1975: 47]. V jiném výzkumu odpověděla na otázku: „Je nezbytná soustava vzájemné spolupráce mezi jednotlivými pracovišti podniku a veřejnými orgány řízení?“ pouze 2 % respondentů záporně [Naučnyje 1975: 25, 36].

V našem výzkumu většina dělníků (85 % v SSSR a 61 % v ČSSR) vyslovila názor, že pracující by se měli podílet na rozhodování ve *všech otázkách* činnosti podniku, tj. vyslovili se pro účast na řízení výroby v širokém slova smyslu. Přitom více než polovina dělníků je ochotna podílet se na rozhodování o většině otázek týkajících se činnosti podniku. Mezi odpověďmi dělníků v automatizovaných a neautomatizovaných provozech buď prakticky není rozdíl (SSSR), nebo je podíl pozitivních odpovědí v automatizovaných provozech poněkud vyšší (v ČSSR). Určité rozdíly v odpovědích dělníků automatizovaných a neautomatizovaných provozů v ČSSR (tab. 2) pramení z toho, že v neautomatizovaných provozech převládají ženy (59,2 % proti 8,3 % žen v automatizovaných provozech). Je známo, že účast žen na řízení výroby závisí do značné míry na faktorech rodinného života, tj. na takových faktorech, jako je péče o výchovu dětí, vedení domácnosti atp. Rovněž faktor věku působí u žen v daleko větší míře na jejich vztah k účasti na řízení výroby.

Domníváme se, že vztah dělníků k otázkám účasti na řízení výroby je výrazně ovlivňován i úrovní jejich kvalifikace, jež je v automatizovaných provozech vyšší než v neautomatizovaných.

Společným rysem sovětských i československých dělníků je to, že v podmínkách automatizované výroby chtějí mít co největší možnosti podílet se na rozhodování, že jejich ochota osobně se podílet na řízení výroby se nesnižuje.

Kromě obecného postoje k účasti na řízení výroby v podmínkách vědeckotechnické revoluce jsme zjišťovali názor dělníků na to, *zda se mohou fakticky* podílet na řízení výroby, včetně automatizované (tab. 3). Z odpovědí vyplývají tyto dva hlavní závěry:

1. Většina respondentů jak v SSSR, tak v ČSSR vysoce hodnotí reálné možnosti podílet se na řízení výroby buď bezprostředně, anebo prostřednictvím svých zástupců;
2. Hodnocení možností podílet se na rozhodování je v obou zemích velmi blízké.

Tabulka 3. Hodnocení reálných možností podílet se na řízení výroby v rámci podniku
(v % z celkového počtu respondentů)

Mohou se dělníci vašeho podniku podílet bezprostředně či prostřednictvím svých zástupců na rozhodování o následujících otázkách:	% respondentů, kteří odpověděli „ano“	
	SSSR	ČSSR
1. Tvorba výrobního plánu	89,6	85,0
2. Zavádění nových strojů a zařízení	94,0	67,2
3. Organizace práce a pracovní podmínky	97,1	83,4
4. Vymezení základů a metod výpočtu mzdy	77,0	56,7
5. Normování práce a stanovení kvalifikační třídy	82,2	72,8
6. Vypłázení prémie a jiných odměn	95,3	82,2
7. Převod do vyšší kvalifikační třídy a služební postup	90,1	75,6
8. Vysílání dělníků na kursy zvyšování kvalifikace	95,3	80,6
9. Přemístování na jiné pracoviště	90,3	70,6
10. Přesčasové práce	88,7	76,1
11. Disciplinární řízení	96,9	75,0
12. Propouštění dělníků	95,9	87,7
13. Snížení výroby a likvidace podniku	27,5	22,8

Pro podrobnější prozkoumání názoru dělníků na možnosti účasti na řízení byly vytvořeny tři skupiny charakterizující různé sféry účasti: První skupina se týkala cílevědomého působení na systém výrobních prostředků (otázka 1 a 2); druhá skupina působení na systém „člověk – stroj“ (otázka 3 – 6); třetí skupina formy působení na systém „člověk – kolektiv“ (otázka 7 – 12).

K celému bloku byla přiřazena ještě otázka 13 (omezování výroby a uzavírání závodů), aby byla postižena zejména situace v kapitalistických státech. Reakce sovětských a československých dělníků je velmi charakteristická: většinou ani nevěděli, jak mají na podobnou otázku odpovědět, neboť se v praxi s takovou situací nikdy nesetkali. Plánovitý rozvoj ekonomiky v socialistických zemích vylučuje snižování výroby, likvidaci podniků i hromadné propouštění z práce.

Na otázky první skupiny odpověděla absolutní většina respondentů v obou zemích (přes 84 % respondentů) kladně. Přitom nebyly prakticky zjištěny žádné rozdíly v odpovědích dělníků z automatizovaných a neautomatizovaných provozů. Sami dělníci se domnívají, že i v podmínkách automatizace výroby mají možnost podílet se na rozhodování o otázkách spojených s tvorbou výrobního plánu a se zaváděním nové techniky.

Druhá skupina otázek charakterizuje názor dělníků na možnosti podílet se bezprostředně či prostřednictvím svých představitelů na rozhodování o otázkách organizace a odměňování práce. Absolutní většina dělníků odpověděla, že pracující se mohou podílet na řešení otázek spadajících do této skupiny. Přitom opět nebyly zjištěny žádné podstatnější rozdíly v odpovědích dělníků z automatizovaných a neautomatizovaných provozů, a to jak v SSSR, tak i v ČSSR (tabulka 4).

V podmínkách automatizované výroby, jak je vidět z tabulky, se dělníci nedomnívají, že by měli méně možností podílet se na rozhodování o otázkách týkajících se organizace práce a pracovních podmínek, i když se zvýšila technologická „danost“ těchto momentů výroby. Skutečnost, že část respondentů neví, jakou má možnost podílet se na rozhodování o otázkách týkajících se

Tabulka 4. Hodnocení možností podílet se na rozhodování o otázkách organizace a odměňování práce

Otázky	% odpovědí „ano“			
	automatizovaná výroba		neautomatizovaná výroba	
	SSSR	ČSSR	SSSR	ČSSR
Organizace práce a pracovní podmínky	98,4	88,3	96,0	81,7
Vymezení základů a metod výpočtů mzdy	73,1	58,3	82,2	55,8
Normování práce a stanovení kvalifikační třídy	81,0	73,3	83,4	72,5
Výplata prémie a jiných odměn	92,9	80,0	97,5	83,3

vymezení základů a metod výpočtu mzdy, normování práce a stanovení kvalifikační třídy, nebo tuto možnost odmítá, nijak nesouvisí s úrovní technologie: jak ukazuje tabulka 4 – podobně odpověděli dělníci automatizovaných provozů i neautomatizovaných provozů. To znamená, že charakter odpovědí na tyto otázky nesouvisí se zaváděním automatizace, nýbrž s nedostatečnou informovaností určité části respondentů o právech, která mají pracující při řešení nejruznějších otázek řízení výroby.

Celkově i v podmínkách automatizované výroby se absolutní většina dotázaných domnívá, že se mohou podílet na rozhodování o otázkách organizace práce a odměňování.

Otázky třetí skupiny charakterizují názor dělníků na možnosti ovlivňovat řešení problémů souvisejících s řízením personálu, včetně udělování disciplinárních trestů, služebního postupu a propouštění. Odpovědi dělníků na otázky této skupiny jsou uvedeny v tabulce 5 a potvrzují, že otázky řízení personálu jsou řešeny za aktivní účasti pracujících.

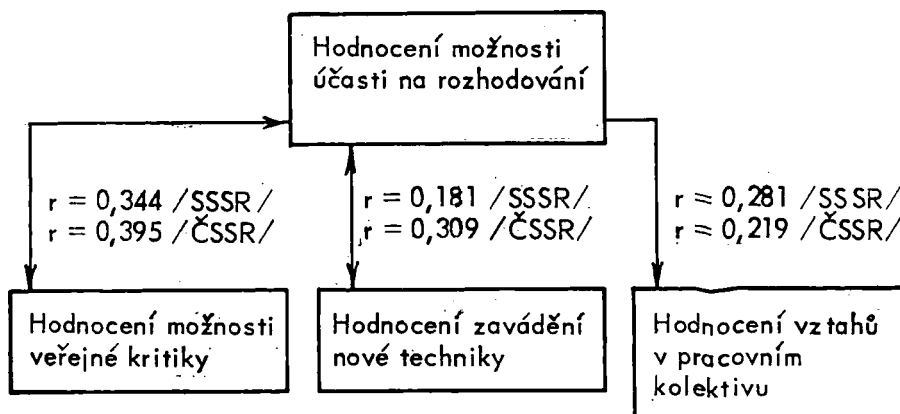
Tabulka 5. Hodnocení možností pracujících podílet se na rozhodování o otázkách řízení personálu

	% odpovědí „ano“			
	automatizovaná výroba		neautomatizovaná výroba	
	SSSR	ČSSR	SSSR	ČSSR
Převod do vyšší kvalifikační třídy a služební postup	88,1	78,3	91,9	74,2
Vysílání dělníků na kurzy zvyšování kvalifikace	95,6	85,0	95,0	78,3
Přemísťování na jiné pracoviště	88,7	76,7	92,0	67,5
Přesčasová práce	88,7	80,0	88,9	74,2
Disciplinární řízení	95,7	78,3	98,0	73,3
Propouštění dělníků	95,2	78,3	96,5	83,3

Jak vyplývá z výzkumu, dělníci ve zkoumaných podnicích se nedomnívají, že v podmínkách automatizované výroby by měli pracující menší možnosti aktivně se podílet na řízení výroby v širokém slova smyslu. Možnost dělníků ovlivňovat všechny stránky života podniku není podmíněna úrovní technologie. Museli jsme nalézt jiné faktory, na nichž závisí možnost účasti pracujících na rozhodování.

Jsou jimi především faktory *sociální*, jež jsou v poslední instanci podmíněny charakterem společenského zřízení. Nejvýznamnější jsou uvedeny na schématu 1. Naznačené souvislosti nejsou nahodilé. Tak například korelace mezi tím, jak

Schéma 1: Souvislost hodnocení možností účasti dělníků na rozhodování s dalšími faktory */

*/ V našem případě statisticky významná souvislost mezi faktory existuje při $r = 0,18$

dělníci hodnotí možnost podílet se na rozhodování a možnost kritiky vedoucích pracovníků, odráží objektivní souvislosti faktorů. Možnost účasti na řízení výroby předpokládá možnost veřejné kritiky vedení, například za nesplnění těch či oněch rozhodnutí, jež byla schválena na schůzích dělníků.

Hodnocení možnosti účasti na rozhodování je v realitě těsně spjata také s hodnocením zavádění nové techniky. Pokud dělníci podílející se na řízení výroby v širokém slova smyslu aktivně ovlivňují řešení otázek souvisejících s technologickými inovacemi, potud kladně hodnotí zavádění nové techniky. Lze to ovšem interpretovat i obráceně: okolnost, že dělníci podporují technologické inovace, svědčí o tom, že na ně byli včas připraveni a že se sami bezprostředně podíleli na přijetí příslušných rozhodnutí.

Za významnou lze označit také souvislost mezi hodnocením možnosti podílet se na rozhodování a hodnocením vzájemných vztahů v kolektivu. Možnost podílet se na řízení výroby je sama o sobě důležitým ukazatelem postavení osobnosti v kolektivu, jejího místa ve výrobě. Skutečnost, že sovětsí a českoslovenští dělníci kladně hodnotí vzájemné vztahy v kolektivu, svědčí o tom, že se cítí rovnoprávními účastníky výroby, že se považují nejen za objekt, ale i za subjekt řízení.

3. Faktická účast pracujících na řízení výroby

Faktická účast pracujících na řízení výroby ve sledovaných podnicích byla zjišťována baterií otázek, rozdělených zhruba do tří skupin (tab. 6):

I. Institucionalizované formy účasti:

- a) formy bezprostřední účasti dělníků na řízení (schůze různých dělnických organizací — otázka č. 1);
- b) formy účasti dělníků na rozhodování prostřednictvím zástupců (stranické, odborové, mládežnické výbory a komise — otázka č. 2).

II. Formy ovlivňování rozhodovacího procesu mimo rámec stálých forem účasti (otázky č. 3 — 6).

III. Formy ovlivňování rozhodovacího procesu vedení podniku prostřednictvím kolektivního nátlaku (demonstrace, stávky, odmítnutí přesčasové práce atd. — otázka č. 7).

Tabulka 6. Způsob, jímž se dělníci podílejí na ovlivňování rozhodnutí vedení závodů a podniků v SSSR a ČSSR

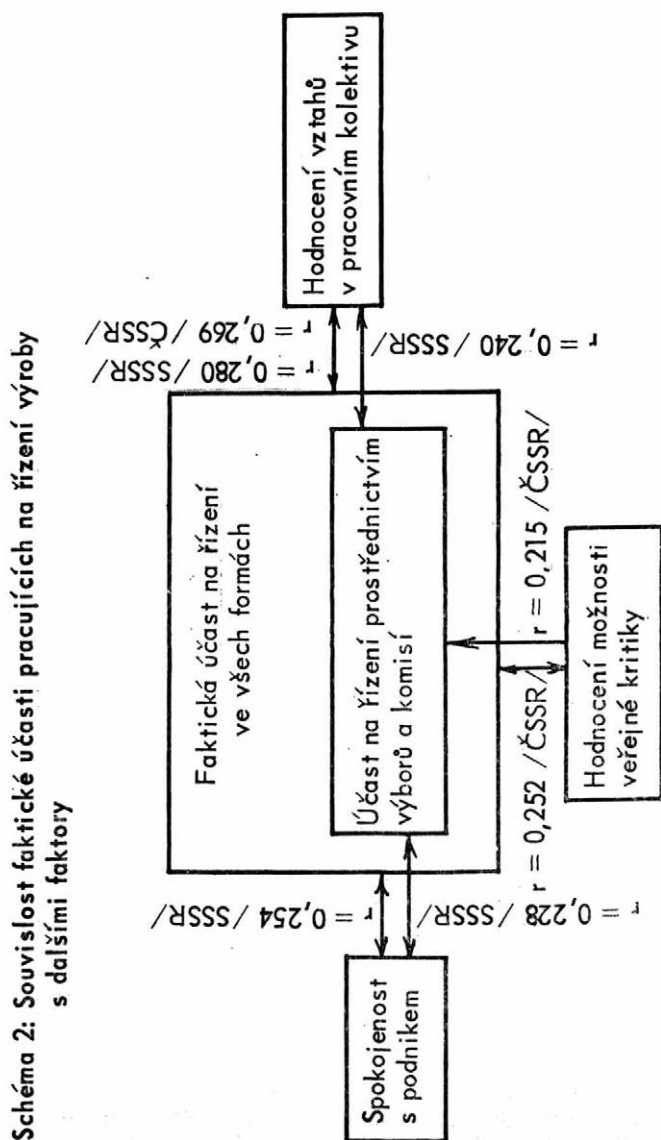
Aktivity	SSSR			ČSSR		
	Σ	A	N—A	Σ	A	N—A
1. Účast na schůzích dělnických organizací (například odborářské schůze, schůze stranické a mládežnické závodní organizace)	98,4	98,9	98,0	93,3	93,3	94,2
2. Účast na práci různých výborů a komisí v závodě, podniku (stranických, odborových, mládežnických)	56,7	56,8	56,3	65,0	68,3	63,3
3. Sdělení vlastního názoru na práci, pracovní podmínky apod. bezprostřednímu vedoucímu nebo vyššímu vedení	90,0	87,3	92,4	92,2	95,0	90,8
4. Sdělení vlastního názoru na práci, prac. podmínky apod. funkcionářům strany, odborů a mládežnické organizace v závodě, podniku	71,4	72,8	69,8	79,4	88,3	75,0
5. Jednání s funkcionáři společenských organizací mimo závod (stranické, odborové, mládežnické orgány)	19,4	20,3	18,7	36,7	45,0	32,5
6. Jednání (v pracovních záležitostech) se státními orgány (sověty poslanců pracujících v SSSR, místní a okresní národní výbory v ČSSR, ministerstva)	7,2	8,2	6,2	15,5	15,0	15,8
7. Kolektivní nátlak na vedení podniku (stávky, „práce podle předpisu“ apod.)	0	0	0	0	0	0

Nejrozšířenější je ovlivňování rozhodovacího procesu formou účasti na schůzích dělnických organizací. Prakticky všichni dotázaní dělníci v SSSR a ČSSR (více než 93 %) se v posledních dvou letech zúčastňovali dělnických a odborových schůzí. Vzhledem k tomu, že na veřejné stranické schůze jsou zváni všichni dělníci, je i tato forma využívána jako bezprostřední účast na řízení výroby. Přitom aktivní účast na schůzích dělnických organizací naprosto nezávisí na typu pracoviště (viz tab. 6).

Významné místo v soustavě výrobní demokracie podniku zaujímají formy účasti prostřednictvím volených zástupců pracujících. K takovým voleným orgánům patří stranické, odborové výbory, výbory mládežnických organizací, stálé výrobní porady a konference. Na schůzích a na výrobních poradách se projednávají všechny zásadní otázky řízení výroby: počínaje běžnými a perspektivními výrobními plány až po otázky racionálnějšího využívání profese a kvalifikace dělníků.

Vcelku lze říci, že aktivní účast pracujících v různých orgánech umožňuje na jedné straně efektivně ovlivňovat rozhodnutí vedení a na druhé straně zapojovat další a další dělníky do řízení výroby.

Ve sledovaných podnicích se na činnosti různých orgánů dělnické reprezentace v průběhu dvou let osobně podílely dvě třetiny respondentů. Přitom nebyla

zjištěna žádná výraznější difference mezi automatizovanými a neautomatizovanými provozy (tab. 6, otázka č. 2).

To znamená, že dělníci využívají celkově velmi intenzivně jak formy bezprostřední účasti na řízení výroby, tak formy nepřímé účasti zprostředkované různými výbory a komisemi ovlivňujícími rozhodovací proces.

Faktory ovlivňující faktickou účast dělníků na řízení výroby

Faktory ovlivňující faktickou účast dělníků na řízení výroby jsou sociální rázu. Statisticky významná je vzájemná souvislost mezi touto účastí a hodnocením vztahů v pracovním kolektivu (což, jak bylo ukázáno výše, opět souvisí s hodnocením možnosti účasti na rozhodovacím procesu).

Vztahy v kolektivu podniku odrážejí na mikroúrovni charakter společenských výrobních vztahů. Jestliže všichni pracovníci podniku mají stejný vztah k vlastnictví a společné zájmy, jsou také jejich vztahy charakterizovány rovností a spoluprací. To vytváří možnosti pro skutečnou a širokou účast pracujících na řízení výroby. Lze oprávněně předpokládat, že jiné, antagonistické vztahy ve výrobním kolektivu, podmíněné nerovným vztahem k výrobním prostředkům, výrazně ovlivňují možnosti účasti pracujících na rozhodování a výrazně omezují sféru a efektivnost této účasti.

Sovětská a československá dělníka se nevyslovili pro stávky a jiné podobné formy nátlaku na vedení podniku za účelem docílení pro ně žádoucích rozhodnutí (viz tab. 6, otázka č. 7). To dokumentuje skutečnost, že za socialismu se zájmy dělníků a vedení podniků objektivně shodují. Přitom obrovský význam nabývají subjektivní faktory, jako například představa dělníků o vzájemných vztazích, a to jak mezi dělníky, tak mezi dělníky a vedením podniku. Na nich také do značné míry závisí faktická účast pracujících na řízení výroby.

4. Závěry

Údaje získané z výzkumu *Automatizace a průmysloví dělníci* umožňují učinit závěr především v tom smyslu, že hodnocení možnosti účasti na rozhodování, jakož i faktická účast pracujících na řízení výroby v rámci podniku nesouvisí s technologickými faktory, nýbrž se sociálními faktory, se vztahy, které se utvářejí ve společnosti. To znamená, že zavádění automatizace nepůsobí na snížení možností dělníků podílet se na rozhodování, jak to tvrdí buržoazní autoři.

Výzkum umožňuje dále konstatovat, že i dělníci, kteří nejsou speciálně kvalifikováni pro řešení otázek ekonomiky a řízení výroby, se významně podílejí na rozhodování o otázkách činnosti podniku, a to i v podmínkách automatizované výroby. Má-li se tato jejich účast dále efektivně rozvíjet, je třeba, aby si osvojovali určité znalosti z vědy a umění řízení. To není nový úkol. Již v prvních letech sovětské moci zdůrazňoval V. I. Lenin, že jediná cesta k socialismu je „naučit dělníky prakticky řídit obrovské podniky, organizaci velké výroby a rozdělování“ [Lenin 1962: 263]. V souvislosti s tím doporučoval učinit dělníky organizací řízení, aby bylo možno definitivně řešit problém zapojení mas do rozhodovacího procesu. V soudobé socialistické společnosti je tento problém zvláště aktuální.(3)

(3) V. I. Lenin upozorňoval, že problém zapojení mas do řízení může být definitivně vyřešen jen tehdy, „když se všichni naučí řídit a budou skutečně samostatně řídit společenskou výrobu. Teprve pak budou dokořán otevřeny dveře k přechodu od první fáze komunistické společnosti k její vyšší fázi“ [Lenin 1962: 102].

KSSS a KSČ věnovaly vždy pozornost rozvoji výrobní demokracie. Jen v průběhu sedmdesátých let byla v Sovětském svazu z iniciativy strany přijata řada usnesení směřujících ke zdokonalení ekonomického vzdělání pracujících, a to tak, aby získané vědomosti mohly být uplatňovány v praxi, v průběhu účasti na rozhodování. Tento úkol byl vytyčen v usnesení ÚV KSSS *O zlepšení ekonomického vzdělání pracujících* (1971), jakož i v pozdějších usneseních ÚV KSSS – *O účasti vedoucích a inženýrsko-technických pracovníků Čerepoveckého hutního závodu na ideově politické výchově členů kolektivu, O práci stranické organizace Minského traktorového závodu, směřující ke zvýšení výrobní a společenské aktivity pracovního kolektivu*. V souladu s těmito usneseními byly v kolektivech podniků vypracovány perspektivní plány ekonomického vzdělání na 10. pětiletku.

Na XXV. sjezdu KSSS bylo zdůrazněno, že jedním z nejdůležitějších úkolů v 10. pětiletce je rozvoj efektivních forem zapojování pracujících do řízení výroby. [Materiály 1976: 147].

V zájmu dalšího rozvíjení výrobní demokracie v SSSR je nejen zdokonalována soustava vzdělávání pracujících, ale jsou i důsledně zajišťována práva pracujících na rozhodování ve všech sférách a na všech úrovních řízení. V této souvislosti L. I. Brežněv poznamenává: „Strana vyžaduje, aby každý náš zákon, každé usnesení týkající se zásad a metod činnosti podniku závazně počítalo s účastí pracujících na řízení výroby [Brežněv 1974: 14]. V současné době je toto právo již zakotveno v nové ústavě SSSR.

V ČSSR se rovněž věnuje velká pozornost otázkám výrobní demokracie, zvláště v posledních letech. Nové směry v rozvíjení účasti pracujících na řízení výroby byly vytyčeny únorovým plenárním zasedáním ÚV KSČ (1972), kdy byla rozvinuta a konkretizována usnesení XIV. sjezdu KSČ v ekonomické oblasti. Problémy rozvoje nových forem účasti pracujících na řízení výroby byly projednávány na VIII. všeodborovém sjezdu (1972), který zdůraznil nutnost zvýšení kvality politicko-organizátorské práce v procesu dalšího rozvoje účasti pracujících na rozhodování.

Také na XV. sjezdu KSČ byla značná pozornost věnována problematice úrovně a rozvoje účasti pracujících na řízení výroby. Soudruh G. Husák ve své zprávě zdůraznil, že v období 6. pětiletky bude nutno dále prohloubit účast pracujících na řízení. V této tvořivé činnosti lidu má naše socialistická společnost nevyčerpatelné zdroje [Materiály 1976].

Sociální podmínky v socialistických zemích stimulují širokou účast pracujících na rozhodování. Výzkumy uskutečněné v řadě podniků SSSR a ČSSR potvrzují tuto skutečnost. Automatizace výroby za socialismu nesnižuje možnosti dělníků podílet se na řízení výroby (a naprosto nevede k jejich zániku). Další růst složitosti výroby a řízení v socialistických zemích probíhá souběžně s rozvojem výrobní demokracie, která je významným základem zdokonalování řízení v každém podniku a v celé zemi.

Literatura

- Adamec, L.: *Rozvoj iniciativy a aktivity*. In: J. Řezníček: *Základy vědeckého řízení ekonomiky*. Praha, Práce 1974.
Brežněv, L. I.: *Vsě dlja blaga naroda*. Moskva, Gospolitizdat 1974.
Burko, L. P.: *Formy i metody učastija trudaščichsja v upravlenii proizvodstvom*. Minsk, Belarus 1975.
Galbraith, J. K.: *Economic and the Public Purpose*. Boston, Houghton Mifflin Co. 1973.

- Galbraith, J. K.: *New Industrial State*. Boston, Houghton Mifflin Co. 1967.
- Gricenko, N. N.: *Obščestvennyje formy upravlenija proizvodstvom: problemy, istorija, sovremennost*. Moskva, Profizdat 1975.
- Charvát, F. — Rehák, J. — Tuček, M.: *Dělník v procesu měnící se techniky*. Sociologický časopis 1977, č. 6.
- Kupka, J.: *Postavení a úkoly odborů za socialismu*. Praha, Práce 1974.
- Lenin, V. I.: *Polnoje sobranije sočiněnij, tom 33*. Moskva, GIPL 1962.
- Lenin, V. I.: *Polnoje sobranije sočiněnij, tom 36*. Moskva, GIPL 1962.
- Matěriály XXV. sjezda KPSS*. Moskva, Gospolitizdat 1976.
- Matěriály XV. sjezdu KSC*. Život strany 1976, č. 9—10.
- Muchačev, V. J. — Borovik, V. S.: *Rabočij klass v upravlenii proizvodstvom*. Moskva, Politizdat 1975.
- Naučno-techničeskij progress i rabočij klass socialističeskich stran, tom I. Sovětskij i čechoslovackije matěriály* (Red. V. Usenin — V. Chramelašvili — F. Charvát — Rehák). Praha, ÚFS ČSAV 1976.
- Naučno-techničeskij progress i rabočij klass socialističeskich stran, tom II. Matěriály GDR, Vengrii, Polši* (Red. M. Nočevnik — F. Charvát). Praha, ÚFS ČSAV 1978.
- Naučnyje doklady vysšej školy*. 1975, č. 1.
- Nikitin, D. P.: *Účastije trudjaščichsja v upravlenii proizvodstvom*. Moskva, Profizdat 1976.
- Novovič, N.: *Úkoly odborů a účast dělníků na řízení*. In: J. Řezníček: *Základy vědeckého řízení ekonomiky*. Praha, Práce 1974.
- Ob učastii trudjaščichsja v upravlenii proizvodstvom*. Moskva, Politizdat 1977.
- Pross, H.: *Kapitalismus und Demokratie*. Frankfurt a. M. 1972.
- Rumjancev, A. M.: *Rešažuščij faktor razvitija — nerazdělnost socialisma i nauki*. In: *Sorevnovanije dvuch sistēm. Ekonomika socialisma i vseмирnoje chozjajstvo*. Moskva, Nauka 1975.
- Socialno-ekonomičeskije problemy truda: organizacija, planirovanije, upravlenije*. Moskva, Mysl 1977.
- Soukup, S.: *Účast dělníků v řízení*. Praha, Práce 1974.
- Účastije mass v upravlenii proizvodstvom*. Moskva, Mysl 1976.

Резюме

В. И. Маслов - Я. Гудечек.: Участие рабочих в управлении социалистическим производством в СССР и ЧССР

В рамках международного исследовательского проекта «Автоматизация и рабочие промышленности» уделялось кроме прочего внимание разным аспектам участия трудящихся в управлении производством. Авторы в статье формулируют некоторые рассматриваемые вопросы этой проблематики и анализируют данные полученные в ходе исследования.

В первой части они обращают внимание на злободневность вопроса участия трудящихся в управлении производством и полемизируют со взглядами некоторых буржуазных авторов, стремящихся доказать, что в условиях современного производства автоматизация — рабочие не могут и не должны вмешиваться в область разработки решений. В отличие от буржуазных ученые-марксисты исходят из того, что общественная собственность на средства производства предполагает активное, творческое участие объединенных производителей в управлении производством, причем с развитием социализма эта активность постоянно растет.

Участие трудящихся в управлении характеризуется тремя показателями:

- а) совокупностью вопросов, в решении которых трудящиеся принимают участие,
- б) формой самого участия в управлении производством,
- в) результатом участия трудящихся в производстве.

Во второй части авторы анализируют результаты исследовательских работ в СССР и в ЧССР, занимающихся вопросами участия трудящихся в производстве, в особенности с точки зрения возможностей, которыми располагают рабочие при принятии решений и их желания участвовать в управлении производством. Результаты показывают, что новая техника в принципе не оказывает влияния на возможности или желания рабочих принимать участие в решении. Возможность участия в решении зависит в особенности от социальных факторов, которые в конечном итоге обусловлены характером общественного строя.

В третьей части статьи рассматриваются действительные формы участия трудящихся в управлении производством. В связи с этим значительную роль играет корреляция между действительным участием рабочих в управлении производством и их оценкой отношений в рабочем коллективе. Социальные условия в социалистических странах стимулируют широкое участие трудящихся в разработке решений. Авторы подчеркивают, что эффективность этого участия зависит в значительной степени от совершенства системы экономического образования трудящихся, которая в обеих сопоставляемых странах находится на высоком уровне.

Summary

V. I. Maslov — J. Hudeček: Workers' Participation in Management Socialist Production in the U.S.S.R. and Czechoslovakia

One of the areas receiving searching attention within the framework of the international research project "Automation and Industrial Workers" encompassed different aspects of workers' participation in production management. Formulating some of the debated issues relevant to this problem area, the authors analyze data obtained during research.

The first section of the article stresses the topical relevance of problems concerning workers' participation in production management. The authors' polemics centres on views maintained by certain bourgeois scholars attempting to prove that under the conditions of modern automated production workers cannot and indeed must not interfere with decision-making processes. On the other hand, Marxists scholars proceed from the fact that social ownership of the means of production necessitates an active creative participation of joint producers in production management. With the development of socialism, this activity is mounting in scope and intensity.

Workers' participation in management is characterized by three indicators: a) the range of problems involving workers' active share in problem-solving; b) actual participation in production management; c) the outcome of workers' participation in management.

The second part of the article contains the authors' analysis of the results of Soviet and Czechoslovak research concerned with aspects of workers' participation in management, particularly from the point of view of the possibilities open to workers in decision-making and the degree of willingness characterizing workers' participation in production management. The results indicate that new technology does not essentially affect the possibilities and the workers' willingness to participate in decision-making processes. Participation in the field of decision-making depends primarily on social factors, which in the final analysis are determined by the character of the social system in question.

The third part of the article discusses factual forms of workers' participation in production management. A significant role in this context is played by the correlation between the workers' actual participation in production management and their evaluation of intra-team relations.

Social conditions in the socialist countries stimulate broad workers' participation in decision-making. The authors stress that the efficiency of participation depends to a considerable extent on the degree of perfection characterizing the system of workers' economic education. Educational standards in the two countries compared are at a high level.

**K pojetí způsobu života
a podmínek života
v současné sovětské literatuře:
přístupy, závěry, konsekvence**

RICHARD RŮŽIČKA

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
pobočka Ústí nad Labem

Znalost nejnovějších výsledků marxisticky koncipované badatelské práce, aplikované i teoreticko-metodologické, je jedním ze základních předpokladů efektivnosti společenskovedního výzkumu, výzkum životního způsobu nevyjímaje. Dalším takovým předpokladem je také stále upřesňování základních kategorií. Čím jsme blíže počátkům poznávání určitého jevu, tím více jej vnímáme jako souhrn atributů vážících se — více či méně rozlišeně — na širší celek reality, a tím více se také setkáváme s rozmanitostí jeho interpretací. Mnohostrannost souvislostí spjatých s jevem a kategorií „způsob života“ působí na parcialitu výpovědi o této kategorii a vyvolává představu i o (většinou však jen zdánlivé) rozpornosti fakticky spíše dílčích a přechodných vymezení pojmu. Dosažená úroveň pojmového vymezení problému samozřejmě ovlivňuje i směry a možnosti poznání v empirické rovině výzkumu způsobu života.

Smyslem této stati je v určité míře zpřístupnit a zhodnotit současnou sovětskou produkci zaměřenou na pojmové vymezení způsobu života. Nejde však o pouhou bilanci a utřídění definic pojmu, o posouzení jejich společných znaků a vzájemné souměřitelnosti. Takový přístup má omezený význam a oprávnění právě proto, že definice jsou většinou pouhým odrazem určitých aspektů analýzy místa způsobu života v systému společenské reality. Cílem je poskytnout určitý ucelený (i když zdaleka ne vyčerpávající) obraz aspektů, souvislostí a cest řešení problematiky kategorie způsobu života, které přinesla v posledních letech velice bohatá sovětská společenskovední literatura, a ukázat na otevřené problémy, jimž by měla být věnována pozornost. Je přirozené, že každá důslednější snaha o porovnání různých přístupů a vymezení pojmu předpokládá analytickou práci a následně vede k určité syntéze a formulaci nových stanovisek — ta však tu jsou uplatněna jen v míře nutné pro hodnocení srovnávaných přístupů. Otázkám přesahujícím rámec stati bude věnována pozornost na jiném místě.

I.

Smysluplné vymezení kategorie způsobu života jako určité abstrakce v systému a systémem ostatních abstrakcí (kategorií), postihujících společenskou realitu, není libovolnou záležitostí. Jde o problém ontologické a gnoseologické adekvátnosti, o problém teoretického a konečkonců praktického společenského smyslu určení významné stránky reality.

Je proto pochopitelné, že sovětscí autoři věnují při řešení těchto problémů velkou pozornost pracím klasiků marxismu, zvláště pak známé pasáži z Německé ideologie, považované také většinou z nich za výchozí bod všech vymezení způsobu života: „Způsob, jak lidé vyrábějí prostředky k svému životu, závisí především na tom, jaké jsou vůbec životní prostředky, které tu byly

před nimi a které musí reprodukovat. Na tento způsob výroby nelze pohlížet jen z té stránky, že je reprodukcí fyzické existence individuí. Je to spíše již určitý druh činnosti těchto individuí, určitá forma projevu jejich života, určitý způsob jejich života. Jak individua projevují svůj život, taková jsou. To, čím jsou, spadá tedy vjedno s jejich výrobou, a to s tím, co vyrábějí, i s tím, jak vyrábějí. Čím individua jsou, závisí tedy na materiálních podmínkách jejich výroby.“ [Marx-Engels 1958: 335](1)

Tuto pasáž nemůžeme obejít ani v našem případě, neboť právě v jejich interpretacích se koncentrují základní otázky sledované problematiky. Předmětem diskuse ovšem je, zda v ní Marx s Engelsem předkládají či nepředkládají vymezení pojmu „způsob života“. Avšak například i V. S. Markov, který ji nepovažuje za vymezení způsobu života, současně překračuje rámec svého (většinou ostatních autorů protikladného) závěru, když říká: „Hlavním motivem daného výroku, společně se stanovením vědeckomaterialistického pohledu na základy společenského životního procesu, je podle našeho názoru myšlenka o shodě historicky určitých forem činnosti lidí s procesy jejich formování jako individuí («jak individua projevují svůj život, taková jsou»). A pojem «způsob života» zakladatelé marxismu použili s jediným cílem, s jediným určením – jako svého druhu «můstek», střední článek mezi teoretickými kategoriemi nejvyšší obecnosti, odrážejícími zákonitosti společenského rozvoje (jako pojmu «způsob výroby»), a konkrétními, jedinečnými jevy, tvořícími individuální životní činnost lidí a její podmínky. Způsob života takto představuje souhrn všech bezprostředních podmínek formování, rozvoje a činnosti individuí – to, co předmarxističtí materialisté, osvícenci a utopisté nazvali okolnostmi, prostředím, hájíc stanovisko, podle kterého podmínky formují člověka.“ [Markov 1976: 19].

Markov se svým stanoviskem dotýká některých hlavních diskutovaných otázek. Posouzení tohoto stanoviska i řady dalších je ovšem možné jen bližším rozkladem problematiky. Nicméně z posouzení celkového kontextu dané pasáže z *Německé ideologie* (jehož nutnost Markov sám zdůrazňuje) podle našeho názoru vyplývá nejen nástin materialistického přístupu a složitosti dialektiky lidského životního projevu, nýbrž i jádro problému způsobu života, i jádro smyslu, proč je daný problém marxismem nastolován a teoreticky i prakticky řešen.

Způsob života jako určitost životního projevu

Určitým vodítkem k rozkladu daného problému může být postup, jímž danou pasáž z *Německé ideologie* interpretuje B. A. Grušin [Grušin 1977]. Z hlediska výchozí definice způsobu života rozlišuje pět prvků, momentů vymezení.

V prvním jde o to, že pojem „způsob života“ (obraz žizni) se vztahuje k činnostem lidí: „Způsob života – to je činnost (dějatelnost), životní činnost (žiznědějatelnost) lidí.“ V druhém pak o to, že způsob života znamená u Marxe

(1) Vzhledem k dále sledovaným otázkám uvádíme ještě alespoň ty části ruského překladu a původního německého znění této pasáže, u nichž lze připustit určité významové nuance: „V ještě božšej stěpeni eto – opredelennyj sposob dějatel'nosti dannyh individov, opredelennyj vid ich žiznědějatel'nosti, ich opredelennyj obraz žizni. Kakova žiznědějatel'nost individov, takovy i oni sami.“ [Marx-Engels 1955: 19]; „Sie ist vielmehr schon eine bestimmte Art der Tätigkeit dieser Individuen, eine bestimmte Art, ihr Leben zu äussern, eine bestimmte *Lebensweise* der selben. Wie die Individuen ihr Leben äussern, so sind sie.“ [Marx-Engels 1969: 21].

a Engelse „určitý druh (vid), způsob (sposob) činnosti“, životní činnosti lidí [Grušin 1977: 25–26].

První z momentů se zdá být bezesporný jen potud, že většina sovětských autorů uvažuje činnosti buď jako jediný, nebo jako jeden z elementů spadajících do způsobu života – což vcelku odpovídá kontextu úvah zakladatelů marxismu. Zcela zřejmé je ovšem to, že tu jde právě o činnosti lidí a nikoli o jejich chování (pověděni). Ačkoliv se dnes – upozorňuje Grušin – nechápe pojem «chování» tak úzce jako v klasickém behaviorismu, přesto jeho použití neúměrně „zužuje hranice jevu nazývaného «způsobem života». Vždyť u K. Marxe činnost – to není pouze «materiální činnost», ale i «produkce idejí, představ, vědomí» i činnosti takového druhu, jejichž průběh se neprojevuje v podobě nějakých objektivovaných aktů, a tudíž nemohou být přesně popsány v termínech chování“ [Grušin 1977: 26].(2)

Jako méně uzavřený problém se však jeví vztah pojmů „činnost“ (dějatelnost) a „životní činnost“ (žiznědějatelnost). Grušin sám je toho názoru, že ačkoliv se někteří autoři snaží odhalit rozdíl mezi oběma pojmy, lze oba termíny i v souladu s Marxovým pojetím považovat za synonyma. Aniž však chceme zveličovat tento problém, nelze přehlédnout, že ruský překlad interpretovaného výroku nabízí ztotožnění obou pojmů mnohem více než původní německé znění či český překlad. Dokládá to i poznámka J. I. Kapustina, že mnozí teoretikové nejednoznačně konkretizují obsah pojmu „způsob života“ jednak jako „druh životní činnosti“ (vid žiznědějatelnosti), jednak jako „formu životního projevu“ (formu žizněvyraženija) [Kapustin 1976: 4]. V překladu ovšem v žádném případě nespočívá jádro problému. Zůstává však otázka, nakolik může být odlišení obou termínů funkční pro postižení širšího kontextu životního projevu či nakolik se stává výrazem potřeby postihnout dialektické souvztažnosti a hranice elementů a determinant způsobu života. Odpověď na tuto otázku může přinést až další řešení celkového vymezení kategorie.(3)

Druhý z uvedených momentů postihuje základní aspekt problematiky způsobu života, vyjadřovaný v sovětské literatuře mnohými formami a v mnoha kontextech. Tak například V. S. Semjonov zdůrazňuje, že způsob života pro zakladatele marxismu znamená nikoli souhrn lidské činnosti, „ale způsob, druh životní činnosti lidí v různých sférách společenského bytí“ [Semjonov 1975: 7]. Téhož aspektu se dotýká G. J. Glezerman, když definuje způsob života jako „pro danou společnost typické formy životní činnosti lidí“ [Glezerman 1976: 71], či J. I. Kapustin, pro něhož „způsob života vyjadřuje nikoli individuální, ale pro danou společnost typické“ [Kapustin 1976: 5–6], a mnozí další.

Co tedy daný aspekt znamená a oč jde v celkovém kontextu vážícím na Marxův výrok?

(2) Je sice faktem (na který také Grušin upozorňuje), že mnozí badatelé v souvislosti s pojmem „způsob života“ užívají právě termínu „chování“ (Strumilin, Pisarenko, Lukerenko aj.). Nicméně vzhledem k povaze problému i stupni jeho řešení ztrácí alternativa „činnosti – chování“ na významu a nebudeme se jí dále zabývat.

(3) To, čím „individua projevují svůj život“, se nevyčerpává jen činnostmi v úzkém slova smyslu. Nejde tu přece o jakousi „čistou“ produkci vůbec, ale o určité formy produkce určitých statků a vztahů, a to znamená také určitých potřeb, hodnot a norm apod., kdy celek životního projevu je (ve shodě s Marxem) vyjádřitelný jen v jednotě toho, jak individua produkují a co produkují. Rozhodující je ovšem také způsob vyjádření této jednoty.

V.S.
Především nutno souhlasit s Kapustinem, že přístupy, které pouze opakuji, že pojmu „způsob života“ odpovídá pojem „způsob životní činnosti“, aniž tento pojem objasňují, nic nového nepřinášejí [Kapustin 1976: 7]. Markov se k nejrozšířenějšímu vymezení způsobu života jako *souhrnu druhů a forem životní činnosti* staví kriticky. Ačkoliv uznává, že je obecně a celkově správné, nepovažuje je za dostatečně konkrétní pro komplexní výzkum způsobu života. Vymezení považuje za výsledek otrockého přístupu k diskutované pasáži z *Německé ideologie* a zdůrazňuje, že Marx a Engels „naprosto nevymezovali (vymezovat totéž prostřednictvím téhož je neproduktivní) způsob života prostřednictvím druhů a forem životní činnosti, jak to činí někteří autoři, ale *ztotožňovali* způsob života lidí s „určitým druhem jejich životní činnosti“, to jest, jinými slovy, ukazovali sociálně filozofický aspekt problému vcelku“. „Nabízet tento aspekt“ — dodává Markov — „jako samostatný předmět výzkumu představitelům konkrétních věd by nebylo správné“ [Markov 1976: 22–23].

Markov má plně pravdu, pokud je sledován *životní projev* individuí *ve svém celku a nejobecnějším smyslu své kvality* a pokud tedy při ztotožnění způsobu výroby a způsobu života jde o otázku jeho *určenosti* materiálním bytím. Nejde však již jen o tento problém.(4)

Podle našeho soudu je především nezbytná evidence *obratu*, který v reprodukci konkrétního nastavá, jestliže přestaneme sledovat abstrakci „způsob života“ či „způsob činnosti“ jako jedno z určení myšlenkové reprodukce nějakého objektu (zde celku společenské reality, případně způsobu výroby) a pro samu abstrakci „*způsobu života*“ jako již *vlastní předmět zkoumání* začneme hledat abstraktní určení, jež ji konkretizují.

Domníváme se, že Marx s Engelsem tento krok naznačili nejen explicitně v širším kontextu *Německé ideologie* a dalších svých děl, ale implicitně také v posuzované pasáži. Druhou věcí však je, nakolik bylo pro ně funkční zabývat se touto kategorií jako vlastním předmětem zkoumání.

Pro nás se ovšem se změnou předmětu zkoumání mění i optika, v níž posuzujeme Markovovy závěry, včetně poslední uvedené poznámky. Především není sporu o tom, že sociálně filozofické hledisko životního projevu individuí nemůže být samostatným předmětem speciálních věd. Jestliže však jde o určení obecné difference jevu, která musí otvírat prostor i pro vyjádření diferencí mezi konkrétně historickými fázemi (kvalitativními proměnami) jeho vývoje, není možné toto hledisko pominout. Je východiskem k vymezení daného pojmu a je v něm potom také určitým způsobem obsaženo.

Proto také nelze vytvářet propast mezi vymezeními jevu a pojmu v různých vědách jen proto, že jde o různé úrovně a aspekty jeho konkretizace a zkoumání. Problém spočívá právě v tom, že vymezení způsobu života jako souhrnu druhů a forem životní činnosti (či vymezení obdobného typu) neberou v úvahu možnosti různých významů, že chybí dostatečná teoreticko-metodologická konkretizace (specifikace) *smyslu pojmu pro různé úrovně obecnosti* — počínaje úrovní nejobecnější.

Vymezení způsobu života jako určitého *druhu, způsobu činnosti* (životní činnosti) znamená u Marxe především nikoli vymezení formy, ale *podstaty* (pro-

(4) Ztotožnění způsobu života a způsobu výroby prvotně vyjadřuje problém dvou stránek jednoho a téhož jevu. Potud také Marx s Engelsem — jak upozorňuje Grušin — používají slova „druh“ a „způsob“ v jednotném čísle, když řeší otázku těch činností, které jsou „vládnoucími, vedoucími, určujícími všechny ostatní, ale ne jedinými druhy, způsoby činnosti“ [Grušin 1977: 26].

střednictvím výkladu *podstatnosti určité formy* životní činnosti). Hlavním pro Marxe — říká B. A. Grušin — „v dané činnosti (životní činnosti) nejsou ty či ony její vnější znaky, ležící vně samotné činnosti (zejména ty, které charakterizují činná individua), či různé okolnosti jejich působení, ale právě určité charakteristiky podstaty činnosti, postihované pojmy „druh“, „způsob“ a odlišující činnost jednoho druhu, způsobu od činnosti druhého druhu, způsobu“ [Grušin 1977: 26]. O jaké charakteristiky podstaty činnosti však jde?

Především je třeba říci, že se nesetkáváme s jediným užitím termínů „druh“ a „způsob“. Při specifikaci činností je nutno rozlišovat jednak *materiální činnosti* (výrobní činnosti) a další *druhy činností*, jednak určitý *způsob* těchto druhů činností, a tedy také způsoby jako charakteristiky sepětí určitých nebo všech *druhů činností*. Tyto termíny (mnohdy i termíny „forma“, „typ“ apod.) slouží často jednak k označení určité *kvality* životního projevu vcelku i jednotlivých jeho oblastech, jednak však také k postižení konkrétních projevů této kvality z hlediska elementů a stránek životního projevu. Hlavním hlediskem užití termínu je však to, jehož se dotýká i Grušin, když říká, že „pojem «způsob činnosti» je používán Marxem nejčastěji jako širší (ve srovnání s *pojmem* «druh činnosti»), fixující spíše historické rozdíly v lidské činnosti, vztahené k hranicím různých typů společností, společensko-ekonomických formací“ [Grušin 1977: 26].

V tomto smyslu pojatá charakteristika jako by prostupovala všemi vrstvami společenské skutečnosti, všemi rovinami struktur společenských jevů, ačkoli nachází své určení v nejpodstatnější z těchto rovin. Proto také hovoří V. S. Semjonov o způsobu života jako o společenském jevu „vertikálního“ charakteru, procházejícím všemi rovinami, zatímco způsob výroby, výrobní vztahy, práce atd., představují určující rovinu, jsou společenskými jevy „horizontálního“ charakteru, tvořícími určitou konkrétní sféru života společnosti. Proto používá termínů „kvalita“ a „způsob“ jako synonym: „Způsob života ... je jevem kvalitativní povahy. Nepředstavuje konkrétní sféru života společnosti ... ani všechny sféry dohromady, ale kvalitu, způsob činnosti lidí ve všech sférách a oblastech společenského života bez výjimky.“ Odlišuje základnu (východisko) definovaného jevu a specifiku jevu (tj. způsob jako určitý *typ*, *druh životních činností*): „Způsob života je určitý způsob životní činnosti lidí, který má svůj zdroj v existujících společenských, především výrobních vztazích. Představuje určitý *typ činností*, chování, jednání individuí ve všech sférách života společnosti: ekonomické, sociální, politické, duchovní“ [Semjonov 1975: 7–8].

Významové jádro problému lze však najít již v *Ekonomicko-filozofických rukopisech z roku 1844*, kde Marx odkrývá — pro případ buržoazní formace — moment transformace, průmětu charakteru výrobních vztahů nejen do produktů lidských činností, ale i činností samých, do projevu jejich společenské podstaty, do společenské povahy jejich funkcí.⁽⁵⁾

Marx tu již nemluví jen o výrobních vztazích jako takových, ale o určitých kvalitách výrobní činnosti a odvozené i o kvalitách činností ostatních, o jejich

(5) Určité výrobní poměry znamenají, že základní životní činnost — výrobní činnost, práce — kromě zboží „produkuje sebe samu a dělníka jakožto zboží“ a „odcizuje člověku 1. přírodu, 2. jeho samého, jeho vlastní činnou funkci, jeho životní činnost, odcizuje člověku *rod*; proměňuje mu *rodový život* v prostředek jeho individuálního života. Za prvé odcizuje rodový život a individuální život, a za druhé proměňuje individuální život v jeho abstrakci v účel rodového života, rovněž v jeho abstraktní a odcizené podobě.“ [Marx 1969: 85].

výrazu ve společenské i individuální, objektivní a subjektivní stránce života člověka. Tím vlastně stanoví obecný rámec a základní směry myšlenkové reprodukce jevu „způsob života“, což pak také — podle našeho názoru — vyjadřuje i v diskutované pasáži z *Německé ideologie*. Oč v tomto problému jde, naznačuje Marx konečnou i vymezením způsobu činnosti na nejvyšší úrovni abstrakce a obecnosti: „Ale produktivní život je rodový život. Je to život plodící život. Ve způsobu životní činnosti spočívá celý ráz určité species, její rodový charakter, a svobodná vědomá činnost je rodový charakter člověka“ [Marx 1967: 85].

V rozkladu dané problematiky Marx nevyjadřuje, podle našeho názoru, jen vědeckomaterialistický pohled na základy společenského životního procesu a myšlenku o shodě procesů formování individuů s historicky určitými formami činnosti. Současně ani nespojuje „způsob života“ se souhrnem „všech bezprostředních podmínek formování, rozvoje a činnosti individuů“, jak soudí Markov. Markovova myšlenka o způsobu života jako „středním článku“ mezi kategoriemi nejvyšší obecnosti (odrážejícími zákonitosti společenského vývoje) a jedinečnými jevy životní činnosti může být přijatelná. Ovšem jen s tím, že kvality životních činností jsou charakteristikami a výslednicí *aktivity determinovaného a vědomého* subjektu a v tomto smyslu pojatý způsob života pak zjevně může mít v dalším poznávání společenských procesů strategický význam.

Odlišného, i když souvztažného významu nabývají termíny „druh“, „forma“, „typ“ (a u některých autorů i termín „způsob“) v procesu další konkretizace činnosti, směřující až k empiricko-analytickému postžení jevu. Podle názoru Grušina nacházíme hranice a směry další analýzy způsobu života — zde jde o třetí z momentů vymezení — v kritériích určených Marxovými formulacemi „co vyrábějí“ a „jak vyrábějí“ (chápanými i šířeji jako: co a jak činí) individua. Grušin sám analýzu těchto dvou stránek lidské činnosti spojuje s rozkladem na elementy struktury „způsobu života“, a to ve smyslu forem a obsahů (vlastností) lidských činností a s konstrukcí typologií obou stránek a jejich syntézy [Grušin 1977: 26–33].⁽⁶⁾

Ačkoli tento přístup k danému problému není zdaleka jediný v rámci sovětské společenskovědní produkce, svou koncepční důsledností patrně nejlépe naznačuje, jak se s další konkretizací vymezení způsobu života dále přibližuje smysl pojmu a možnosti (hlediska) jeho vyjádření: Pojmový smysl se odráží

(6) Podle Grušina první z vyčleněných stránek („co vyrábějí“, činí) s sebou nese elementy struktury pojmu v podobě *forem*, tj. *typů* životních činností (tříděných podle povahy vynakládané energie, předpokladů a důsledků činností, jejich předmětu, nástroje a produktu, podle obecných znaků třídění na produkci v nejširším smyslu, spotřebu a činnost tkvící ve vzájemných stycích lidí apod.), *sfér* (fixujících úsek sociální reality, do něhož činnost určitého typu spadá — například ekonomiku, kulturu atd., které mohou být dále členěny) a vlastních *druhů* životních činností (které zahrnují pak mimo jiné evidenci funkčního předurčení a předmětného prostředí činnosti). Na tomto základě vzniká tzv. typologie formální.

Druhá z Marxem vyčleněných stránek („jak vyrábějí“, činí) se týká takových elementů struktury pojmu „způsob života“, které fixují *vlastnosti* jako charakteristiky vlastního obsahu a stránek procesu životní činnosti. Zde Grušin vyčleňuje řadu vlastností na bázi sociálních cílů činnosti, role činnosti v systému společenské dělby práce, míry svobody výběru a realizace činnosti, vlivu činnosti na rozličné schopnosti osobnosti atd., tedy ty vlastnosti, které — vyjádřeny prostředky popisu svých kvalitativních i kvantitativních stránek — implikují konkrétnost projevů podstaty života lidí, „způsobu“ života. Na tomto základě pak vzniká tzv. obsahová typologie a cestou spojení této typologie s formální typologií pak typologie organická, která má plněji postihovat „živé“ formy způsobu života.

jak ve formálních charakteristikách, které odhalují aspekt skladby i „funkčního předurčení“ činnosti, tak zvláště v obsahových charakteristikách, které spolu se strukturní stránkou životního projevu de facto vyjadřují již vlastní cílové „výstupy“ činnosti (postizitelné též jako funkce), vztahující se k subjektům činnosti — individuí, skupinám či celé společnosti — a zároveň vztahitelné k různým stránkám společenské reality, vzhledem k nimž může být způsob života zkoumán.

[Způsob života, konstatují A. P. Butenko, A. S. Cipko a V. P. Kiselev, „představuje systém činností, jejichž kvalitativní určitost vyplývá z principu nebo způsobu vzájemné spojitosti všech druhů činnosti, předem určujícího jejich subordinaci ve vztahu jednoho k druhému. Vyčlenění těchto kvalitativních charakteristik — v tom nebo onom stupni pro všechny formy činnosti té či oné osobnosti, sociální skupiny, společnosti — umožňuje nalézt klíč pro typologii způsobů života jak na obecně sociologické, tak i konkrétně sociologické úrovni.“] Objevit tento způsob vzájemného svazku různých forem činnosti lze jen při strukturním přístupu k analýze činnosti lidí [Butenko, Cipko, Kiselev 1975: 11].

Aspektu funkcí, jako určité možnosti syntetického vyjádření kvality životního projevu, není — zdá se — zatím věnována větší pozornost.

Způsob života jako aspekt společenské reality

[Při formulaci požadavku nalézt pro kategorii „způsob života“ konkrétní a vlastní místo mezi jinými závažnými kategoriemi (aniž jimi bude zaměňována nebo na ně redukována) otevírá V. S. Semjonov jeden zásadní problém. Je to nebezpečí možných metodologických krajností, tj. jednak širokého pojetí způsobu života, kde je asociován se všemi společenskými jevy, jednak úzce pragmatického pojetí, v němž je pojat spíše jako souhrn konkrétních ukazatelů podmínek života, životní úrovně atd. [Semjonov 1975: 2–6].

Druhý závažný problém je obsažen ve čtvrtém momentu Grušinovy interpretace výchozího vymezení kategorie: „Způsob života je zkoumán a hodnocen Marxem ve formě jevu, ve známém smyslu *nezávislého na subjektu činnosti*, dokonce určujícího *základní* jeho vlastnosti. „Jak individua projevují svůj život, taková jsou“ — ne obráceně! Tím se však nevylučuje, že činná individua mají i jiné vlastnosti, nezávislé na jejich způsobu života, možná však v tom či onom stupni na něj působící atd.“ [Grušin 1977: 26].

Problém nespočívá v tom, že způsob životního projevu subjektů formuje jejich základní vlastnosti. Je — podle našeho soudu — obsažen především v otázce, zda lze tvrzení o nezávislosti životního způsobu na subjektu interpretovat tak, že způsob života má být charakterizován a zkoumán jako automaticky vzniklý produkt objektivní determinace, či dokonce de facto jako sama tato determinace.

S těmito dvěma problémy jsou spjaty prakticky všechny snahy o vymezení kategorie způsobu života.

[Skutečnost, že společensko-ekonomická formace vystupuje jako nejvšeobecnější determinanta způsobu života, vede často k výstižným, ne však analyticky postihujícím formulacím vztahu formace a způsobu života. B. V. Rakitskij například soudí, že „specifika způsobu života jako společenského jevu spočívá v tom, že vyjadřuje celý souhrn sociálně ekonomických procesů a vztahů prostřednictvím životní činnosti tříd, sociálních skupin, národů a národností, jednotlivých lidí. Když hovoříme o způsobu života, zkoumáme, jakými způsoby a v jakých formách se nejhlubší a obecné zákonitosti a podstatné konkrétní historické zvláštnosti ekonomického, politického, kulturního života lomí v životě

lidí, jejich kolektivů, sociálních společenství, tříd.“(7) V takovém přístupu může být způsob života specifikován jen jako „způsob existence osobnosti a sociálních skupin“ [Rakitskij 1975: 4–5].

Markov vidí východisko – „neodmítat maximálně široké pojetí pojmu (a jevu) způsobu života. Rozdíl mezi popisem společenského systému vcelku a daného způsobu života není v sestavě elementů, ale v tom, že jsou to pojmy (jevy) různé úrovně. Je možné také tvrdit, že způsob života je veškerý souhrn jevů společenského života, který je zkoumán z hlediska problematiky člověka – jeho formování, rozvoje jeho osobnosti – že problém způsobu života v sobě zahrnuje celý souhrn charakteristik historicky určitého sociálního systému, chápaného na úrovni zvláštního a jedinečného, individuálního“.

Něco jiného je však souhrn jevů, byť přenesený na úroveň zvláštního a jedinečného, a něco jiného aspekt vyjádření tohoto souhrnu. Markov takovýto aspekt nehledá a tak posunuje způsob života do polohy souhrnu určenosti (determinace) i určitosti životních činností. Zdá se také, že i jinak zajímavá formulace, již Markov vymezuje způsob života jako „způsob zařazení jedinců do životního společenského procesu, do systému společenských vztahů, určující základní rysy a směr životní činnosti člověka“, (8) vyjadřuje v kontextu jeho úvah pouze moment determinace životních činností. Ostatně i když upozorňuje, že autoři diskutované pasáže z *Německé ideologie* podtrhují důležitost doplnění charakteristiky materiálního základu života „analýzou sociálně organizované aktivity lidí“, chápe tuto analýzu spíše z hlediska zkoumání společenských podmínek individuálního života, z hlediska společenské určenosti aktivity individuí [Markov 1976: 18–19].

Je však otázka, nakolik je smysluplné orientovat význam kategorie způsobu života jak ve smyslu souhrnu společenských jevů, tak ve smyslu jevu ryze objektivního. Zda se totiž nezříkáme možnosti kvalitativně nového (a velice potřebného) poznatku, jestliže nebereme v úvahu, že to, jak subjekty „projevují svůj život“, je již určitým způsobem realizovaná determinace, že životní činnost je také tvorbou a produkcí změny a že tudíž určenost jevu není ještě jeho určitostí? A zda není způsob života pro vědu účelnou kategorií teprve tehdy, jestliže je schopen plnit (spolu s dalšími kategoriemi) úlohu analýzy stránek dialektiky celku sociální reality a současně její syntézy (syntetického výrazu) v určitém jejím aspektu?

(7) Obdobných vymezení je více a není bez zajímavosti, že jsou spjata i s různorodými interpretacemi a specifikacemi způsobu života. Například vymezení „způsob života je jedním z nejvícestrannějších sociálních jevů, v němž se jako v ohnisku setkávají ekonomické a sociální, psychologické a ideologické, mravní a rodinné vztahy lidí“ je spjata s pojetím způsobu života jako pojmu, „jehož obsah odráží kvalitativní charakteristiky blahobytu lidí, a především charakter a obsah samotných lidských potřeb“ a jenž „charakterizuje uspokojování intelektuálních a sociálních potřeb člověka“, jako „širší pojaté životní úrovně“ [Strumilin-Pisarenko 1974: 27, 30–31].

(8) Takto vymezený způsob života Markov dále charakterizuje jako „typizovatelný na základě vědeckého marxisticko-leninského rozboru sociálně třídní struktury společnosti, korelovatelný s určitým systémem politických, sociálně morálních, světonázorových, kulturních hodnot a mající odpovídající věcné prostředí“. Tím však jen zdánlivě odlišuje způsob života a jeho předpoklady. Dokladem toho, že neopouští široké pojetí pojmu, je i to, že rozlišuje věcné prostředí, systém společenských vztahů, duchovní prostředí a formy (a druhy) životní činnosti jako čtyři elementy způsobu života (přičemž poslední element je zároveň souhrnným výsledkem vzájemného působení elementů předchozích) [Markov 1976: 23].

V této souvislosti není bez zajímavosti, že J. I. Kapustin charakterizuje způsob života jako způsob životních činností, jako koncentrovaný výraz společenských vztahů a výsledek vzájemného působení všech jevů i stránek společenského života [Kapustin 1974: 6], který „poskytuje doplňující, ale velmi důležitou charakteristiku podstaty společensko-ekonomické formace a určitého stupně jejího rozvoje“ a který „nemůže být vztažen plně ani k základním, ani k nadstavbovým jevům“ [Kapustin 1976: 21]. Přitom také zřetelně odlišuje moment aktivity a transformace, jenž je s pojmem způsobu života spjat.(9)

Na základní skutečnost, kterou se — podle našeho názoru — způsob života odlišuje od jiných jevů, upozorňuje V. Z. Rogovin: V životním způsobu se „dialekticky propojuje objektivní a subjektivní“ a současně obecné, zvláštní a jedinečné. Způsob života je v podstatě objektivní jev, určovaný systémem společenských vztahů; avšak v tomto rámci „individuum disponuje relativní svobodou samostatného výběru a realizace svého individuálního způsobu života“ v souladu se svým individuálním systémem sklonů, zájmů, zálib, zvyků a preferencí“ (podtrženo R. R.) [Rogovin 1975: 86].(10)

Za druhou a stále zjevnější skutečnost považujeme dále to, že specifikovat „způsob života“ nelze cestou víceméně mechanického shrnutí či mechanického vyloučení těch či oněch složek společenské reality, že tudíž nemůže být výsledkem prostého vyčlenění určitého segmentu této reality. Způsob řešení problému je však — jak potvrzuje i současná diskuse v sovětské literatuře — dosud otevřený.(11)

(9) Způsob výroby, konstatuje Kapustin, sice určuje způsob života, působí na něj, avšak současně působí s ním. Způsob života „není pasivním výsledkem tohoto působení“, aktivně zpětně působí na rozvoj způsobu výroby, tj. sociální, výrobní vztahy ovlivňují rozvoj výrobních sil i prostřednictvím způsobu života člověka [Kapustin 1976: 22].

(10) Tuto skutečnost vyjadřuje i celá řada dalších autorů (Tolstych [1974: 42]; Butenko-Cipko-Kiselev [1975: 13] aj.). A. S. Cipko například rozlišuje čtyři vzájemně se doplňující řezy zkoumání způsobu života: zkoumání forem činností v jejich určení systémem společenských vztahů, zkoumání potřeb, zájmů, hodnot stimulujících k aktivitě, zkoumání spokojenosti subjektu se životem, spojené s pojetím činnosti jako tvorby a uspokojování potřeb, a nakonec zkoumání v rovině kulturně historického, světónázorového zhodnocení každého způsobu životní činnosti [Cipko 1976: 43–44].

(11) Jak jsme již ukázali, jsou výrobní vztahy (a vůbec veškeré společenské podmínky) některými autory přímo zahrnovány do způsobu života. Jiní zase zdůrazňují, že způsob života je zahrnuje jen „v té míře, v jaké jsou nahlíženy jako podmínky lidského života“ [Tolstych 1975: 28]. Toto stanovisko je na druhé straně kritizováno: „ani v plné, ani v jakékoliv dílčí míře výrobní vztahy nelze včleňovat do pojmu <způsob života>“ [Kapustin 1976: 7].

Způsob života je nesporně „pojem odrážející pro konkrétně historickou sociálně ekonomickou formaci nejcharakterističtější společenské vztahy a činnost lidí“ [Modřinskaja 1975: 6], je však třeba říci *jak, čím, v čem* je odráží. Jinak jen nahrazuje jiné obecné kategorie sumárním popisem konkrétní reality (v jiné rovině směřuje k témuž závěru například i názor G. P. Davidjuka, kritizující snahy o co největší šíři kolekce ukazatelů způsobu života [O metodologii 1975: 187]).

Způsob života ovšem odráží, jak zdůrazňují mnozí sovětsští autoři, také další elementy životního projevu lidí: potřeby (Zdravomyslov, Rutkevič [Razrabotka 1975: 182–183] aj.), normy a hodnoty [Rogovin 1976: 395 aj.]. Značná pozornost je věnována souvislostem všech těchto prvků z hlediska podmíněnosti způsobu života způsobem výroby [Butenko-Cipko-Kiselev 1975: 8–9; Tolstych 1974: 45–46 atd.].

„Poznávací význam kategorie způsobu života je také v tom,“ říká V. I. Tolstých, „že umožňuje postihnout, jak se v každodenním životě lidí sublimuje podstata a podstatné charakteristiky dané společnosti“, realizují se podmínky pro činnost člověka [Tolstých 1974: 40]. Aby však mohla kategorie tuto úlohu plnit, musí být sama výrazem rozlišení aspektů, v nichž se nikoli totožným způsobem odrážejí obecné kvality společensko-ekonomické formace – tj. subjektu vnějších podmínek, dispozic osobnosti a činné stránky jejich vývoje. (12)

II.

Základní charakteristiku vztahu podmínek života a způsobu života (tento problém je pátým momentem v Grušinově interpretaci pasáže z *Německé ideologie*) vyjadřuje V. I. Bestužev-Lada: „Lidé žijí určitým způsobem, avšak jen potud, pokud jim to objektivní podmínky dovolují nebo je k tomu nutí. Není-li tato dialektická jednotu respektována, jsou všechny definice způsobu života jednostranné a neúplné“ [O metodologii 1975: 185].

Potud má také pravdu Markov, když zdůrazňuje, že bez studia životní činnosti samé vypadají podmínky jako pasivní okolnosti, a naopak, bez studia podmínek se sama životní činnost „jeví jako pustá abstrakce, jako nějaká «aktivnost vůbec», zbavená jasných konkrétně historických určení“ [Markov 1976: 23]. Pro „maximálně široké pojetí pojmu“, pro zařazení podmínek mezi elementy způsobu života (jak jsme již uvedli) je to však přinejmenším sporný argument, neboť diferencovat podmínky života a způsob života neznamena ještě popírat jejich dialektickou jednotu nebo rezignovat na její postžení.

Karel Marx – upozorňuje Grušin – „přesně odlišuje charakteristiky vlastního způsobu života (určitého druhu životních činností lidí) na jedné straně a charakteristiky podmínek, v nichž se realizuje ten či onen způsob života (ta či ona životní činnost), na straně druhé.“ Přitom v prvním případě má na mysli určitou implikaci, v druhém závislost [Grušin 1977: 27]. Obdobně charakterizují podmínky života jako předpoklady a nikoli součást způsobu života i další autoři [Butenko 1976: 79; Butenko-Cipko-Kiselev 1975: 5; Mansurov 1975: 14 aj.].

Jádro problému lépe postihují některá, na první pohled nejednoznačná, stanoviska. Například M. N. Rutkevič říká: „V pojetí způsobu života je hlavní důraz kladen na činnost: jestliže tedy do něj zahrneme materiální podmínky života, dospějeme k širokému pojetí této kategorie, ke ztrátě její specifiky. Podmínky života nelze do způsobu života zcela zahrnout. Není však správné je (tj. i sociální podmínky) zcela vyloučit“ [Rutkevič 1976: 18]. Rutkevič tu de facto naznačuje základní skutečnost: Vyloučení podmínek z prvků způsobu života je nutným předpokladem řešení, nikoli však ještě vlastním řešením (a vyjádřením) vztahu podmínek a způsobu života.

(12) S akcentem na vnější nebo vnitřní předpoklady subjektu se ovšem také mění referenční rámec vymezení kategorie. Není zcela oprávněné považovat závěr, že „způsob života je proces formování a realizace schopností člověka tvořit a spotřebovávat materiální a duchovní hodnoty“ [Kristosturjan 1975: 79], za sporný [Kapustin 1976: 5]. Autor totiž mluví o procesu rozvoje člověka a vymezuje způsob života aspektem formování osobnosti. Kromě toho mu jde o charakteristiky společenské danosti schopností individua, jak to upřesňuje i v jiné publikaci: „... v daném případě jde o charakter schopností, stupeň jejich rozvoje, který umožňuje daná konkrétní společnost, tj. o základní rysy schopností lidí, které odlišují jednu společnost od druhé, jednu úroveň ekonomického a kulturního rozvoje od druhé“ [Kristosturjan 1976: 12].

V okamžiku, kdy má být tento vztah specifikován, však začínají problémy – a to již v pojetí podmínek samých. Odrážejí se koneckonců i v argumentu, který má potvrzovat diferenci životního způsobu a jeho podmínek: „Je dobře známo,“ říká Butenko, „že ve stejné zemi, ve stejných ekonomických vztazích a při stejné vládnoucí ideologii různí lidé a různé sociální skupiny naprosto nevedou stejný způsob života. Tím se také způsob života odlišuje od životních podmínek samých, neboť představuje konkrétní životní činnost člověka, třídy nebo společnosti v celém bohatství jejich projevů“ [Butenko 1976: 79]. Tento argument – mimochodem mnoha autory užívaný a fakticky chápáný jaké axióm – však vyvolává řadu otázek: Co a v čem diferencuje způsob života, jsou-li základní podmínky stejné? Jaké diferenciaci podmínek života bude tento argument adekvátní?(13)

Kromě třídění podmínek na jejich základní druhy(14) je nutné brát v úvahu přinejmenším dvě další diferenciacní kritéria. První z nich se týká dosud málo řešeného problému *vzájemného vztahu* různých vyčleněných množin podmínek, druhá pak problému *relace* určitých podmínek vůči určitému subjektu (jedinci, skupině, společnosti).

Při pohledu na různá třídění podmínek je především zřejmé, že určitá množina podmínek může být sama determinována jinou vyčleněnou množinou podmínek, nebo být její konkretizací. Nelze tedy (jak se občas stává [Lukerenko 1975: 6]) směřovat obecné podmínky a bezprostřední okolnosti života a považovat je za různé případy téže kategorie. Gordon a Klopov právem zdůrazňují, že se první z nich jako *základní charakteristiky podmínek života* projevují a konkretizují v druhých [Gordon, Klopov 1975: 17–18].(15) Proto také může Tolstych považovat způsob výroby, třídní strukturu i vládnoucí ideologii za jeden druh podmínek [Tolstych 1975: 21].

S diferenciací podmínek života je vlastně spojeno i další (diferenciacní hledisko). Podmínky života společnosti jako celku „se odlišují od podmínek života společenství, tříd, které tvoří společnost, ale také od podmínek životní činnosti jednotlivých typů osobností“ – upozorňuje N. S. Mansurov. Rozdíly sice vidí

(13) Někdy má ovšem toto tvrzení problematičtější verzi – například u Grušina, který soudí, že „jsou dostatečně známy sociální situace, kdy se ve stejných podmínkách realizují podstatně odlišné způsoby života, a naopak: v rozdílných podmínkách stejný způsob života jedinců [Grušin 1977: 27]. Je však otázkou, zda takové tvrzení není jen výrazem nedostatku dokonalejšího vymezení obsahu pojmů „podmínky života“ a „způsob života“.

(14) Tato třídění jsou pochopitelně situována v různých rovinách. Uvedené Markovovo třídění sleduje například jinou rovinu než třídění Glezermanovo, které rozlišuje vědeckotechnické faktory (podmíněné stavem výrobních sil a vědy), ekonomické (výrobní) vztahy a dále všechny nadstavbové faktory [Glezerman 1976: 76]. Jinou rovinu představuje členění na sociálně ekonomické podmínky a faktory, kulturní prostředí v širokém smyslu věcného a duchovního fondu určitého subjektu, a faktory přírodní ([Tolstych 1975: 15–25] atd.).

(15) To ovšem neznamená, že při analýze způsobu života vystačíme s postižením úlohy podmínek jen na nižších úrovních obecnosti, jestliže – jak říkají oba autoři – se v každodenním jednání „člověk nesetkává s abstraktně zobecněnými formami vnějších podmínek“ [Gordon-Klopov 1975: 17]. Ne nadarmo zdůrazňuje Kapustin, že společnost působí na způsob života osobnosti prostřednictvím životních podmínek jen do určité míry, neboť hranicí je tu *podstata* výrobních vztahů a rozvoj výrobních sil [Kapustin 1976: 36].

především v objemu podmínek, dodává však také, že objektivní podmínky společnosti mohou tvořit předpoklady podmínek osobnosti, neboť „společnost jako celek vždy vystupuje jako nutná podmínka fungování («životní činnosti») společenství, tříd, osobnosti“ [Mansurov 1975: 14, 17].

Rozlišení souhrnů životních podmínek pro různé subjekty je dále spojováno s jejich rozlišením na (určitým způsobem hierarchizované) vnější podmínky a podmínky jako vlastnosti subjektů (třídní a socioprofesionální příslušnost, rodinné postavení, vzdělání, ale také pohlaví, věk apod.) [Gordon, Klopov 1975: 17an.].(16)

Uvedená rozlišení však, podle našeho názoru, nejsou dostatečná pro to, abychom pochopili vztah životních podmínek a způsobu života. Je třeba vzít v úvahu ještě další diferenciační rovinu, která není totožná s rovinou předchozí – rozdíl mezi objektivními a (v užším smyslu) subjektivními předpoklady životní činnosti.

Všechny jevy společenského života, včetně společenského vědomí, duchovní kultury, hrají ve formování a rozvoji individua obdobnou roli – roli objektivních podmínek společenského prostředí jeho života a činnosti“ [Markov 1976: 20], říká Markov. Toto tvrzení však neplatí, jakmile uvažujeme o společenském vědomí ve vztahu ke společnosti jako subjektu, o vědomí určité třídy apod. Tyto elementy pojaté jako podmínky životní činnosti jejich nositele, stejně jako vědomí individua, jsou již podmínkami jiného řádu než například aktuální socioekonomická pozice nebo věk daného subjektu. Tyto v plném smyslu subjektivní podmínky je třeba v rámci tzv. vlastností („vnitřních“ podmínek) subjektu diferencovat, především proto, že právě ony spoluurčují specifiku jevu a pojmu způsobu života – jeho objekt-subjektivní charakter.

Vztah životních podmínek a způsobu života se realizuje jako složitá soustava a proces kauzálních vazeb, kde, mimo jiné i samy podmínky různého řádu působí jako zprostředkující nebo limitující činitel působení podmínek jiných. Avšak sám vztah jedné podmínek k druhým, a tudíž také konkretizace (projev) základních rysů společensko-ekonomické formace v jednotlivých podmínkách, se uskutečňuje aktivitou vědomých subjektů. Potud i vývoj způsobu života je stále více „cilově zaměřený proces přetváření všech sociálně determinovaných podmínek životní činnosti lidí“ [Markov 1976: 23].

Podmínky života tvoří jednu stránku životního procesu určitého subjektu, životní činnosti stránku druhou. Základní kvality společensko-ekonomické formace se projevují v obou těchto stránkách. Pro vymezení způsobu života však není lhotejně, že se neprojevují totožným způsobem.(17)

(16) Tzv. vlastnosti subjektů jsou opět objektivně dané (respektive podmíněné), jsou konkretizací, projevem podmínek postižených na vyšší úrovni obecnosti. A není bez zajímavosti, že Gordon s Klopovem také dospívají k závěru, že tyto vlastnosti „vystupují také v úloze konkrétních vnějších podmínek“, „podmiňují základní funkce a role člověka“ [Gordon-Klopov 1975: 18–19]. Spoluurčují – můžeme dodat – konečniců i z vnějšku dané normy, meze činností subjektu, jeho potřeby atd.

(17) Podmínky života ve svém souhrnu přesahují rámec určitého subjektu – jak z hlediska dosahu jeho vlivu, tak šíří svého vlastního působení. Nadto jsou samy kvalitativně diferencovatelné, neboť například z toho, že subjektivní podmínky jsou určovány podmínkami objektivními, ještě nevyplývá, že nutně mají analogické kvality. Charakteristika podmínek života určitého subjektu pak tím spíše musí být odlišována (z hlediska kvality jevu) od charakteristiky jeho aktivit, protože aktivity jsou již výsledkem vzájemného vlivu určitých objektivních i subjektivních podmínek, jsou jejich transformací.

Nemenší význam z tohoto hlediska má však i ta skutečnost, že způsob života je sledován především v souvislosti s otázkou rozvoje subjektů (ať již jde o společnost, třídu, skupinu či jedince). Podle našeho názoru totiž právě tato souvislost opět popírá oprávněnost již zmíněného širokého pojetí způsobu života a plněji odůvodňuje požadavek uchování určité specifiky této kategorie i jejího vymezení na bázi životních činností. Pro dialektiku životního procesu totiž platí, že stejně tak jako životní podmínky v určité kvalitě představují rámec možností, určenost životních činností, znamená pak také kvalitativní určitost těchto činností hranici možností, bezprostřední určenost rozvoje toho či onoho subjektu (i předpoklad rozvoje subjektů druhých).

Pro potřeby společenské teorie i praxe je nezbytné pojmově odlišit a poznat tento aspekt činné stránky životního procesu. K tomu je však třeba více objasnit způsob, jímž daný aspekt dialektiku celku životního procesu odráží.

* * *

I když způsob života zůstává a bude i nadále pro vědu aktuálním gnoseologickým problémem, obsah tohoto problému se s rozvojem poznání mění. Bohatství výsledků rozsáhlé teoretické aktivity posledních let — k němuž podstatnou měrou přispěla právě sovětská věda — proto také nespočívá prostě jen v rozmanitosti pohledů a přístupů k pojmovému vymezení jevu.

Již sama tato rozmanitost a její charakter jsou nutným a pozitivním důsledkem dialekticko-materialistického pojetí problému. Způsob života je složitým, dialektice společenské reality odpovídajícím jevem, který — jako stránka, projev a hledisko této reality — musí být proto zkoumán a vymezován pod zorným úhlem mnohostranných hledisek, charakterizujících tuto realitu. Rozhodující měřítko pokroku v jeho poznání je pak v jednotě toho, nakolik rozmanitost kategoriálních určení poskytuje realitě (a tedy i společenským potřebám) adekvátní obraz jevu, nakolik z této rozmanitosti vyrůstá základní konceptuální shoda v pojmu a nakolik se otevírá prostor a inspirace k dalšímu řešení problematiky.

Literatura

- Butenko, A. P.: *K voprosu o socialističeskom obraze žizni*. Kommunist 1976, č. 1.
Butenko, A. P. — Cipko, A. S. — Kiselev, V. P.: *Socialističeskij obraz žizni (Metodologičeskije problemy issledovanija)*. Moskva, Institut ekonomiki mirovoj socialističeskoj sistěmy AN SSSR 1975.
Cipko, A. S.: *Někotoryje metodologičeskije aspekty issledovanija socialističeskogo obraza žizni*. Voprosy filosofii 1976, č. 4.
Glezerman, G. J.: *Obraz žizni kak sociologičeskaja katěgorija*. Sociologičeskije issledovanija 1976, č. 1.
Gordon, L. A — Klopov, E. V.: *Člověk po práci*. Praha, Svoboda 1975.
Grušin, B. A.: *Socialističeskij obraz žizni: ponjatije i vozmožnyje napravlenija empiričeskogo issledovanija*. Voprosy filosofii 1977, č. 2.
Kapustin, J. I.: *Socialističeskij obraz žizni. Ekonomičeskij aspekt*. Moskva, Mysl 1976.
Kapustin, J. I.: *Socialističeskij obraz žizni kak socialno-ekonomičeskaja katěgorija*. Voprosy ekonomiki 1974, č. 12.
Kristostur'jan, N. G. a kol.: *Socialističeskij obraz žizni*. Moskva, Politizdat 1976.
Kristostur'jan, N. G.: *Suščnosť i osnovnyje čerty socialističeskogo obraza žizni*. Kommunist Sovětskoj Latviji 1976, č. 9.

- Lukarenko, V. L.: *Socialističeskij obraz žizni. Osnovnyje čerty i osobennosti*. Kijev, Znaniye 1975.
- Mansurov, N. S.: *Teoretičeskije voprosy izučeniya obraza žizni*. Moskva, Institut sociologičeskikh issledovanij AN SSSR 1975.
- Markov, V. S.: *Obraz žizni i formirovaniye čelověka*. Voprosy filosofii 1976, č. 7, č. 9.
- Marx, K.: *Ekonomičko-filozofické rukopisy z roku 1844*. In: Odcizení a emancipace čelověka. Praha, Mladá fronta 1967.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, díl 3.*, Praha, SNPL 1958.
- Marx, K. — Engels, F.: *Sočiněniya, tom 3*. Moskva, Politizdat 1955.
- Marx, K. — Engels, F.: *Werke. Band 3*. Berlin, Dietz Verlag 1969.
- Modržinskaja, J. D.: *Dva mira — dva obraza žizni*. Kijev, Znaniye 1975.
- O metodologii analiza i prognoza obraza žizni*. Sociologičeskije issledovanija 1975, č. 1.
- Rakitskij, B. V.: *Ekonomičeskije osnovy sovětskogo obraza žizni*. Kijev, Znaniye 1975.
- Razrabotka i propaganda socialističeskogo obraza žizni*. Sociologičeskije issledovanija 1975, č. 1.
- Rogovin, V. Z.: *Mravní problémy socialistického způsobu života*. Sociologický časopis 1976, č. 4.
- Rogovin, V. Z.: *Razvitije socialističeskogo obraza žizni i voprosy social'noj politiki*. Sociologičeskije issledovanija 1975, č. 1.
- Rutkevič, M. N.: *Obraz žizni i „kačestvo žizni“*. Sociologičeskije issledovanija 1976, č. 4.
- Semjonov, V. S.: *Obraz žizni sovětskogo čelověka*. Moskva, Znaniye 1975.
- Strumilin, S. G. — Pisarenko, E. J.: *Socialističeskij obraz žizni: metodologija issledovanija*. Voprosy filosofii 1974, č. 2.
- Tolstych, V. I.: *Obraz žizni kak social'no-filosofskoje ponjatije*. Voprosy filosofii 1974, č. 12.
- Tolstych, V. I.: *Obraz žizni. Ponjatije, real'nost', problemy*. Moskva, Politizdat 1975.

Резюме

Р. Ружичка: К вопросу образа и условий жизни в современной советской литературе: подход к проблемам, выводы, последствия

В статье анализируется и оценивается подход к проблемам, аспекты и их взаимосвязи, которые в решении восприятия понятий образа жизни и жизненных условий приносят современная советская литература, и ставится ряд из этого вытекающих вопросов для дальнейшего решения проблематики.

Хотя понятие образа жизни большей частью относится к жизнедеятельности данных субъектов (отдельных личностей, классов и т. п.), однако существуют значительные различия, вытекающие прежде всего из того, каким образом каждый автор справляется с восприятием диалектики жизнедеятельности и ее условий в данном понятии. Это относится к проблеме специфики явления и понятия, с которой связана проблема выражения связи между детерминантами явления и самим явлением.

Отличия в восприятии значения данного понятия особенно очевидны в различных интерпретациях смысла широко распространенного определения образа жизни как определенности видов и форм жизнедеятельности. По мнению автора статьи для объяснения смысла понятия образа жизни имеет особое значение понятие качества, которое направляет восприятие образа жизни прежде всего к выражению социальной сущности жизненного проявления определенного субъекта. Однако в отношении выражения образа жизни как определенного явления пока прослеживается лишь точка зрения структуры. Вся проблема смысла понятия в конечном итоге отражается в проблеме смыслового содержания термина жизнедеятельность.

Из анализа следует, что к несоответствующим относятся два теоретическо-методологических подхода к проблеме:

- 1) Широкое восприятие, которое в понятие образа жизни включает условия жизни и жизнедеятельность. Однако, различая жизненные условия и образ жизни, мы не отказываемся от постижения их диалектического единства. Но в противном случае понятие лишается специфики и познавательной функции, т. е. того, что выражает именно качество деятельной стороны жизненного проявления определенного субъекта.
- 2) Включение образа жизни исключительно в объективную сторону общественной

реальности. Однако по мнению автора статьи нельзя отождествлять характеристики качества объективных детерминантов жизнедеятельности определенного субъекта с характеристиками качественных сторон его личной жизнедеятельности. Образ жизни является последствием сложного и взаимного воздействия разнообразных, в отношении к субъекту внешних и внутренних, объективных и субъективных условий. Следовательно образ жизни имеет, при преобладающем значении объективных факторов, объективно-субъективный характер.

Итак необходимо с одной стороны в отношении понятий различать жизненные условия и образ жизни, с другой стороны одновременно — с продвигающейся аналитической конкретизацией элементов жизненного процесса (активностей и условий разного порядка) и их взаимосвязей — далее разъяснять категорию образа жизни как специфический аспект реальности и восприятия диалектики жизненного процесса в целом.

Summary

R. Růžicka: Conception of the Way and Conditions of Life in Contemporary Soviet Literature: Approach, Conclusions, Consequences

The article analyzes and evaluates approaches, aspects and implications arising from the conceptual treatment of the way of life and conditions of life in contemporary Soviet literature. A number of further issues bearing on the problem area in question are singled out for consideration.

Despite the fact that the 'way of life' concept is generally defined within the context of life activities characterizing specific subjects (individuals, classes, etc.), considerable differences are traceable in the author's specific presentation of the dialectics of such activities and their conditions within the given conceptual framework. Hence the central issue involves the specificity of the phenomenon and the concept, and the attendant problem of representation, i. e. the expression of relational ties between the determinants of the phenomenon and the phenomenon itself.

Differences in the approach to the conceptual signification of the given notion are especially apparent in the different interpretations of the sense distinctive of the most common delimitation of way of life as the specificity of the varieties and forms of life activity. In the author's view, the concept of quality orienting the 'way of life' concept primarily towards the expression of the social essence of the subject's specific manifestation is of special importance for a clarification of the sense of the 'way of life' concept. With regard to the expression of way of life as a specific phenomenon, research up to now seems to have focused on aspects of structure. Nevertheless, the entire range of problems connected with the sense of the concept is ultimately reflected in the meaning component of the term 'life activity'.

Analysis reveals the inadequacy of two theoretical-methodological approaches:

1. The broad conception subsuming conditions and life activities under the notion 'way of life'. Differentiation between conditions of life and way of life is in no way synonymous with a relinquishment of the specification of their dialectical unity. In the contrary case, however, we deprive the concept of its specificity and function in cognition, i. e. of the capacity to express precisely the quality of the active aspect of the life manifestation of a specific subject.
2. The exclusive assignment of 'way of life' to the objective aspect of social reality. In the author's opinion, however, we should on no account identify the quality characteristics of objective determinants of life activities of a definite subject with the quality characteristics of its own life activities. A way of life is the end-result of the complex mutual interaction of heterogenous, external and internal, objective and subjective conditions with regard to the subject. A way of life therefore — seen in terms of the crucial meaning of the objective aspect — is of an objective-subjective character.

It is therefore indispensable to differentiate conceptually the conditions of life and the way of life as well as — along with the progressive analytical concretization of the components of the life process (activities and conditions of a different order) and their mutual ties — to clarify the 'way of life' category as a specific aspect of reality and as an aspect of identification of the dialectics underlying the totality of the life process.

Sociální nerovnost v soudobé kapitalistické společnosti: příklad Francie

JIRÍ VEČERNÍK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Industrialistická (i postindustrialistická) apologie kapitalistické společnosti vychází z tří tezí, podle nichž se sociální nerovnost zmenšuje jak ve své podstatě, tak ve svých důsledcích. Je to 1. teze o „salarizaci“, tj. zmenšování protikladu mezi námezdní prací a kapitálem přechodem stále větší části buržoazních vrstev do zaměstnaneckého poměru; 2. teze o mobilitě, podle níž růst vzdělání a jím vyvolané sociální přesuny poskytují všem „rovné šance na nerovnost“; 3. teze o nivelizaci, vyvozující z rozšiřujících se možností získat „standardní balík“ spotřebních statků závěry o faktickém vyrovnávání životních podmínek. Ačkoli tyto teze již nejsou sdíleny s jednoznačností vlastní optimismu šedesátých let a byly teoreticky a metodologicky zpochybněny, zůstávají zakořeněny v obecném povědomí a empiricky nebyly dosud ani potvrzeny, ani vyvráceny.

Pokusíme se postavit tyto teze do konfrontace s některými fakty, jež ukazují jednak permanenci a prohlubování sociální nerovnosti v kapitalistické společnosti (oproti představám o její egalizaci), jednak jejich trvající třídní determinaci (oproti iluzím o přesunu diferenciacních zdrojů do oblasti vzdělání, o restrukturačních možnostech mobility, o sociální indeterminovanosti diferenciacce apod.). Pro tento účel využijeme údajů týkajících se Francie, a to ze dvou důvodů: 1. Z hlediska sociální nerovnosti můžeme Francii považovat za jakéhosi reprezentanta „středu“ mezi evropskými kapitalistickými zeměmi, které se liší buď o něco menší nerovností (NSR, Velká Británie, skandinávské země), nebo naopak ještě větší diferencovaností (Itálie, Španělsko a další).(1) 2. Francouzská statistika je v porovnání s jinými poměrně nejbohatší, pokud jde o sociálně diferencované údaje z různých oblastí společenského života.(2) Z toho ovšem nevyplývá, že jde o materiály dostatečné pro důsledně třídní analýzu francouzské společnosti. Naše dokumentace se pohybuje převážně v úrovni sociálních nerovností, tj. jevové manifestace základních třídních protikladů v některých okruzích životních podmínek. Propojení s podstatnými mechanismy utváření a reprodukce sociálně třídní struktury v konkrétních podmínkách různých kapitalistických společností zůstává úkolem další společenskovední analýzy.

(1) Tento předpoklad vyvozujeme především z údajů o příjmové diferenciaci, kde je mezinárodní komparace poměrně nejsnazší. K situaci v polovině šedesátých let viz Incomes [1967] a Paukert [1974]. Z novějších dat můžeme například uvést, že relace mezi 10 % nejnižších a 10 % nejvyšších platů a mezd činí ve Francii 1 : 11, v NSR 1 : 9 a ve Velké Británii 1 : 6.

(2) Největší část empirických podkladů pro tento článek vychází ze dvou kompendií sociálních dat *Données sociales*, vydaných statistickým úřadem. Protože tyto údaje doplňujeme z řady dalších pramenů (ze statistických ročenek, pramených publikací sčítání lidu a časopisů *Economie et Statistique* a *Consommation*), pro jednoduchost se v tabulkách neodvoláváme na jednotlivé publikace, ale na původní statistická šetření.

1. Sociální přesuny a rozdělování národního důchodu

Složení ekonomicky aktivních ve Francii doznalo v posledních desetiletích změny, které vedly k oslabení tradiční buržoazie a zejména rolnictva a k posílení všech zaměstnaneckých vrstev. Kvalita sociálně třídní struktury se tím však nijak nezměnila. Přes velký nárůst duševních pracovníků se Francie nestala společností „nového středního stavu“, nýbrž dělnická třída si v její struktuře zachovala rozhodující váhu: v roce 1975 (stejně jako v roce 1954) představovali dělníci pracující v průmyslu, stavebnictví, zemědělství a službách 48 % aktivní populace. K největším přesunům došlo mezi zemědělstvím a ostatním drobným podnikáním na straně jedné a mezi všemi zaměstnaneckými kategoriemi na straně druhé. Největší absolutní úbytek zaznamenali v letech 1954–1975 soukromí rolníci (pokles na 42 % výchozího stavu), největší absolutní přírůstky zaznamenali zřizenci (na 186 %), dělníci (na 126 %) a nižší složky inteligence, tzv. střední kádry (na 249 %).

Tabulka 1. Sociálně třídní struktura ekonomicky aktivních osob v letech 1954–1975 (v %)

Sociálně třídní skupina	1954	1962	1968	1975
Dělníci	39,7	41,0	40,5	39,3
z toho: vyučení	.	11,9	12,8	13,5
zaučení	.	12,4	13,2	13,5
zemědělství	6,0	4,3	2,9	1,7
Zřizenci	10,7	12,4	14,8	17,7
Rolníci	20,6	15,8	12,0	7,6
Inteligence	8,7	11,8	14,8	19,4
z toho: svobodná povolání a vyšší kádry	2,9	4,0	4,9	6,7
střední kádry	5,8	7,8	9,9	12,7
Buržoazie	1,4	1,3	1,4	1,1
Maloburžoazie	10,5	9,3	8,2	6,8
Služebný personál	5,8	5,4	5,7	5,7
Ostatní aktivní	2,6	3,0	2,6	2,4
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0

Prameny: *Recensements de la population 1954–1975.*

Na základě údajů v tabulce 1 by se dalo říci, že poměr mezi kapitálem a námezdni prací se v posledních dvaceti letech změnil. Sociálně ekonomické přesuny ve struktuře aktivní populace nemůžeme podceňovat, je třeba je však brát jako jednu stránku mnohem složitějších procesů. Porovnáme-li změny v proporcí osob „samostatných“ (tj. žijících z kapitálu) a „ekonomicky závislých“ (tj. žijících z práce vykonávané pro druhé) s posunem v relaci příjmů z práce a příjmů z kapitálu v tvorbě národního důchodu, objevuje se nanejvýš výrazný nepoměr: zatímco v letech 1954–1968 se podíl pracujících za plat nebo mzdu zvýšil o 17 %, podíl mezd na rozdělení národního důchodu se zvýšil o necelá 4 %.

Tato hrubá data nepřímo ukazují, jak se v kapitalistické společnosti změny v oblasti výrobních sil vtěsňávají do neměnných bariér vlastnických vztahů.

Rozdíl mezi dynamikou ve struktuře ekonomicky aktivních a v rozdělování národního důchodu upozorňuje na dvojediný proces: na jedné straně probíhá koncentrace vlastnictví výrobních prostředků do rukou velkoburžoazie (doprovázená zmenšováním tradičních maloburžoazních vrstev), na druhé straně dochází k devalorizaci veškeré námezdní práce, ať fyzické či duševní. Růst průměrné mzdy je pomalejší než růst průměrného kapitálového výnosu, což znamená, že se zvyšuje míra vykořisťování a pokračuje relativní pauperizace dělníků i ostatních zaměstnaneckých vrstev.

Hovořit souhrnně o kategorii „námezdně pracujících“, do níž patří nekvalifikovaný dělník stejně jako ředitel kapitalistického koncernu, ovšem nelze. Je zřejmé, že některé sociálně ekonomické přesuny, zejména směřující do „vyšších kádřů“, reprezentují pouze rozdělení dříve sloučených funkcí kapitálu a také dělbu monopolistických rolí mezi soukromými korporacemi a kapitalistickým státem. V rostoucí kategorii „vyšších kádřů“ se setkává ekonomický ředitel soukromého podniku s vysokým státním byrokratem, přičemž ani jeden, ani druhý přirozeně není obětí relativní pauperizace.

Údaje o pohybu příjmové diferenciace skutečně potvrzují kvalitativně různorodý charakter „námezdně pracujících“, a to i v nepřesných souhrnných údajích: protože platy „vyšších kádřů“ sledují spíše dynamiku příjmů z kapitálu a mzdy nižší inteligence, zřízenců a dělníků se vyvíjejí podle logiky pauperizace, příjmová disperze se rozevírá. Jestliže v roce 1952 činily u mužů mzdy dělníků 81 % a mzdy zřízenců 107 % mzdového průměru, do roku 1970 se tyto relace snížily na 77 % a 91 %; u žen se mzdové rozpětí zvětšilo ještě pronikavěji.

Skutečnost, že pohybům v sociálně ekonomickém složení aktivní populace neodpovídají změny ve složení příjmů a že tedy každý další přírůstek námezdně pracujících vede k přerozdělení relativně fixního mzdového fondu, je potvrzena i z druhé strany: totiž z konečné distribuce příjmů francouzských domácností. Porovnáme-li zdroje tzv. primárních příjmů v letech 1965–1970 (pro delší období nejsou komparabilní data), ukazuje se jen nepatrný nárůst příjmů z práce (ze 41,9 % na 42,7 %) a stejně malý přírůstek příjmů ze státních fondů (z 23,4 % na 24,6 %); jediným významným přesunem v příjmových zdrojích je zmenšení příjmů „z podnikání“, tj. z produktivního kapitálu (z 30,8 % na 24,0 %) ve prospěch příjmů „z kapitálu“, tj. v podstatě ze „střihání kuponů“ (z 3,9 % na 8,7 %).

Přesun proporcí indikuje koncentraci kapitálu, provázenou proměnou jeho výrobní podoby do finančního vyjádření a znamenající i větší soustředění jeho vlastnictví. Tento významný proces lze však ze statistických dat, propočtených za velké a heterogenní společenské kategorie, vysledovat jen obtížně. Není například bez zajímavosti, že zatímco v roce 1965 plynula většina příjmů z kapitálu do rukou „samostatných“ a jen menší část do rukou „neaktivních“ (39 % a 28 %), za krátké období do roku 1970 se tato proporce obrátila a celých 43 %, navíc triapůlnásobně vyšších příjmů z kapitálu, pohlcovala skupina „neaktivních“, přičemž jen 27 % přicházelo do rukou „samostatných“. Jaký by byl asi skutečný obraz koncentrace rozptýlených zisků z podnikání do finančních velkooperací, kdyby statistika odlišila mezi „samostatnými“ továrníky od živnostníků a mezi „neaktivními“ rentiéry od důchodců?

Vývoj čistých příjmů domácností uvedený v tabulce 2 ukazuje, že relativní rozdíly mezi různými sociálně ekonomickými kategoriemi se mění jen nepatrně, že i po přerozdělení příjmů systémem daní a sociálních dávek (který je předmětem ostrých třídních zápasů) zůstávají příjmy buržoazních a maloburžoazních

Tabulka 2. Příjmy domácností podle sociálně třídních skupin v letech 1956—1970 (v %)

Sociálně třídní skupina	1956	1962	1965	1970
Dělníci (mimo zemědělství)	82	83	87	90
Zemědělství dělníci	53	57	60	64
Zřizenci	88	89	88	97
Rolníci	114	122	114	121
Svobodná povolání a vyšší kádry	262	257	248	270
Střední kádry	153	150	136	138
Buržoazie a maloburžoazie	198	200	195	226
Služebný personál	63	62	65	.
Ostatní aktivní	91	94	97	.
Neaktivní	52	52	56	.
Celkem	100	100	100	100

Prameny: *Enquêtes sur les revenus 1956—1970.*

rodin v průměru 2,2krát a příjmy domácností „vyšších kádřů“ 2,9krát vyšší než příjmy dělnických rodin. Rozdíly se přirozeně ještě dále zvětší, přepočteme-li příjmy domácností na hlavu, a to v neprospěch početnějších rodin dělníků a zemědělců.

Stabilita relativní diferenciacie je založena jednak na reprodukcijím se kvantitativním poměru práce a kapitálu, jednak na neměnných charakteristikách mzdové diferenciacie. I když se v posledním období diferenciacie vyjádřena v decilových charakteristikách zmenšila (což svědčí o zmenšení rozdílů v celku zaměstnané populace), mzdový diferenciál hlavních profesionálních kategorií zůstává konstantní (což znamená, že zmenšení rozdílů proběhlo v rámci těchto skupin, nikoli mezi nimi). Fakt, že tato relace zůstala v dlouhodobém porovnání konstantní, je navíc výsledkem třídního boje, v němž se podařilo zvýšit minimální mzdu; jinak by se rozdíl mezi dělníky a „vyššími kádry“ podstatně zvětšil, jak k tomu také došlo v šedesátých letech.(3)

Reprodukce kapitalistických třídních vztahů není mechanickou repeticí všech jejich forem, nýbrž probíhá na jedné straně v podmínkách koncentrace kapitálu a odpovídajících přesunů ve struktuře pracovních sil a na druhé straně v podmínkách ostrého třídního zápasu, v němž je rostoucí síla dělnického hnutí pevně spjata se zvětšujícím se mezinárodním vlivem světové socialistické soustavy. V tomto procesu se stále zmenšuje tradiční maloburžoazie (jako sociální skupina, v níž bylo do určité míry spojeno vlastnictví výrobních prostředků s produktivní prací) a vyhrocuje se protiklad finančního velkokapitálu a „rozdrobené práce“. Podstata vztahu námezdní práce a kapitálu se nemění, avšak jeho jevová podoba a skutečný poměr se stávají méně přístupné pro statistickou metodiku. Proto je třeba údaje o pohybu ve struktuře pracovních sil konfrontovat s dalšími, jež alespoň nepřímou indikují dynamiku vlastnických

(3) Rozdíl mezi dělnickou mzdou a průměrným platem „vyšších kádřů“ dosáhl nejvyšší hodnoty v roce 1967 (1 : 4,55). Po zvýšení minimální mzdy v důsledku třídních srážek roku 1968 (v samotné Paříži kupní hodnota minimální mzdy v průběhu roku 1968 vzrostla o 36 %) se relace vrátila na úroveň z počátku šedesátých let (tj. zhruba 1 : 4,2).

vztahů. Těžko můžeme od buržoazní statistiky očekávat, že by poskytla údaje lepší, než jsou data o příjmové diferenciaci.

2. Vzdělání a reprodukce tříd

Argument „rovných šancí na nerovnost“, který byl stále častěji používán po rozptýlení iluzí o „středostavovské společnosti“, vychází ze tří předpokladů, z nichž žádný nebyl ověřen: 1. s růstem počtu studentů se vyrovnávají možnosti přístupu ke vzdělání pro různé společenské skupiny, 2. vyšší úroveň vzdělání vede k lepšímu profesionálnímu uplatnění a sociálnímu zařazení, 3. z vyššího sociálního zařazení plynou i vyšší příjmy, tj. základ „životního stylu“ v buržoazním pojetí. Jednotlivé články tohoto řetězu jsou chápány jednak odděleně, jednak bez uvážení vlivu probíhajících změn na celou strukturu sociální nerovnosti. Kdyby každý další vysokoškolsky vzdělaný člověk vstupoval do stejného systému nerovnosti (konkrétně při zachování vazeb vzdělání—profese—příjem), neznamenalo by to její zmenšení, ale naopak — po dlouhou dobu — její zvětšování.⁽⁴⁾ K tomu však nedochází, protože při růstu počtu vzdělaných osob se snižuje jeho „marginální“ společenská hodnota a v průměru klesá jeho individuální materiální přínos (při zvětšování diferenciací uvnitř jednotlivých vzdělanostních kategorií). Jinak totiž ani nelze vysvětlit, že přes změny vzdělanostního složení zůstává relativní příjmová diferenciací v podstatě stabilní.

V období let 1958—1973 se podíl všech žáků a studentů na francouzské populaci zvýšil o 2 % (z 18 % na 20 %), což je růst vcelku malý, přesto však poskytující určité možnosti restrukturalizace vzdělanostních příležitostí. K významnější restrukturalizaci vzdělanostních šancí pro příslušníky různých tříd však nedošlo. Porovnáváme-li jen údaje o scholarizaci mládeže 16—18leté, pak v období 1954—1968 došlo k jediné výrazné změně, tj. k vyrovnání vzdělanostních příležitostí pro mládež z rodin zemědělců, a to zhruba na úroveň dětí z dělnických rodin. Podstatný rozdíl mezi scholarizací dětí z rodin podnikatelů a „vyšších kádrů“ a dětí dělnického původu se změnil jen málo — podíl studujících v majetných třídách je 2—3násobný. V roce 1968 studovala ve věku 16—18 let pouze

Tabulka 3. Mobilita do „vyšších kádrů“ podle sociálně třídního původu a vzdělání v roce 1970 (v %)

Sociálně třídní původ	Vzdělání			
	nižší středo- školské	úplné středo- školské	nižší vysoko- školské	úplné vysoko- školské
Dělníci	1	2	21	82
Zřizenci	5	6	20	81
Ročníci	1	2	19	84
Svobodná povolání a vyšší kádry	23	10	49	87
Střední kádry	7	9	20	79

Pramen: *Enquête formation-qualification professionnelle 1970.*

(4) Tento argument přejímáme z modelové analýzy vztahů mezi vzděláním a mobilitou, kterou provedl R. Boudon [1973].

třetina dělnické mládeže, zatímco z rodin „vyšších kádrů“ a svobodných povolání studovalo 90 % dětí.

Tyto rozdíly se týkají středoškolské úrovně vzdělání, přičemž směrem k jednotlivým stupňům vysokoškolského vzdělání se dále podstatně zvětšují. Nesmíme navíc zapomenout, že současně s tím, jak nižší stupně vzdělání zahrnují širší okruh, přesunují se dřívější příkré rozdíly na nové, vyšší vzdělanostní úrovně. Statistická evidence je však v tomto směru neúplná a tak i kdybychom mohli na jejím základě konstatovat vyrovnávání rozdílů (což zatím lze jen v nepatrné míře), musel by být takový závěr velmi podmíněný, tj. omezený jen na tradiční okruh typů vzdělání.

Další otázkou je vztah mezi vzděláním a sociálně profesionálním zařazením. Tento vztah může být buď vazbou přímou, nebo zprostředkovanou ještě jinými faktory. Výsledky šetření profesionální mobility z let 1964 a 1970 ukazují velmi jednoznačně, že jak přístup ke vzdělání, tak přístup k vyšším profesionálním pozicím má společnou determinantu, jíž je třídní původ. Souvislost vzdělání a sociálního zařazení je tak do značné míry zdánlivou korelací. Například mladí lidé z rodin vyšší inteligence mají jak daleko větší možnosti dosáhnout nejvyšších vzdělanostních stupňů, tak nesrovnatelně větší šance zaujmout generačně kontinuální pozice i při nižší úrovni vzdělání. Jak je patrné z tabulky 3, teprve na úrovni plného vysokoškolského vzdělání (k němuž je přístup ovšem nejvíce třídně diferencován) se pro osoby různého sociálního původu vyrovnávají možnosti vstupu do kategorie „vyšších kádrů“.

Je nepochybné, že s růstem vzdělání souvisí sociálně profesionální mobilita, ne ovšem v tom smyslu, že vzdělání mobilitu jako objektivní společenský proces vyvolává. Hlavním zdrojem jsou strukturální přesuny ve složení pracovních sil, zejména změny v proporcích zemědělské a nezemědělské, fyzické a duševní práce, které se nedotýkají podstaty vztahu mezi kapitálem a námezdní prací. V souladu s tím také k největším přesunům dochází mezi zemědělci a průmyslovými dělníky a mezi dělníky a zřízenci. Pokud jde o dělnickou třídu, ukazuje se v mobilitních šetřeních jako mezigeneračně i vnitrogeneračně nejstabilnější sociální skupina.

Porovnání dat z let 1964 a 1970 dává vcelku stejné výsledky, pokud jde o možnosti dělnických synů změnit sociální zařazení: cca 10 % „postupuje“ do kategorie zřízenců a stejně tolik na úroveň „středních kádrů“, přičemž pouze nepatrné procento se řadí mezi „vyšší kádry“ (2 % v roce 1964 a 3 % v roce 1970). Skupina zřízenců je přitom v mezigeneračním pohledu nejlabilnější ze všech, dochází k neustálému přelévání mezi ní a dělnickou třídou; přitom i jinými stránkami svého sociálního charakteru se dělnické třídy velmi blíží.⁽⁵⁾ K ještě menším pohybům dochází v sociální dynamice uvnitř generací. Podle dat staršího šetření, kde byla sledována změna postavení v letech 1959 a 1964, zůstalo ze 100 dělníků 90 ve stejném postavení, 2 se stali mistry, 3 se osamostatnili (tj. stali se řemeslníky) a 5 přešlo do kategorie zřízenců. Jak upozorňuje D. Bertaux [1974], polovina vnitrogeneračních přesunů je tzv. zpětnou

(5) Jak dokazuje R. Sainsaulieu, sociální skupina zřízenců (mezi něž jsou podle statistiky řazeni nižší úředníci a provozní pracovníci obchodu, dopravy a služeb) ztratila velkou část svých privilegií, přičemž způsobem života se již prakticky neliší od kvalifikovaných dělníků [Le partage 1966: 296 an.]. Podle mobilitního šetření z roku 1970 přešlo do kategorie zřízenců 10 % synů dělníků (mužů, narozených po roce 1935), a naopak 49 % synů zřízenců se stalo dělníky.

mobilitou, kdy syn řemeslníka, podnikatele či úředníka se po přechodném dělnickém zaměstnání navrácí k „rodinné profesi“.(6)

Genetická a reprodukční stabilita všech sociálních skupin, patrná z tabulky 4,

Tabulka 4. Mezigenerační stabilita podle sociálních skupin v letech 1964 a 1970 (v %)

Sociální skupina	Kontinuita původu		Kontinuita reprodukce	
	1964	1970	1964	1970
Dělníci (mimo zemědělství)	49,1	48,7	68,1	66,4
Zemědělství dělníci	35,9	28,9	24,9	14,5
Zřízeníci	11,5	14,2	15,9	14,2
Ročníci	92,4	92,6	41,3	35,8
Svobodná povolání a vyšší kádry	27,0	27,3	32,8	40,4
Střední kádry	18,9	12,6	32,6	32,5
Buržoazie a maloburžoazie	49,4	38,4	27,2	22,1
Ostatní aktivní	10,3	10,9	13,0	12,3
Celkem	43,6	40,9	43,6	40,9

Prameny: *Enquêtes formation-qualification professionnelles 1964, 1970.*

ukazuje velkou rigiditu třídní struktury, a to přes určité uvolnění bariér mezigeneračních přechodů.(7) Zmenšení podílu stabilních, pokud nevyplývá z omezené srovnatelnosti šetřených souborů, se týká v první řadě strukturně pohyblivých skupin, tj. rolníků, zemědělských dělníků, maloburžoazie a nižší inteligence. U cílových kategorií kapitalistického společenského žebříčku, tj. u buržoazie a „vyšších kádru“ můžeme naopak konstatovat posílení stability v obou sledovaných pohledech, tj. zvětšující se uzavřenost těchto skupin.

Třetí vazbou důležitou pro zvážení konečného efektu mobility je vztah mezi určitým sociálním zařazením a příjmy, které zde můžeme chápat i jako nepřesný, avšak empiricky dostupný indikátor konkretizace sociálně profesionálního zařazení v rámci určité společenské kategorie. Různá šetření ukazují, že vliv sociálního původu proniká až do tohoto konečného vyjádření, tj. že při stejném vzdělání a stejném sociálně profesionálním zařazení zaujímají osoby pocházející z rodin buržoazie, vyšších kádru a svobodných povolání lepší funkce a dosahují i podstatně vyšších příjmů. Například v kategorii „vyšších kádru“ se příjmy jedinců dělnického původu rovnaly 118 % průměrné mzdy, z rodin „středních kádru“ 132 %, z rodin maloburžoazie 140 %, z rodin vyšších kádru 157 % a z rodin velkoburžoazie 163 %. Tyto rozdíly byly potvrzeny i v dalších

(6) N. Mayerová, která se zabývala přechody dělníků do skupin tradiční maloburžoazie (živnostníků a obchodníků), konstatovala, že „šance osamostatnění jsou nejsilnější (jedna ku pěti) u mladých kvalifikovaných řemeslníků, jimž rodiče pomohli základní investicí. Jedná se však o zcela malou skupinu, která představuje 1 % šetřených dělníků“ [Mayer 1977: 43].

(7) První dva sloupce tabulky 4 obsahují podíly dotázaných, jejichž otcové patří do stejné sociální skupiny (mezigenerační kontinuita z hlediska dotázaných synů); druhé dva podíly otců, jejichž synové patří do stejné sociální skupiny (mezigenerační kontinuita z hlediska otců).

analýzách, z nichž vyplývá, že to jsou zejména synové „vyšších kádřů“ a příslušníků svobodných povolání, pro něž je profesionální mobilita nejrentabilnější na všech úrovních vzdělání a vysokoškolského zvláště [Levy-Garboua 1973: 74].

Je zřejmé, že domnělé „rovnosti šancí“, která by měla kompenzovat trvalou sociální nerovnost, se staví do cesty tři velké bariéry: 1. třídně podmíněná selekce studentů středních a vysokých škol, 2. třídně podmíněné zařazení osob stejného vzdělání do různých sociálně profesionálních kategorií, 3. třídně podmíněné funkční uplatnění osob stejného vzdělání, určující rozdílnost výše příjmů. Těžko můžeme odhadnout, jak minimální je šance jedince z dělnického prostředí proniknout všemi těmito bariérami a úspěšně „se prosadit“. Cílem třídního boje ostatně ani není tyto šance zvýšit (což je možné vždy jen v rámci malé tolerance), nýbrž odstranit celý systém společenských vztahů, který reprodukuje a reprodukuje sociální nerovnost jako podmínku vlastního přežití.

3. Spotřeba a kumulace nerovností

Představy o vyrovnávání materiálních podmínek lze vyvrátit již na té rovině, na níž jsou formulovány. Jak jsme ukázali v první části, relativní diferenciací příjmů se ve svých hlavních rysech nemění, v některých směrech se dokonce zvětšuje. I kdyby však byly relativní difference stabilní (nebo se i poněkud zmenšovaly), neplynulo by z toho zmenšování nerovností, a to přinejmenším ze dvou důvodů: 1. při zvětšujícím se průměrném příjmu znamená stabilita nebo i určité zmenšování diferenciací zvětšování absolutních rozdílů; 2. příjmová diferenciací zachycuje průřezový stav nerovností, aniž by přesně reprodukovala materiální nerovnost kumulovanou v majetku.

Tabulka 5. Relativní a absolutní rozdíly spotřeby podle sociálních skupin v letech 1956—1971*

Sociální skupina	Relativní rozdíly			Absolutní rozdíly		
	1956	1965	1971	1956	1965	1971
Dělníci (mimo zemědělství)	105	99	101	+ 400	— 230	+ 325
z toho: kvalifikovaní	.	105	111	.	+ 830	+ 2393
Zemědělníci dělníci	72	72	84	—2130	— 4350	— 3678
Zřizenci	109	107	107	+ 650	+ 1050	+ 1526
Rolníci	107	95	100	+ 500	— 870	+ 22
Vyšší kádry	.	200	191	.	+ 15790	+ 20432
Střední kádry	151	145	137	+ 3880	+ 7060	+ 8367
Buržoazie a maloburžoazie	127	125	125	+ 2074	+ 3940	+ 5317
z toho: továrníci, velkoobchodníci a svobodná povolání	.	185	201	.	+ 13410	+ 22738
Neaktivní	58	63	63	—3210	— 5910	— 8242
Celkem	100	100	100	0	0	0

Prameny: *Enquête budgets de famille 1956*,
Enquêtes conditions de vie des ménages 1965, 1971.

* Relativní rozdíly jsou uvedeny v procentech k průměru domácností; jako absolutní rozdíly jsou uvedeny odchylky v běžných francích vůči průměrnému příjmu, který v jednotlivých letech činil 7610, 15776 a 22527 franků ročně.

V tabulce 5 jsou uvedeny odlišnosti vývoje relativních a absolutních rozdílů

v celkovém objemu spotřeby jednotlivých sociálních skupin. Například zatímco relace spotřeby dělnických rodin a domácností buržoazie i maloburžoazie se za sledovaných 15 let vcelku nezměnila, rozdíl v objemu spotřeby vzrostl minimálně o 3300 franků. Porovnáme-li vývoj spotřeby dělnických domácností vůči velkoburžoazii, jsou rozdíly mnohem větší, protože k absolutnímu růstu na společensky průměrné úrovni se připojil i nárůst relativních diferencí.

Rostoucí absolutní difference, ať již jsou založeny na stabilních nebo zvětšujících se relativních rozdílech, nutně vedou ke kumulaci vlastnictví v rukou nemnohých a k reprodukcí se nemajetnosti ostatních. To, co je pro vlastnické vztahy v kapitalismu podstatné, ovšem francouzská statistika nechává skromně stranou – téměř jediné šetření o majetku z roku 1967 zahrnuje pouze osoby v zaměstnaneckém poměru, přičemž zjištěné rozpětí mezi průměrným majetkem dělnické rodiny a rodiny „vyšších kádřů“ činilo 1 : 7 [Strauss-Kahn 1975].

Poněkud širší záběr měl výzkum provedený ústavem pro výzkum veřejného mínění v roce 1976, jehož některé výsledky uvádíme v tabulce 6. Ukazuje se, že distance dělí dělnické domácnosti od buržoazie a maloburžoazie (v matoucím zprůměrování těchto velmi heterogenních kategorií) číni 1 : 10, přičemž vůči příslušníkům svobodných povolání je rozdíl ještě větší. Celá čtvrtina majetku dělnických rodin, jehož podstatu tvoří byt a jeho zařízení, je zadlužena, což je zdrojem celkové labilitaty majetkových poměrů. Z rozdílných koeficientů nerovnosti vyplývá, že statistické kategorie zdaleka nevystihují skutečnou disperzi vlastnictví ve Francii, nýbrž že její velká část je situována uvnitř těchto kategorií. To znamená, že skutečné rozdíly vlastnictví jsou ještě mnohem vyšší, přihlédneme-li navíc k nespolehlivosti zjištěných údajů.

Vezmeme-li pouze tu část majetku domácností, která je nejčastějším předmětem statistického zjišťování, objevuje se několik skutečností. Za prvé, přes značný nárůst v průměrné vybavenosti všech domácností, včetně domácností dělnických, projevují se zejména u nákladnějších hodnot (kvalitní byt, auto, chata) v různých sociálních skupinách obrovské rozdíly (například bylo pro-

Tabulka 6. Majetek podle sociálních skupin v roce 1976

Sociální skupina	Majetek v tis. franků	z toho v procentech				Dluhy v %	Koeffi- cient nerov- nosti
		peníze	byt	pozemky a nemo- vitosti	výrobní pro- středky		
Dělníci	62,9	29,8	53,7	12,5	—	24,0	0,31
Zřizenci	81,4	31,9	45,6	21,1	—	18,8	0,41
Ročníci	544,0	9,3	11,6	57,0	21,5	11,0	2,76
Svobodná povolání	819,3	25,0	12,0	20,6	41,3	11,8	4,00
Vyšší kádry	336,3	38,9	39,1	17,7	2,0	7,6	1,70
Střední kádry	152,7	27,2	47,4	12,8	10,3	15,3	0,77
Buržoazie a maloburžoazie	663,6	10,7	14,9	19,1	54,4	12,2	3,35
Neaktivní	172,1	27,3	29,8	29,9	12,3	0,4	0,86
Celkem	197,9	27,0	38,5	20,0	10,4	12,5	0,99

Pramen: *La Fortune des Français 1976*.

počteno, že ve vlastnictví auta jsou dělnické rodiny ve srovnání s „vyššími kádry“ o 15 let opožděny). Za druhé, za stejnými koeficienty vybavení se skrývají veliké difference kvality (nákladnosti pořízení) určitého předmětu a stupně jeho opotřebení. Za třetí, místo „starých diferencí“, které se jen velmi zvolna stírají, se objevují jiné rozdíly, resp. pouze jiné zpředmětnění stále stejných diferencí. Mohou být vyjádřeny nákladnými a zatím málo rozšířenými předměty zařízení domácnosti a vybavení pro volný čas (barevný televizor, automatická pračka, kempinkový přívěs, motorový člun apod.), nebo také vícenásobným vybavením „standardními předměty“, jako například automobilem.

Tabulka 7. Ukazatele spotřeby a bydlení podle sociálních skupin (v %)

Sociální skupina	Výdaje na potraviny	Vlastnictví			Byt		Využití dovo- lené*
	1971	tele- vizoru 1972	chlad- ničky 1972	auta 1972	s ústř. topením 1975	přelid- něný 1975	
Dělníci							
(mimo zemědělství)	39,9	81,2	88,6	65,9	52,0	30,3	44,1
Zemědělství dělníci	45,4	72,0	72,3	47,8	21,6	36,6	.
Zřizenci	34,8	81,1	90,1	67,7	66,0	26,2	59,6
Rolníci	44,6	70,7	81,1	76,5	25,5	23,4	14,2
Svobodná povolání							
a vyšší kádry	27,2	83,1	97,3	87,0	89,6	10,7	84,4
Střední kádry	32,1	81,5	94,7	85,9	78,2	17,3	76,0
Buržoazie							
a maloburžoazie	35,8	86,6	90,0	79,2	62,0	17,4	54,9
Neaktivní	41,2	68,7	74,1	30,7	39,0	18,4	29,3
Celkem	37,3	77,5	85,2	61,1	53,1	22,6	47,6

Prameny: *Enquête budgets de famille 1971.*

Enquêtes conditions de vie 1972.

Recensement de la population 1975.

Enquêtes sur les attitudes et les intentions d'achat 1973.

* Podíl těch, kteří strávili v letních měsících alespoň 4 za sebou jdoucí dny mimo bydliště z jiných než pracovních, zdravotních nebo dalších nutných důvodů.

Pro kapitalistickou společnost je charakteristické, že tato nová nerovnost se objevuje mnohem dříve, než je dosaženo určitého vyrovnání v prvotním vybavení. Jak bylo konstatováno v jednom hodnocení prognóz, zatímco prvotní vybavení automobilem bylo kolem roku 1970 nižší, než se předpokládalo (58 % proti 61 %), vícenásobné vybavení bylo naopak ve srovnání s očekáváním vyšší (10 % proti 6–7 %) [Benoit-Guilbot 1974]. Konečně za čtvrté, nesmíme opomenout ani velké rozdíly v užívání předmětů dlouhodobé spotřeby (a nejen jich). Jak se ukázalo ve výzkumu provedeném v zásođen Renault, rozdíly, pokud jde o vlastnictví auta v jednotlivých kategoriích osazenstva, byly znásobeny rozdíly ve využívání vlastního dopravního prostředku pro cestu do zaměstnání: jestliže příslušníci „kádrů“ byli vlastníky auta v 94 % a používali je pro cesty do práce v 76 %, pak u kvalifikovaných dělníků činila odpovídající procenta 60 a 25 a u zaučených dělníků 40 a 18 [Backe, Faure 1972]. Zde se ukazuje, jak

ošidné jsou nominálně stejné indikátory vybavenosti, jestliže se za nimi skrývají velmi rozdílné objektivní kvality i sociálně heterogenní podmínky užívání.

Přestože statistická data nepokrývají hlavní oblasti nerovnosti v kapitalistické společnosti, vyvracejí závěr o vyrovnávání životních podmínek. Potvrzují naopak, že kontinuita buržoazního vlastnictví vede pouze ke kumulaci a propojování různých typů diferencí. To, že se v něčem mění jejich jevové formy a nominální obsah, nijak nezmenšuje reálnost sociálního dopadu. Přitom jsme se zde zabývali pouze některými výsledky diferenciačního procesu, nikoli tímto procesem samým, který je v zárodku poznamenán vykořisťovatelským systémem práce a nejistotou životních perspektiv především pro dělnickou třídu. To se projevuje ve všech ukazatelích — subjektivním hodnocením vývoje životní úrovně počínaje a šancemi dožití určitého věku konče.(8) Jde o konzistentní systém nerovnosti, hluboce zakotvený v kapitalistických výrobních vztazích, bez jejichž změny lze nanejvýš ztlumit některé dílčí důsledky.

4. Realita a reflexe třídních diferencí

Ve francouzské sociologii nebyl nikdy plně akceptován stratifikační přístup v pojetí a výzkumu sociální struktury. V poválečném období se objevil mírný náběh v tomto směru — byl proveden výzkum sociální diferenciace ve středním městě [Bettelheim, Frère 1950] a francouzští sociologové se přihlásili k přípravě mezinárodního šetření stratifikace a mobility [Touraine 1953]. V obou případech byl však stratifikační aparát přijímán podmíněně a odlišen od analýzy společenských tříd. Ch. Bettelheim a S. Frèrová provedli „empirickou substituci“ tříd pojmem „sociální situace“; snažili se zkoumané skupiny definovat také kvalitativně a vyhnuli se kategoriím „vrstva“, „mobilita“ apod. A. Touraine se vrátil k pluralismu weberovského přístupu a pojal stratifikaci jako alternativu analýzy tříd, přičemž podle jeho názoru hlavním problémem plánovaného mezinárodního výzkumu bylo stanovit, „v jakých konkrétních sociálních podmínkách je třída vnímána jako prvek rozporného systému a v jakých je chápána jako kategorie třídění, jako hierarchická úroveň“ [Touraine 1953: 4].

Komparativní výzkum sociální stratifikace se neuskutečnil, práce o středním městě záhy upadla v zapomenutí a nikdo z francouzských sociologů se nezabýval ani sociální stratifikací, ale dlouho ani sociální nerovností. Od samého počátku byl totiž problém nerovnosti ztotožňován se stratifikačním přístupem a jakožto takový byl vymazán ze zájmového pole sociologie. Na rozdíl od jiných zemí (zejména NSR, Velká Británie, skandinávské státy) se francouzská sociologie velmi záhy uzavřela vlivu amerických proudů, takže i stratifikace se stala nepříjemnou jak pro akademický výklad sociální struktury [Gurvitch 1963], tak pro závažnější výzkumy sociální diferenciace a její reflexe [Touraine 1966]; jen dílčím a podmíněným způsobem byla využita v koncepci industriální společnosti [Aron 1964]. Žádná z uvedených variant není přirozeně marxistickou analýzou tříd, na rozdíl od indiferentního přístupu amerických stratifikátorů je v nich však třídní koncepce předmětem rozsáhlé diskuse, kritiky a vět-

(8) Ve všech výzkumech veřejného mínění se dělníci vyjadřují o vývoji životní úrovně ve Francii nejméně příznivě. Pokud jde o „životní šance“, pravděpodobnost dožít se 70 let pro osoby 35leté nepřesahuje u dělníků 60 %, zatímco u „středních kádřů“ činí 66 % a u „vyšších kádřů“ přesahuje 70 %. Nejnižší hodnotu ze sledovaných skupin vykazují pomocní dělníci (50 %), nejvyšší učitelé státních škol (73 %).

šina autorů aspiruje na vytvoření „velké teorie“, která by se měla stát alternativou marxismu. Je zajímavé, že ani vlna zkoumání „chudoby uvnitř blahobytu“, jež ve většině vyspělých kapitalistických zemí inspirovala rozsáhlé studie, francouzskou sociologii nezasáhla, a to přes její poměrně silnou sociální vnímavost.

Analýza této, jistě v mnohém záměrné a výhodné konfúze je složitější otázkou, kterou se zde nebudeme zabývat. Jasně je, že identifikace nerovnosti se stratifikací je falešná. Sociální nerovnost je nejnápadnějším objektivním znakem třídně strukturovaných společností a její analýza může k pochopení třídní diferenciaci významně přispět. Podmínkou je, aby zkoumání na této rovině neulpělo, aby analýza nerovnosti byla používána jako nástroj pochopení procesů jejich produkce, reprodukce a změny. Jestliže je však mezi nerovností a stratifikací položeno rovnítko, odstraňuje se tím významný nástroj konkrétní sociologické analýzy. Většina statistických a nakonec i sociologických dat nemůže vypovídat o jiné rovině, než je sociální diferenciaci a nerovnost, přičemž je úkolem jejich interpretace, aby se dobrala hlubších rovin společenského fungování a změny.

Ve Francii je řada institucí, které se zabývají shromažďováním dat o životních podmínkách a které mají i rozsáhlá analytická oddělení provádějící jejich vyhodnocení.⁽⁹⁾ Většina analýz se týká pouze dílčích oblastí a pokud se setkáme s pokusy o syntézu, jsou inspirovány spíše importovanými výkladovými schématy než původními francouzskými teoriemi. Tak je tomu například s indeterministickým modelem Ch. Jenckse [1972], který je implicitně použit v práci P.-A. Merciera o nerovnostech ve Francii. Autor odmítá hypotézu, že by existovaly nerovnosti primární a nerovnosti od nich odvozené a přiklání se k názoru, že existuje „síť navzájem úzce spjatých a těžko izolovatelných příčin“, jejichž vztah k celkové společenské struktuře je v podstatě nejasný [Mercier 1974: 375].

Jediným vážnějším pokusem o souhrnnou analýzu nerovnosti ve Francii zůstává tak práce „arraské“ mezioborové skupiny, jejímiž vůdčími duchy byli P. Bourdieu a A. Darbel. Zájem o využití konkrétních údajů zde byl spojen se snahou o integraci sociologické a ekonomické metodologie při určení důsledků hospodářského růstu pro sociální diferenciaci [Le partage 1966]. Explikační model naznačený v této práci byl rozpracováván v řadě dalších publikací do podoby reprodukční teorie kapitalistického systému. Přes hojné používání marxistické terminologie má tato teorie s marxismem jen málo společného; jde spíše o kritický protějšek strukturálního funkcionalismu. Autoři chápou kapitalismus jako systém, který se neustále reprodukuje a adaptuje na nové podmínky. Rozhodujícím stabilizačním mechanismem je (podobně jako u Parsonse) kulturní systém a změna společenského řádu není v zásadě možná, protože neexistuje sociální síla, která by se mohla všeobecnému reprodukčnímu cyklu vymknout. Výklad této teorie, odvolávající se často na Marxe, avšak nikdy na Webera nebo Parsonse, vychází v podstatě z pluralistického pojetí vlastnictví, kapitálu a tříd, přičemž nepostrádá ani tautologičností, ani

(9) Mezi nejdůležitější patří *Státní institut statistiky a ekonomických studií* (INSEE), *Středisko pro výzkum a dokumentaci spotřeby* (CREDOC), *Státní institut pro demografické studie* (INED) a *Středisko studií o příjmech a nákladech* (CERC).

nadbytečné esoterie strukturálního funkcionalismu [Bourdieu, Passeron 1970; Bourdieu, Boltanski, Saint Martin 1973; Bordieu 1974.](10)

Přístup Bourdieua a dalších se stal objektem kritiky, která však byla vedena spíše z metodologických než teoretických pozic. Bylo konstatováno, že zavedení kulturního systému jako zprostředkujícího mechanismu je jen zbytečnou komplikací při vysvětlování v podstatě kauzálních vazeb nerovnosti se sociální strukturou kapitalistické společnosti [Boudon 1973]. Především však byl tento přístup překonán ve dvou vlivných proudech francouzské sociologie přelomu šedesátých a sedmdesátých let, tj. v akcionalismu a neomarxismu. V obou případech jde o modifikace strukturalismu, otevřeně polemizující s funkcionalismem a stratifikačním přístupem a kladoucí systém sociálních vztahů jako univerzální výkladový princip.

U Touraina (a jeho žáků, rozpracovávajících „sociální pohyby“ v různých dílčích oblastech) je základním koncepčním východiskem sociální změna a sebe-reprodukční schopnost industriální společnosti [Touraine 1973]; u neomarxistických strukturalistů je jako hlavní zdroj „rozšířené reprodukce“ sociální struktury chápán třídní boj, v němž se posunují hranice třídní dichotomie a je nově definováno místo středních vrstev [Poulantzas 1973]. V těchto obecných koncepcích však chybí místo pro konkrétní analýzu třídní struktury společnosti, která zůstává roztržena do řady dílčích a často jen deskriptivních studií. Souhrnná analýza sociální nerovnosti, která by využila existujících statistických a sociologických materiálů pro vysvětlení alespoň některých aspektů třídní struktury současné Francie, dosud chybí a zřejmě bude chybět i dál, protože obecný přístup, ať se tváří seberadikálněji, je nakonec výhodnější než zkoumání konkrétních projevů hlubokých protikladů kapitalistické společnosti.

(10) „Strategie reprodukce, jimiž si členové tříd ovládajících kapitál (nebo části těchto tříd) snaží vědomě či nevědomě udržet nebo zlepšit svoji pozici ve struktuře třídních vztahů tím, že chrání nebo rozmnožují svůj kapitál, představují systém, který funguje tak, že se sám mění, přičemž je produktem jediného unifikačního a genetického principu, totiž dispozice orientované k budoucnosti, která je sama determinována objektivními šancemi reprodukce skupiny, tj. její objektivní budoucnosti. Tyto strategie závisí v první řadě na objemu a struktuře kapitálu, který se má reprodukovat, tj. na aktuálním a potenciálním objemu kapitálu ekonomického, kulturního a sociálního, jenž skupina vlastní, a na jejich relativní váze ve vlastnické struktuře; v druhé řadě pak na stavu vztahů sil mezi třídami, stavu systému nástrojů reprodukce, ať jsou či nejsou institucionalizovány...“ [Bourdieu, Boltanski, Saint Martin 1973: 61].

Литература

- Annuaire statistique de la France*. Paris, INSEE, 1966—1975.
- Aron, R.: *La lutte de classes*. Paris, Gallimard 1964.
- Backe, J.-C. — Faure, H.: *Enquête sur les loisirs et mode de vie du personnel de la Régie Nationale des Usines Renault*. Consommation 1972, ч. 1.
- Banderier, G.: *Les revenus fiscaux de ménages et leur évolution depuis 1962*. Economie et statistique 1974, ч. 1.
- Benoit-Guilbot, O.: *Prévisions et réalités: Confrontations dans le domaine des modes de vie*. Analyse et Prévision 1974, ч. 1—2.
- Bettelheim, Ch. — Frère, S.: *Une ville française moyenne. Auxerre en 1950. Etude de structure sociale et urbaine*. Paris, A. Colin 1950.
- Bertaux, D.: *Mobilité sociale biographique. Une critique de l'approche transversale*. Revue française de Sociologie 1974, ч. 3.
- Boudon, R.: *L'inégalité des chances*. Paris, A. Colin 1973.
- Bourdieu, P. — Passeron, J.-C.: *La reproduction. Elements pour une théorie de système d'enseignement*. Paris, Minuit 1970.
- Bourdieu, P. — Boltanski, L. — Saint Martin, M.: *Les stratégies de reconversion. Les classes sociales et le système d'enseignement*. Social Science Information 1973, ч. 3.
- Bourdieu, P.: *Avenir de classe et causalité du probable*. Revue française de sociologie 1974, ч. 1.
- Données sociales* (Première édition 1973). Paris, INSEE 1973.
- Données sociales* (Edition 1974). Paris, INSEE 1974.
- La Fortune des Français*. Le Nouvel Observateur 1976, ч. 623.
- Gurvitch, G.: *La vocation actuelle de la sociologie*. Paris, PUF 1963.
- Incomes in Postwar Europe: A Study of Policies, Growth and Distribution*. Geneva, United Nations 1967.
- Jencks, C. et al.: *Inequality. A Reassessment of the Effect of Family and Schooling in America*. New York, Basic Books 1972.
- Levy-Garboua, L.: *Rémunère-t-on les études?* Consommation 1973, ч. 3.
- Mayer, N.: *Une filière de mobilité ouvrière: l'accès à la petite entreprise artisanale et commerciale*. Revue française de Sociologie 1977, ч. 1.
- Mercier, P.-A.: *Les inégalités en France*. Paris, CREDOC 1974.
- Le partage des bénéfices. Expansion et inégalités en France*. Paris, Minuit 1966.
- Paukert, F.: *La répartition du revenu à différents niveaux de développement: Quelques aspects concrets*. Revue internationale du travail 1973, ч. 2—3.
- Poulantzas, N.: *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*. Paris, Seuil 1974.
- Praderie, M. — Salais, R. — Passagez, M.: *La mobilité sociale en France. Etudes et conjoncture 1966*, ч. 10.
- Principaux résultats du recensement de 1975*. Paris, INSEE 1977.
- Strauss-Kahn, D.: *Structure et inégalités des patrimoines*. Consommation, 1975, ч. 1.
- Touraine, A.: *Rapport sur la préparation en France de l'enquête sur la stratification et la mobilité sociale*. Congrès de Liège 1953.
- Touraine, A.: *La conscience ouvrière*. Paris, Seuil 1966.
- Touraine, A.: *Production de la société*. Paris, Seuil 1973.

Резюме

И. Вечерник: Социальное неравенство в современном капиталистическом обществе: пример Франции

Современная апология капиталистического общества исходит из трех тезисов, согласно которым социальное неравенство уменьшается как по своей сущности так и по своим следствиям. Первый тезис о «саларизации», то есть уменьшение противоречия между наемным трудом и капиталом переходом все большей части буржуазных слоев в служебное положение; второй тезис о подвижности, согласно которому рост образования и им вызванные социальные сдвиги предоставляют всем «равные шансы на неравенство»; третий тезис о нивелировке, который из расширяющихся возможностей приобретения «стандартного пакета» товаров широкого потребления выводит заключения о действительном выравнивании жизненных условий.

В действительности же статистические данные доказывают как долговечность и углубление социального неравенства в капиталистическом обществе, так и продолжающуюся классовую детерминацию. Что касается вопроса сальаризации, оказывается, что изменения в составе активного населения не затрагивают сущности отношений между наемным трудом и капиталом. В отношении процессов подвижности данные указывают на значительную непрерывность между поколениями в социальных группах, на слабую связь между образованием и социально-служебным положением и на неоднородную зависимость заработной платы от социальной группы. Что касается вопроса нивелировки, статистические расследования в области зарплат доказывают стабильность относительных различий, которая приводит к росту абсолютных разниц и к дифференциации в потреблении.

Эти обстоятельства, несмотря на наличие богатого эмпирического материала, лишь редко находят отражение во французской социологии, которая занимается вопросами социально-классовой структуры а равно и проблемами социального неравенства лишь косвенно. Из интересов защиты капиталистической системы (комplementом которой является радикальная критика) вытекает, что конкретный анализ классовой структуры французского общества до настоящего времени отсутствует.

Summary

J. Večerník: Social Inequality in Contemporary Capitalist Society: an Example of France

Contemporary apologists of the capitalist society proceed from three theses, according to which social inequality is diminishing both in essence and consequences. The first thesis accentuates the "salarization" trend, i. e. the diminishing contradiction between hired labour and capital due to the steadily increasing proportion of bourgeois strata entering active employment. The second thesis on mobility contends that the growth of educational standards and the ensuing social shifts offer each and everybody "equal chances for inequality". The third thesis on the levelling out process bases its conclusions on the broadening scope of possibilities for acquiring the "standard package" of consumer goods; this — so the argument runs — levels out differences in living conditions.

Statistical data, however, confirm both the permanence and the continuing aggravation of social inequality in the capitalist society just as the persisting class determination. As to the process of salarization, it is evident that changes in the active population pattern do not affect the nature of the relation between hired labour and capital. As to mobility processes, relevant data attest to a marked degree of inter-generation continuity in social groups, the weak tie between education and socio-professional qualification as well as the ambiguous dependence of income on the specific type of social group. As far as the levelling out process is concerned, statistical investigations concerned with income trends reveal the stability of relative differences which induces the growth of differences and hence the corresponding differentiation in consumption.

These facts and realities are, despite the wealth of empirical evidence, badly neglected in French sociology in which problems of socio-class structure and problems of social inequality are given no more than marginal treatment. The endeavour to defend the interests of the capitalist system (the logical complement here is radical criticism) makes it clear that a concrete analysis of the class structure of French society is still lacking.

Základní charakteristiky proměnných s konečným počtem hodnot a distanční analýza jejich rozložení*

JAN ŘEHÁK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

BLANKA ŘEHÁKOVÁ

Ústav pro výzkum veřejného mínění,
Praha

1. Úvod

Práce s daty je založena na používání smysluplných statistických charakteristik a indexů popisujících různé aspekty rozložení dat a na teorii statistické inference. V odborné literatuře jak statistické, tak meritorních věd byl už mnohokrát vznesen požadavek jednoduchých operacionálních definic pojmů, které by umožnily vhodnou interpretaci číselných naplnění zavedených statistických měr. Příkladem toho je PRE přístup ke konstrukci koeficientů asociace, který byl od důležité práce L. Goodmana a W. Kruskala [1954] velmi rychle rozvíjen.

Tato práce se pokouší o konstrukci modelu, který by umožnil sjednocený pohled a základ a tím i sjednocenou interpretaci měr variability, komparativní analýzy a měr asociace pro distribuce proměnných s konečným počtem hodnot. Uvedený model lze aplikovat na tři základní typy proměnných, které se vyskytují ve společenských vědách: nominální, ordinální a kardinální.

Práce byla především motivována snahou zavést do analýzy dat smysluplné míry vlastností ordinálních dat a odlišit explanační a predikční koeficienty (tj. měření asociace a měření prediktivní síly), které byly zavedeny v práci Řehák [1976]. Zobecnění metody pak dává možnost pracovat podobně s velice širokou třídou proměnných, včetně areálních (které vyjadřují např. geografické vztahy) a vícerozměrných. Model také ukazuje na možnosti aplikace schématu ANOVA pro různé typy dat, jak to již bylo provedeno (model CATANOVA v práci Light, Margolin [1971]) nebo navrženo v práci Řehák [1976].

Vycházíme z matice skóre generujících typ proměnné a zavádíme míry variability, střední polohy a koncentrace. Dále ukazujeme, jak lze pro daný typ proměnné získat metriku na množině distribucí dané proměnné a jak současně platí rozkladová vlastnost variance. V souvislosti s metrikou zavádíme kovarianci distribucí a korelační koeficient distribucí. Z odvozených vlastností pak plyne přirozená definice koeficientu explanační síly rozkladu a koeficientu predikční síly rozkladové proměnné, který je založen na PRE principu.

2. Matice skóre generujících typ proměnné

V této práci předpokládáme, že proměnná A je dána soupisem svých hodnot: $A = \{a_1, a_2, \dots, a_K\}$. Typ proměnné je dán soustavou relací na množině hodnot $\{a_i\}$. Relace mohou být vyjádřeny skóre, která generují typ proměnné. Skóre, která budeme dále značit $d(a_i, a_j) = d(i, j) = d_{ij}$ pro $i, j = 1, 2, \dots, K$, určují míru nepodobnosti, resp. vzdálenosti (nikoli v matematickém smyslu slova) mezi každými dvěma hodnotami proměnné A . Skóre d_{ij} lze také chápat jako míru nepodobnosti mezi dvěma jedinci, z nichž jeden má hodnotu a_i a druhý a_j . Pro predikční úlohy má d_{ij} též interpretaci ztráty při predikci hodnoty a_j místo správné hodnoty a_i .

Poznámka redakce: Tento článek je součástí příspěvků, které byly prezentovány na IX. světovém sociologickém kongresu v Uppsale ve dnech 14.–19. VIII. 1978. Jejich větší část byla uveřejněna v Sociologickém časopise č. 1/1979.

Definice 1. Matici D , řádu K , $D = \|d_{ij}\|$, nazveme *maticí skóre generujících typ proměnné* $A = \{a_1, a_2, \dots, a_K\}$, jsou-li splněny tyto požadavky:

- (1) 1. *identičnost*: $d(i, i) = 0$ pro $i = 1, 2, \dots, K$
2. *symetrickost*: $d(i, j) = d(j, i)$ pro $i, j = 1, 2, \dots, K$
3. *nezápornost*: $d(i, j) \geq 0$ pro $i, j = 1, 2, \dots, K$
 $d(i, j) > 0$ alespoň pro jednu dvojici (i, j)
4. *interpretabilita*: funkce $d(i, j)$ zachovává relaci „nepodobnosti“, která je definována na množině hodnot proměnné A a pro daný typ proměnné; tj. je-li (a_i, a_j) „nepodobnější“ než (a_k, a_m) , pak $d(i, j) \geq d(k, m)$.

Základní typy proměnných, které se běžně vyskytují ve společenských vědách, mají modely určené definicí 2.

Definice 2. Nechť $D = \|d_{ij}\|$ je matice skóre generujících typ proměnné. Řekneme, že proměnná $A = \{a_1, a_2, \dots, a_K\}$ je

- a) *nominální* (resp. *klasifikace*), jestliže
- (2) $d_{ij} = 1$ pro $i \neq j$, $d_{ii} = 0$ pro všechna i, j .
- b) *diskrétní ordinální* (resp. *uspořádaná klasifikace*), jestliže
- (3) $d_{ij} = |i - j|$ pro všechna i, j .
- c) *diskrétní kardinální* (resp. *číselná*), jestliže její hodnoty jsou čísla x_i , tj. $A = \{x_1, x_2, \dots, x_K\}$ a
- (4) $d_{ij} = (x_i - x_j)^2$ pro všechna i, j .

Význam skóre je dán intuitivně tak, že u nominálních proměnných mají všechny hodnoty stejnocenný nominální charakter, všechny jsou od sebe stejně „vzdálené“. U diskrétního ordinálního znaku je vzdálenost dvou kategorií počet kategorií, který leží mezi nimi. Jde tedy o „neparametrická“ skóre a všechny výsledky je pak nutno takto interpretovat. Skóre pro diskrétní kardinální znak odpovídají představám o eukleidovském prostoru; je možno též zavést skóre $d_{ij} = |x_i - x_j|$, která spíše odpovídají diskrétnímu charakteru zkoumané veličiny. Použitá skóre intuitivně odpovídají spíše spojitému případu (vzdušné vzdálenosti), např. jsou-li x_i středy intervalů.

3. Základní míry pro vlastnosti rozložení četností

Základní charakteristikou rozložení četností je míra variability. Stupeň vnitřní diferenciace prvků v souboru podle hlediska dané proměnné je základním kamenem statistické analýzy, a to ať již pro explanační účely, či pro přesnost predikcí, nebo stupeň typičnosti některé reprezentující hodnoty. Proto od pojmu variability vycházíme.

A. Značení

V dalším textu budeme používat jednak značení sumačního, jednak maticového, v němž $f, g, h, \dots$ budou sloupcové vektory ze simplexu $Q_K = \{f' = (f_1, \dots, f_K), \Sigma f_i = 1, f_i \geq 0, i = 1, 2, \dots, K\}$ a $D = \|d_{ij}\|$ matice skóre generujících typ proměnné. V případě, kdy budeme uvažovat soubor R populací, budeme značit vektory rozložení jako $f'_{(r)} = (f_{1/r}, f_{2/r}, \dots, f_{K/r})$, $r = 1, 2, \dots, R$. Rozložení f odpovídá souboru dat, který popisujeme, má tedy charakter populační charakteristiky a v dalším proto nebudeme rozlišovat pojem relativní četnosti a pravděpodobnosti. Je pochopitelně možné model použít i na výběrové soubory.

B. Míra variability: Gvar

Míra variability Gvar (resp. Genvar) vzniká přirozeně jako průměrná (očekávaná) nepodobnost mezi dvojicemi jedinců v populaci:

$$\begin{aligned} (5) \quad \text{Gvar} &= \frac{EE}{i \ j} d(i, j) \\ &= \sum_i \sum_j f_i f_j d(i, j) \\ &= f' D f \end{aligned}$$

Čím větší je hodnota Gvar, tím větší je variabilita v dané populaci. Proto je Gvar operacionální definicí stupně variability vzhledem k relacím určeným maticí D . Vlastnosti míry variability Gvar:

a) $\text{Gvar} = 0$ právě tehdy, když je populace stoprocentně homogenní (tj. existuje-li $f_i = 1$) v případě, že matice D je taková, že $d_{ij} > 0$ pro všechna $i \neq j$. Tuto vlastnost má většina běžně používaných proměnných.

b) Pro obecnou matici $D = \|d_{ij}\|$ platí, že $\text{Gvar} = 0$ právě když $\sum_i f_i = 1$ pro všechny množiny W , což jsou množiny indexů, pro něž $d_{ij} = 0$ pro všechna $i, j \in W$. Vlastnost a) je speciálním případem, v němž všechny takové množiny W jsou jednobodové.

c) Necht $\bar{d} = \max_{(i, j)} d_{ij}$, t je velikost množiny indexů T , pro niž platí, že příslušná submatice D_T řádu $\times t$ má prvky $d_{ij} = (1 - \delta_{ij}) \bar{d}$, kde δ_{ij} je Kroneckerovo delta a neexistuje submatice většího řádu s touto vlastností. Pak Gvar nabývá svého maxima

$$\max_{Q_K} \text{Gvar} = \frac{t-1}{t} \bar{d}$$

pro rozložení $f_{\max}$ s hodnotami $f_i = \frac{1}{t}$ pro $i \in T$ a $f_i = 0$ pro $i \notin T$. Častý speciální případ:

$$T = \{r, s\}, \quad \bar{d} = d_{rs}, \quad f_r = f_s = \frac{1}{2}, \quad \max \text{Gvar} = \frac{d_{rs}}{2}.$$

Důkaz vlastností míry Gvar:

Vlastnost a) je zřejmá z toho, že pro jakékoli rozložení s $f_i = 1$ je $\text{Gvar} = 0$ a pro jakékoli rozložení, v němž jsou alespoň dvě složky nenulové, je Gvar kladný. Vlastnost b): Necht $\text{Gvar} = 0$ a necht existují $f_i \neq 0, f_j \neq 0$ takové, že $d_{ij} \neq 0$. Pak $\text{Gvar} \geq 2f_i f_j d_{ij} > 0$, což je spor. Pro $\text{Gvar} = 0$ musí tedy platit, že f má nenulové složky jen na takové podmnožině hodnot W , pro kterou je $d_{ij} = 0$ pro $i, j \in W$. Opačně platí implikace okamžitě. Vlastnost c): Necht $\bar{d} = \max_{i, j} d_{ij}$, T je množina indexů velikosti t pro kterou platí: $r, s \in T \Rightarrow d_{rs} = (1 - \delta_{rs}) \bar{d}$. Pro f_r takové, že $r \in T$, $\sum_T f_r = \bar{f} \leq 1$ platí, že maximum výrazu

$$\sum_T \sum_T f_r f_s \bar{d} = \bar{d} [(\sum_T f_r)^2 - \sum_T f_r^2] = \bar{d} (\bar{f}^2 - \sum_T f_r^2)$$

je dosaženo pro $f_r = \frac{\bar{f}}{t}$ a má hodnotu

$$\bar{d} \left(\bar{f}^2 - \frac{\bar{f}^2}{t} \right) = \bar{d} \bar{f}^2 \frac{t-1}{t}.$$

Jelikož $1 - \bar{f}$ je rozloženo na $\bar{T}$, pak

$$\begin{aligned} \text{Gvar} &= \sum \sum f_i f_j d_{ij} \leq \bar{d} \bar{f}^2 \frac{t-1}{t} + 2 \sum_{i \in T'} \sum_{j \in \bar{T}} f_i f_j d_{ij} + \sum_{i \in \bar{T}} \sum_{j \in \bar{T}} f_i f_j d_{ij} \leq \\ &\leq \bar{d} \bar{f}^2 \frac{t-1}{t} + 2 \sum_{i \in \bar{T}} \sum_{j \in \bar{T}} f_i f_j \bar{d} + \sum_{i \in \bar{T}} \sum_{j \in \bar{T}} f_i f_j \bar{d} = \bar{d} \bar{f}^2 \frac{t-1}{t} + 2\bar{f}(1-\bar{f})\bar{d} + (1-\bar{f})^2 \bar{d} = \\ &= \bar{d} \left[1 - \frac{\bar{f}^2}{t} \right] = H(\bar{f}) \end{aligned}$$

$\max_{Q_K} \text{Gvar} \leq H(\bar{f})$ a je dosaženo pro $\bar{f} = 1$ při $t > 1$, tj. $\max_{Q_K} \text{Gvar} = H(1) = \bar{d} \frac{t-1}{t}$.

Kdyby existovalo $T' \supset T$, $t' > t$, pak $\bar{d} \frac{t'-1}{t'} > \bar{d} \frac{t-1}{t}$. Proto je maxima dosaženo pro takovou množinu T s danou vlastností, která obsahuje největší možný počet indexů.

Q. E. D.

Míra variability Gvar je mírou vnitřní diferenciovanosti souboru a mírou stupně variability. Je základem pro zkoumání různorodosti souboru a pro zkoumání vlivů, které na tuto různorodost působí. V dalším půjde o popsání vlastností variability daného rozložení.

C. Míra koncentrace kolem hodnoty a : d_a^*

Mírou koncentrace kolem hodnoty a nazveme průměrné (očekávané) skóre vzdálenosti od této hodnoty.

$$\begin{aligned} (6) \quad d_a^* &= Ed(a_i, a) \\ &= \sum_i f_i d(a_i, a) \end{aligned}$$

Hodnotu znaku A , pro kterou je d_j^* minimální, nazveme *centrem* c (středem) rozložení f .

$$(7) \quad c = a_i \text{ takové, že } d_i^* = \min_j d_j^*$$

Platí, že a)

$$(8) \quad \text{Gvar} = Ed_j^* = \sum f_j d_j^*$$

b) rozložení může mít více středů,

c) středem může být neobsazená hodnota znaku, tj. $f_c = 0$.

D. Míra koncentrace kolem středu: d^*

Jako obdobu vlastní definice rozptylu pro číselné veličiny můžeme zavést míru koncentrace kolem středu jako očekávanou odchylku všech pozorování od středu c

$$\begin{aligned} (9) \quad d^* &= Ed(a_i, c) \\ &= d_c^* \\ &= \sum f_i d(a_i, c) \end{aligned}$$

Čím větší je hodnota d^* , tím vyšší je odchýlenost populace od centra rozložení.

Lze říci, že d^* je též stupněm atypičnosti středu pro dané rozložení. Čím menší je d^* , tím typičtější představitelem populace centrum je. V predikčním modelu pak hodnota d^* charakterizuje kvalitu optimální predikce.

Vlastnosti d^* :

- a) $d^* = 0$ je ekvivalentní s tím, že $f_i \neq 0$ pouze pro takové hodnoty, pro které $d(a_i, c) = 0$
 b) $d^* \leq G_{\text{var}}$.

4. Komparace distribucí — (polo)metrika generovaná maticí D

Z testování hypotéz známe řadu statistik, které umožňují komparaci dvou či více rozložení. Distribuce můžeme komparovat též přímo pomocí některé metriky, viz např. Wishart, Leach [1970], Charvát [1977]. Testovací statistiky jsou většinou též založeny, ať už přímo či intuitivně, na metrických vlastnostech vzdáleností a vznikají jako standardizace metriky na veličiny mající vhodné statistické vlastnosti. Na pojmu vzdálenosti či podobnosti jsou založeny celé moderní metodologie zpracování dat, jako například seskupovací analýza, multidimenzionální škálování, různé neparametrické přístupy k podobnostní analýze, metody AID.

Zde zavedeme důležitou třídu metrik na množině Q_K (Q_K je jak už uvedeno výše K -rozměrný simplex: $Q_K \equiv \{f: f' = (f_1, \dots, f_K), f_i \geq 0, i = 1, \dots, K, \sum f_i = 1\}$). Ukážeme, že Q_K tvoří metrický prostor s metrikou určenou prvky matice D . Nejprve vyslovíme definici pojmu, o němž se budeme v celé další části opírat.

Definice 3. Funkci (reálnou) $D(f, g)$ na $Q_K \times Q_K$ nazveme *polometrikou* (*pseudometrikou*), jestliže platí:

- (10) 1. $f = g \Rightarrow D(f, g) = 0$
 2. $D(f, g) = D(g, f)$
 3. $D(f, g) + D(g, h) \geq D(f, h)$ pro všechna $f, g, h \in Q_K$.

Funkci $D(f, g)$ nazveme *metrikou*, jestliže navíc platí

$$1'. D(f, g) = 0 \Rightarrow f = g.$$

Přechod od pseudometriky k metrice lze provést tak, že zavedeme množinu Q_K^+ jako množinu ekvivalentních tříd distribucí vzhledem k $D(f, g) = 0$. Označíme-li tyto ekvivalentní třídy f^+ a položíme-li $D^+(f^+, g^+) = D(f, g)$, kde $f \in f^+$ a $g \in g^+$, pak je-li $D(f, g)$ polometrika na Q_K , je $D^+(f^+, g^+)$ metrika na Q_K^+ .

V dalším ukážeme, jak lze určit polometriku, resp. metriku na základě matice skóre generujících typ proměnné. Taková polometrika bude mít interpretaci vzhledem k matici D a její věcný význam v analýze dat bude záviset na významu skóre $d(i, j)$.

Budeme potřebovat ještě tuto definici:

Kvadratickou formu $X'AX$ nazveme pozitivně definitní na množině S , jestliže

$$(11) \quad X'AX \geq 0 \quad \text{pro } X \in S \quad \text{a}$$

$$(12) \quad X'AX = 0 \Leftrightarrow X = 0, \quad \text{je-li } 0 \in S.$$

Matici A pak nazveme pozitivně definitní maticí vzhledem k S . Obdobně definujeme pozitivně semidefinitní, negativně definitní a negativně semidefinitní formy a matice vzhledem k S (pro semidefinitnost se nevyžaduje vlastnost (12)).

Věta 1. Buď $D = \|d_{ij}\|$, matice skóre generujících typ proměnné řádu K . Pak platí následující tři tvrzení.

1. Funkce

$$(13) \quad D(f, g) = \sqrt{(f - g)' D (g - f)}$$

je polometrika právě tehdy, když matice $D^* = \|d_{ij}^*\|$ řádu $K - 1$, kde

$$(14) \quad d_{ij}^* = d_{iK} + d_{Kj} - d_{ij}$$

je pozitivně semidefinitní matice. $D(f, g)$ nazveme D -polometrikou na Q_K . Je-li $D(f, g)$ metrika, nazveme ji D -metrikou na Q_K .

2. Je-li $D(f, g)$ D -polometrika, pak každá z následujících podmínek je postačující k tomu, aby $D(f, g)$ byla D -metrika.

a) D je regulární a $\Sigma \Sigma d_{ij}^{(-1)} \neq 0$, kde $D^{-1} = \|d_{ij}^{(-1)}\|$.

b) Bloková matice $G = \begin{bmatrix} D & J \\ J' & 0 \end{bmatrix}$ je regulární; $J' = (1, 1, \dots, 1)$.

c) D^* je pozitivně definitní matice.

3. Je-li $D(f, g)$ D -polometrika, pak ke každému $f \in Q_K$ existuje ekvivalentní třída f^+ , do níž patří všechny distribuce z Q_K splňující podmínku

$$(15) \quad g = f + \frac{1}{2} \lambda D^- J + (D^- D - I) Z$$

pro reálná λ , kde D^- je zobecněná inverze matice D , I je jednotková matice, Z je libovolný vektor. Množina Q_K^+ všech f^+ tvoří metrický prostor s D -metrikou určenou

$$(16) \quad D^+(f^+, g^+) = D(f, g); \quad f \in f^+, g \in g^+.$$

Důkaz.

1a) Forma $X'DX$ je negativně semidefinitní (definitní) vzhledem k $S = \{X : \Sigma x_i = 0\}$ právě když forma $Y'D^*Y$ je pozitivně semidefinitní (definitní). Položme $Y' = (x_1, x_2, \dots, x_{K-1})$.

$$\begin{aligned} \text{Na } S \text{ platí} \quad X'DX &= \sum_{i=1}^K \sum_{j=1}^K x_i x_j d_{ij} = \sum_{i=1}^{K-1} \sum_{j=1}^{K-1} x_i x_j d_{ij} \\ &+ \sum_{i=1}^{K-1} x_i x_K d_{iK} + \sum_{j=1}^{K-1} x_K x_j d_{Kj} = \\ &= \sum_{i=1}^{K-1} \sum_{j=1}^{K-1} x_i x_j (d_{ij} - d_{iK} - d_{Kj}) = -Y'D^*Y \end{aligned}$$

Odtud plyne, že $X'DX$ je negativně semidefinitní na $S \Leftrightarrow Y'D^*Y$ je pozitivně semidefinitní. Na S je také $Y = 0 \Leftrightarrow X = 0$, a proto $X'DX$ je negativně definitní na $S \Leftrightarrow Y'D^*Y$ je pozitivně definitní.

Je-li $D(f, g)$ polometrika, pak D je negativně semidefinitní na Q_K , a tedy D^* je pozitivně semidefinitní.

1b) Necht D^* je pozitivně semidefinitní reálná symetrická matice. Existuje tedy rozklad $P'D^*P = A$, kde P je ortogonální a A diagonální matice, λ_i jsou charakteristická čísla. Proto je D^* Gramova matice a pro $Y'D^*Z$ platí Cauchy-Schwartz-Buňakovského nerovnost. Dále platí, že $D^2(f, g) = (f - g)' D (g - f) = (\bar{f} - \bar{g})' D^* (\bar{f} - \bar{g})$, kde $\bar{f}' = (f_1, f_2, \dots, f_{K-1})$, $\bar{g}' = (g_1, g_2, \dots, g_{K-1})$ a obdobně i $(f - g)' D (g - h) = (\bar{g} - \bar{f})' D^* (\bar{g} - \bar{h})$. Vzhledem k nezápornosti členů je vztah

$$(17) \quad D(f, g) + D(g, h) \geq D(f, h)$$

ekvivalentní vztahu

$$D^2(f, g) + D^2(g, h) + 2D(f, g) D(g, h) \geq D^2(f, h)$$

a ten je vzhledem k rovnosti

$$D^2(f, g) + D^2(g, h) - D^2(f, h) = 2(g - f)' D(h - g) = 2(\bar{g} - \bar{f})' D^*(\bar{g} - \bar{h})$$

ekvivalentní vztahu

$$(\bar{g} - \bar{f})' D^*(\bar{g} - \bar{h}) + D(f, g) D(g, h) \geq 0,$$

který však je identicky splněn vzhledem k tomu, že D^* je Gramova matice, pro kterou platí

$$-(\bar{g} - \bar{f})' D^*(\bar{g} - \bar{h}) \leq |(\bar{g} - \bar{f})' D^*(\bar{g} - \bar{h})| \leq D(f, g) \cdot D(g, h).$$

Trojúhelníková nerovnost (17) tedy platí, a proto části 1 a 2c věty 1 jsou dokázány, neboť ostatní vlastnosti plynou okamžitě.

2. Je-li $D(f, g)$ polometrika, pak forma $X'DX$ dosahuje na $S = \{X : \sum x_i = 0\}$ maxima nuly, je-li splněna podmínka (a) nebo (b). To plyne z věty o Lagrangeových multiplikátorech. Zavedme funkci

$$F(X) = X'DX - \lambda \sum x_j$$

Platí

$$\frac{\partial F(X)}{\partial X} = 2DX - \lambda J = 0$$

Řešení rovnice $DX = \frac{1}{2}\lambda J$ je (viz Rao [1965], str. 24)

$$X = \frac{1}{2}\lambda D^{-1}J + (D^{-1}D - I)Z,$$

kde Z je libovolný vektor.

Rovnice má právě jedno řešení v případě, že D je regulární.

Z podmínky

$$0 = J'X = \frac{1}{2}\lambda J'D^{-1}J = \frac{1}{2}\lambda \sum \Sigma d_{ij}^{(-1)}$$

vidíme, že je-li $\sum \Sigma d_{ij}^{(-1)} \neq 0$, pak nutně $\lambda = 0$ a $X = 0$ je jediným řešením rovnice $DX = \frac{1}{2}\lambda J$. Je-li $\lambda \neq 0$, pak existuje nenulové řešení X .

Poznamenejme, že

$$\det G = (-1)^K \det D \cdot \det (J'D^{-1}J) = (-1)^K \det D \cdot \sum \Sigma d_{ij}^{(-1)}.$$

f^+ tvoří ekvivalentní třídu: reflexivnost a symetričnost jsou zřejmé, neboť $D(f, g) = 0 \Rightarrow D(g, f) = 0$ a $D(f, f) = 0$. Tranzitivita je dána trojúhelníkovou nerovností.

$$D(f, g) = D(g, h) = 0 \Rightarrow 0 \leq D(f, h) \leq D(f, g) + D(g, h) = 0$$

Q. E. D.

Poznámky k větě 1.

1. Matice D^* vznikne tak, že od všech řádků odečteme poslední řádek a od všech sloupců odečteme poslední sloupec a redukujeme řád o K -tý řádek a K -tý sloupec. Věta ovšem platí i tehdy, jestliže tuto proceduru provedeme s kterýmkoli jiným indexem, tj. odečteme a vypustíme s -tý řádek a sloupec ($s = 1, 2, \dots, K$). Ověřování podmínky pro konkrétní případ tedy není omezeno na manipulaci s posledním řádkem a sloupcem.

2. D -polometrika vytváří ekvivalentní třídy distribucí, které se v analýze ztotožňují. Dále uvidíme, že všechny distribuce číselné proměnné se stejným průměrem

rem patří do jedné ekvivalentní třídy. Proto určení a charakterizace těchto ekvivalentních tříd je pro práci s daty velice důležitá.

Pro ověřování možnosti aplikace modelu je vhodná věta 2.

Věta 2. Necht D je matice skóre vytvářejících typ proměnné. Pak platí:

1. Pro $K = 2$, $d_{12} \neq 0$, je $D(f, g)$ násobek Eukleidovské metriky

$$(18) \quad \begin{aligned} D(f, g) &= \sqrt{2d_{12}} |f_1 - g_1| \\ &= \sqrt{2d_{12}} |f_2 - g_2| \end{aligned}$$

2. Pro $K = 3$ je $D(f, g)$ D -polometrika právě tehdy, když

$$(19) \quad d^2 \leq 4d_{ij}d_{jk}$$

pro všechny permutace indexů $(1, 2, 3)$ a $D(f, g)$ je D -metrika, když

$$(20) \quad \bar{d}^2 < 4d_{ij}d_{jk}$$

pro všechny permutace indexů $(1, 2, 3)$.

3. Pro $K > 3$ je platnost vztahu

$$(21) \quad \bar{d}^2 < 4d_{ij}d_{jk}$$

nutnou podmínkou proto, aby $D(f, g)$ byla D -polometrika pro všechny trojice indexů i, j, k .

Přitom

$$\bar{d} = d_{ik} - d_{ij} - d_{kj}.$$

Důkaz.

1. Pro $K = 2$ je

$$\begin{aligned} D(f, g) &= \sqrt{2d_{12}(f_1 - g_1)(g_2 - f_2)} = \sqrt{d_{12}[(f_1 - g_1)^2 + (f_2 - g_2)^2]} = \\ &= \sqrt{2d_{12}} |f_1 - g_1| \end{aligned}$$

2. Pro $K = 3$ provedeme diskusi formy vzhledem k $S = \{X : \Sigma x_j = 0\}$.

$$x_id_{ij}x_j + x_jd_{jk}x_k + x_id_{ik}x_k = \frac{1}{2}X'DX = F$$

Položme $x_j = -x_i - x_k$.

$$\text{Pak} \quad F = -x_i^2d_{ij} - x_k^2d_{kj} + 2x_ix_k\left(\frac{\bar{d}}{2}\right).$$

Diskriminant δ formy F je roven

$$\delta = \begin{vmatrix} -d_{ij} & \frac{1}{2}\bar{d} \\ \frac{1}{2}\bar{d} & -d_{kj} \end{vmatrix} = d_{ij}d_{kj} - \frac{1}{4}\bar{d}^2$$

a) Je-li $\delta > 0$, je F eliptická s negativními prvky na diagonále, je tedy negativně definitní.

b) Je-li $\delta = 0$, je F parabolická, existuje netriviální nulové řešení, forma je negativně semi-

definitní. Pro $d_{ij} \neq 0$ je nenulové řešení dáno: $x_i = \frac{1}{2} \frac{\bar{d}}{d_{ij}} x_k$. Pro $d_{ij} = 0$, $d_{jk} \neq 0$ je $x_k = 0$, $x_i = -x_j$.

e) Je-li $\delta < 0$, je F hyperbolická, mění znaménko, a proto nemůže odpovídat metrice. Ostatní plyne podobně jako v důkazu věty 1.

3. Vztah (21) je nutný proto, aby $D(f, g)$ byla D -polometrika v obecném případě $K > 3$. Ne-li totiž splněna pro některou trojici indexů i, j, k , pak lze nalézt trojici čísel x_i, x_j, x_k různých od nuly tak, že $x_i + x_j + x_k = 0$ a $x_i x_j d_{ij} + x_i x_k d_{ik} + x_j x_k d_{jk} > 0$. Položíme-li ostatní složky vektoru X rovny nule, máme spor s předpokladem negativní semidefinitnosti matice D vzhledem k $S = \{X : \sum x_i = 0\}$.

Q. E. D.

Věta 2. ukazuje, že pro $K = 2$ existuje jednoduché zobrazení Q_K na $\langle 0, 1 \rangle$, resp. na $\langle 0, \sqrt{2d_{12}} \rangle$. Proto nemá význam pomocí složitých technik a koeficientů podobnosti provádět multidimenzionální škálovací techniky na rozložení dichotomických dat, neboť škálování do přímky je jednoznačně a přirozeně určeno. To ovšem platí i pro K -rozměrný znak. Nemá význam provádět škálování zobrazením do více rozměrů eukleidovského prostoru, než je hodnota matice D^* . Škálováním například dichotomických proměnných do vícerozměrného prostoru tedy dostáváme pouze artefakty, které jsou způsobeny neadekvátností použité míry podobnosti distribucí.

5. Dekompozice zobecněné variance

Zobecněná variance Genvar může být rozložena na dvě složky, rozkládáme-li populaci na několik částí. V dalším budeme předpokládat, že je dán rozkladový znak $B = (b_1, b_2, \dots, b_R)$, který určuje rozklad na zkoumané populaci, a že mu odpovídá rozložení $p' = (p_1, \dots, p_R)$, $p \in Q_R$. Označme $f'_{(r)} = (f_{1/r}, f_{2/r}, \dots, f_{K/r})$ rozložení znaku A na jednotlivých podmnožinách zkoumané populace a h rozložení celé populace, $h = \sum p_r f_{(r)}$. Věta 3 dává námět na zobecněnou analýzu rozptylu (ANOVA).

Věta 3. Buď $D^2(f, g) = (f - g)' D (g - f)$ pozitivně semidefinitní forma vzhledem k $S = \{f - g, f \in Q_K, g \in Q_K\}$. Pak pro soubor distribucí $f_{(r)} \in Q_K$, $r = 1, 2, \dots, R$ a jejich směs $h = \sum p_r f_{(r)}$, $p_r \in Q_R$ platí

$$\begin{aligned} (22) \quad \text{Gvar } h &= \sum_r p_r \text{Gvar } f_{(r)} + \frac{1}{2} \sum_r \sum_s p_r p_s D^2(f_{(r)}, f_{(s)}) \\ &= \sum_r p_r \text{Gvar } f_{(r)} + \sum_r p_r D^2(f_{(r)}, h) \end{aligned}$$

Důkaz.

Jednoduchým rozpisem se přesvědčíme, že

$$\begin{aligned} \text{Gvar } h &= h' D h = (\sum p_r f_{(r)})' D (\sum p_r f_{(r)}) \\ &= \sum \sum p_r p_s f'_{(r)} D f_{(s)} \\ &= \frac{1}{2} \sum \sum p_r p_s f'_{(r)} D f_{(s)} + \frac{1}{2} \sum \sum p_r p_s f'_{(s)} D f_{(r)} - \frac{1}{2} \sum \sum p_r p_s f'_{(r)} D f_{(r)} - \\ &\quad - \frac{1}{2} \sum \sum p_r p_s f'_{(s)} D f_{(s)} + \sum p_r f'_{(r)} D f_{(r)} \\ &= \sum p_r \text{Gvar } f_{(r)} + \frac{1}{2} \sum \sum p_r p_s D^2(f_{(r)}, f_{(s)}) \end{aligned}$$

Obdobně

$$\begin{aligned} \text{Gvar } h &= h' D h = (\sum p_r f_{(r)})' D h = \sum p_r f'_{(r)} D h \\ &= \sum p_r f'_{(r)} D h - \sum p_r h' D h + \sum p_r f'_{(r)} D h \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
& + \Sigma p_r f'_{(r)} Df_{(r)} - \Sigma p_r f'_{(r)} Df_{(r)} \\
& = \Sigma p_r (f_{(r)} - h)' D(h - f_{(r)}) + \Sigma p_r f'_{(r)} Df_{(r)} \\
& = \Sigma p_r \text{Gvar } f_{(r)} + \Sigma p_r D^2(f_{(r)}, h)
\end{aligned}$$

Q. E. D.

I když lze uvedenou vlastnost formulovat obecněji, zde se omezujeme na negativně semidefinitní matice vzhledem k S , tak jak to odpovídá úloze analýzy dat. Negativní semidefinitnost matice D vzhledem k S je ovšem ekvivalentní tomu, že $D(f, g)$ je D -polometrika. Tento rozklad umožňuje odvodit neparametrickou analýzu rozptylu pro různé typy kategorizovaných dat, alespoň v její asymptotické teorii, vycházejí z asymptotické normality četností $f_{(r)}$. Pro nominální znaky je toto uděláno v práci Light, Margolin [1971]. Rozklad však také umožňuje tvorbu smysluplných koeficientů asociace mezi rozkladovými a závislými znaky.

6. Skalární součin dvou populací a jejich korelační koeficient

Pro Gvar a $D^2(f, g)$ lze napsat analogický vztah jako pro vzdálenost, normy a skalární součin ve vektorových prostorech:

$$(23) \quad D^2(f, g) = \text{Gvar } f + \text{Gvar } g - 2s(f, g)$$

Odtud dostaneme výraz pro $s(f, g)$, který nazveme D -kovariancí distribucí f a g :

$$\begin{aligned}
(24) \quad s(f, g) &= f' Df + g' Dg - f' Dg \\
&= f' Dg - D^2(f, g) \\
&= \frac{1}{2}[f' Df + g' Dg - D^2(f, g)]
\end{aligned}$$

D -kovariance je omezena dosažitelnými hranicemi

$$(25) \quad -f' Dg \leq s(f, g) \leq f' Dg,$$

přičemž levá nerovnost se změní v rovnost právě tehdy, když $\text{Gvar } f = \text{Gvar } g = 0$ a pravá nerovnost se změní v rovnost právě tehdy, když $D(f, g) = 0$. Dále platí, že

$$(26) \quad f' Dg = \frac{1}{2}(f' Df + g' Dg + D^2(f, g))$$

Protože $0 \leq D^2(f, g) \leq 2f' Dg$ a horní hranice je dosažena pouze pro nerozptýlené rozložení ($\text{Gvar } f = \text{Gvar } g = 0$), můžeme pro $D(f, g) \neq 0$ normalizovat $s(f, g)$ a definovat *korelační koeficient dvou rozložení vzhledem k D* ,

$$(27) \quad \text{corr}(f, g) = \frac{s(f, g)}{f' Dg} = 1 - \frac{D^2(f, g)}{f' Dg},$$

kteřý nabývá hodnot z intervalu $(-1, +1)$, přičemž jeho krajní hodnoty jsou dosahovány při maximální a minimální vzdálenosti obou rozložení.

Definice 4. Dvě distribuce $f, g \in Q_K$, pro které $D(f, g) \neq 0$ nazveme *ortogonální vzhledem k D* , jestliže $s(f, g) = 0$.

Věta 4. Dvě distribuce $f, g \in Q_K$ jsou ortogonální vzhledem k D právě když platí jedna z podmínek (a), (b):

$$(28) \quad (a) \quad f' Dg = D^2(f, g)$$

$$(29) \quad (b) \quad \text{Gvar } f + \text{Gvar } g = D^2(f, g) \quad (\text{Pythagorova věta})$$

Důkaz věty 4 plyne okamžitě ze vztahů (24).

Pojem kovariance, korelace a ortogonalita dvou distribucí vzhledem k D může být užitečný v analýze dat. Založíme-li komparativní analýzu na $\text{corr}(f, g)$, dostáváme výsledky invariantní k násobení matice D konstantou a normalizované v intervalu $(-1, +1)$. To znamená, že tato míra umožňuje komparovat populace z hlediska různých proměnných A_i i jejich různých typů. Je to tedy krok ke sjednocení komparativní analýzy, která je založena na stejném principu pro různé typy proměnných.

7. Míra explanační a predikční síly rozkladu

Rozklad uvedený větou 3 umožňuje zavést třídu koeficientů asociace mezi nominálním znakem a jakýmkoli znakem charakterizovaným maticí D . Na dekompozici jsou založeny korelační poměr η^2 , a Wallisovo τ (viz Goodman, Kruskal [1954]), a β (viz Řehák [1976]), stejně jako i další koeficienty odvozené z PRE principu. Na principu rozkladu variability tedy můžeme podle stejného schématu zavést viz Řehák [1976])

$$(30) \quad \text{celková variabilita} = \text{variabilita uvnitř oblastí} + \text{variabilita mezi oblastmi}$$

což je umožněno právě větou 3.

Je-li tedy dán rozkladový znak, který má R -tříd, můžeme definovat *koeficient explanační síly rozkladu* jako relativní podíl vysvětlené variance

$$(31) \quad \delta = 1 - \frac{\sum_r G \text{var } f(r)}{G \text{var } h} = \frac{\frac{1}{2} \sum \sum_r p_r p_s D^2(f(r), f(s))}{G \text{var } h},$$

použijeme-li značení věty 3.

Vlastnosti koeficientu plynou z věty 3.

1. $0 \leq \delta \leq 1$
2. $\delta = 0$ právě když $f(r)$, $r = 1, \dots, R$ patří do jedné třídy ekvivalence f^+ vzhledem k $D(f, g) = 0$.
3. $\delta = 1$ právě když zobrazení variance ve všech oblastech vymizí, tj. $G \text{var } f(r) = 0$ pro všechna $r = 1, \dots, R$.
4. Koeficient je definován pouze pro $G \text{var } h \neq 0$.

I když tento koeficient je možné formulovat v termínech predikčního přístupu PRE, navrhli jsme nový název, neboť situace predikčnímu přístupu neodpovídá. PRE model vychází z interpretace:

- a) $d(i, j)$ = ztráta daná predikcí i , má-li proměnná pro daný objekt hodnotu j ,
- b) predikci provádíme proporcionálně k pravděpodobnostem v jednotlivých třídách,
- c) δ je poměr chyby predikce při znalosti hodnoty stratifikačního znaku a chyby predikce bez znalosti hodnoty stratifikačního znaku.

Proportionální predikce není optimální, a proto v predikční situaci bude lépe použít jiné míry — *koeficientu predikční síly rozkladu*. Ten je založen na stejných předpokladech a), c), ale predikční pravidlo b) je optimální: proved' predikci, která má nejmenší očekávanou chybu. Tomuto modelu odpovídá predikce centrem rozložení a mírou kvality predikce je míra koncentrace kolem této hodnoty, tj. d^* . Koeficient predikční síly rozkladu je dán vzorcem

$$\delta^* = 1 - \frac{\sum p_r d_{(r)}^*}{d^*},$$

kde d^* je míra koncentrace kolem středu pro celkové rozložení a $d_{(r)}^*$ je míra koncentrace kolem středu pro r -tou oblast.

Vlastnosti koeficientu δ^* :

1. $0 \leq \delta^* \leq 1$
2. Je-li $f_{(r)} = h$ pro $r = 1, \dots, R$ (případ statistické nezávislosti rozložení v oblastech), pak $\delta^* = 0$. Opačně platí pouze: je-li $\delta^* = 0$, pak střed c rozložení h je zároveň středem každého rozložení $f_{(r)}$.
3. $\delta^* = 1$ právě tehdy, když vymizí všechny odchylky od centra v oblastech, tj. všechna $d_{(r)}^* = 0$.
4. Koeficient je definován pouze pro případy $d^* \neq 0$.

Důkaz vlastností koeficientu δ^*

1. $d^* \geq 0$ a $\sum p_r d_{(r)}^* \geq 0$, neboť $D = \|d_{ij}\|$ má nezáporné prvky. Označme c_r a c centra rozložení $f_{(r)}$ a h . Pak platí:

$$\begin{aligned} d^* &= d_c^* = \sum h_j d_{jc} = \sum \sum p_r f_{(r)i} d_{ic} = \sum p_r \sum f_{(r)j} d_{jc} \\ &\geq \sum p_r d_{(r)c}^* = \sum p_r d_{(r)}^* \end{aligned}$$

Odtud $0 \leq \sum p_r d_{(r)}^* / d^* \leq 1$, a tudíž $0 \leq \delta^* \leq 1$.

2. Je-li $f_{(r)} = h$ pro všechna r , platí $d_{(r)}^* = d^*$, a tudíž $\delta^* = 0$. Je-li $\delta^* = 0$, pak $d^* = \sum p_r d_{(r)}^*$. Předpokládejme dále, že $p_r > 0$ a že alespoň pro jedno s platí, že c není středem rozložení $f_{(s)}$, tj. $d_{(s)}^* < d_{(s)c}^*$. Pak $d^* = \sum p_r d_{(r)c}^* > \sum p_r d_{(r)}^*$, což je spor. To znamená, že pro $\delta^* = 0$ musí c patřit ke středům u každého z rozložení $f_{(r)}$.
3. $\delta^* = 1 \Leftrightarrow \sum p_r d_{(r)}^* = 0 \Rightarrow d_{(r)}^* = 0$ pro všechna r .
4. Vlastnost je zřejmá.

Q. E. D.

Wilson [1971] zadal tři požadavky na predikční pravidlo, které má být základem PRE koeficientů:

1. *Úplná prediktabilita* (totally predictive rule): pravidlo predikce závisí jen na charakteristikách společného rozložení závislé a stratifikační proměnné a nevychází z žádné informace o hodnotách predikované proměnné. To je u δ^* splněno, neboť predikční pravidlo vychází pouze z hodnot d^* a $d_{(r)}^*$.
2. *Přesnost v průměru* (rule accurate in average): pravidlo má tu vlastnost, že očekávaná hodnota predikce z modelu koinciduje s průměrným výsledkem predikcí z celého souboru. Tento požadavek je splněn vzhledem k procentu správné predikce, neboť každému jedinci přiřazujeme hodnotu středu rozložení, jejíž pravděpodobnost je stejná jako relativní četnost v souboru.
3. *Minimalizace chyby* (minimum — error rule): pravidlo minimalizuje chybu. Na tomto základě je koeficient δ^* konstruován. Právě třetí Wilsonův požadavek, s nímž autoři plně souhlasí, neboť patří k požadavkům predikce jakožto praktické úlohy, vede na rozlišení dvou typů koeficientů a k navržení jiného názvu pro koeficienty typu δ (ty splňují požadavky 1 a 2, ale ne 3).

Naproti tomu koeficient δ splňuje důležitou vlastnost, kterou δ^* postrádá: *rozložitelnost míry variability*, tj. existence dvou aditivních složek vztahu (29), které jsou zaručeny větou 3. Tato vlastnost pak zajišťuje nejen uvedené vlastnosti koeficientu δ , ale také jeho přirozenou interpretaci.

$$(33) \quad 100\delta \% = \text{procento variability, které u závislé proměnné vysvětluje rozklad nezávislou proměnnou.}$$

V dalších částech uvidíme, které známé a používané koeficienty splňují tuto vlastnost jako speciální případy koeficientu δ .

8. Nominální znak (klasifikace)

Vztahem (2) jsme definovali nominální typ znaku, u něhož jsou všechny dvojice hodnot stejně nepodobné, takže d_{ij} pouze indikují, že každé dvě hodnoty jsou z hlediska typu rozdílné. Vlastnosti matice D a D^* je možno ověřit přímo, stejně jako zavedení vzdálenosti a dalších měr. Výsledky, které jsou známé, lze shrnout ve větě 5.

Věta 5. (Vlastnosti nominálních znaků.) Nechť matice skóre vytvářející typ proměnné $D = \|d_{ij}\|$ je dána skóre $d_{ij} = 1 - \delta_{ij}$, kde δ_{ij} je Kroneckerovo delta a $A = \{a_1, \dots, a_K\}$ je proměnná s distribucemi f_r , $r = 1, \dots, R$. Nechť $f, g \in Q_K$, $p \in Q_R$, $f = \sum p_r f_r$. Pak

1.

$$(34) \quad \text{Genvar } f = \text{nomvar } f = 1 - \sum_{i=1}^K f_i^2$$

$$(35) \quad \begin{aligned} d_i^* &= 1 - f_i \quad \text{pro všechna } i = 1, \dots, K \\ d^* &= 1 - f_M, \end{aligned}$$

kde M je index středu rozložení daného vztahem $f_M = \max_i f_i$, středem rozložení je jeho modus M .

2. Nomvar nabývá svého maxima $\frac{K-1}{K}$ pro $f_i = \frac{1}{K}$, $i = 1, \dots, K$.

3. Matice D^* je pozitivně definitní a vytváří Eukleidovskou metriku.

$$(36) \quad D(f, g) = \sqrt{\sum_{i=1}^K (f_i - g_i)^2}$$

4. Skalární součin dvou distribucí f, g je určen

$$(37) \quad \begin{aligned} s(f, g) &= 1 - \sum f_i^2 - \sum g_i^2 + \sum f_i g_i = \\ &= 1 - \frac{1}{2} (\sum f_i^2 + \sum g_i^2) - \frac{1}{2} \sum (f_i - g_i)^2 \end{aligned}$$

a má hranici

$$(38) \quad f' D g = 1 - \sum f_i g_i$$

5. Korelační koeficient $\text{corr}(f, g)$ je dán pro $\sum f_i g_i \neq 1$

$$(39) \quad \text{corr}(f, g) = \frac{1 - \sum f_i^2 - \sum g_i^2 + \sum f_i g_i}{1 - \sum f_i g_i} = 1 - \frac{\sum (f_i - g_i)^2}{1 - \sum f_i g_i}$$

6. Koeficient explanační síly rozkladu je Wallisovo τ pro $\sum f_i^2 \neq 1$

$$(40) \quad \delta = \tau = \frac{\sum p_r \sum f_{(r)i}^2 - \sum f_i^2}{1 - \sum f_i^2}$$

7. Koeficient predikční síly rozkladu je Guttmanovo λ pro $f_{\max} \neq 1$

$$(41) \quad \delta^* = \lambda = \frac{\sum p_r f_{(r)\max} - f_{\max}}{1 - f_{\max}},$$

kde $f_{\max}$ a $f_{(r)\max}$ jsou maximální hodnoty vektorů příslušných rozložení.

Věta 5 shrnuje výsledky modelu pro nominální znak. Důkaz neuvádíme, neboť jej lze provést přímým ověřením. Míra nomvar (34) byla zavedena C. Ginim a použita v práci Light, Margolin [1971] jako základ pro model analýzy rozptylu pro nominální znaky (CATANOVA). Věta 3 je zobecněním základů tohoto modelu. Koeficienty (40), (41) jsou dobře známé z práce Goodman, Kruskal [1954], v níž byly odvozeny v rámci úvah predikčních modelů (optimálního a proporcionálního predikčního pravidla). Míra variability nomvar a míra koncentrace δ^* mají v tomto kontextu pravděpodobnostní interpretaci pravděpodobnosti predikčních chyb.

Speciálním případem proměnné je též dichotomický znak ($K = 2$). Pro dichotomický znak platí, že je-li $d_{12} > 0$, pak až na násobek touto konstantou je D matice skóre vytvářejících nominální proměnnou. Věta 5 platí tedy pro libovolný dichotomický znak s tím, že u vzorců (34), (35), (37), (38) musíme pravou stranu násobit hodnotou d_{12} a u vzorce (36) odmocninou této hodnoty ($\sqrt{d_{12}}$). Vzorce (39), (40), (41) zůstanou beze změny. Formule ovšem mohou být dále zjednodušeny vzhledem ke vztahu $f_2 = 1 - f_1$.

9. Diskrétní ordinální znak (uspořádaná klasifikace)

Diskrétní ordinální znak či uspořádanou klasifikaci jsme definovali pomocí vztahu (3). Matice $D = \|d_{ij}\|$ zde má význam $d_{ij} = |i - j|$ = počet kategorií, které leží mezi kategoriemi a_i, a_j . Toto neparametrické skóre odpovídá diskrétnímu uspořádání hodnot jako „žebříčku“, jehož příčky je třeba překonat, aby daná statistická jednotka (jedinec) se dostala z hodnoty a_i do a_j . Diskrétnost zde zdůrazňujeme proto, že každá kategorie se počítá i v případě, že je neobsazena ($f_i = 0$). Výsledky pro tento typ znaku jsou uvedeny v práci Řehák [1976] a zde je opět shrneme ve formě věty.

Věta 6. (Diskrétní ordinální proměnná.) Nechť matice skóre $D = \|d_{ij}\|$ je dána $d_{ij} = |i - j|$ pro $i, j = 1, 2, \dots, K$. Nechť $A = \{a_1, \dots, a_K\}$ je proměnná s distribucemi $f_{(r)}, f, g \in Q_K, r = 1, \dots, R, p' = (p_r), \sum f_{(r)} p_r = f, F_i = \sum_{j=1}^i f_j, F_{i/r} = \sum_{j=1}^i f_{j/r}$.

Pak

1.

$$(42) \quad \text{Genvar } f = \text{Dorvar } f = 2 \sum F_i(1 - F_i)$$

$$(43) \quad \begin{aligned} d_i^* &= \sum f_j |j - i| \\ d^* &= \sum f_j |j - Me|, \end{aligned}$$

kde Me je mediánová kategorie určená vztahem $F_{Me-1} < 0,5$, $F_{Me} \geq 0,5$, $f_{Me} \neq 0$.

2. Dorvar nabývá svého maxima $\frac{K-1}{2}$ pro $f_1 = \frac{1}{2} = f_K$.

3. Matice D^* je pozitivně definitní a vytváří Eukleidovskou metriku na množině distribučních funkcí

$$C_K = \{F : F = (F_1, F_2, \dots, F_K), 0 \leq F_i \leq F_j, i < j, F_K = 1\}$$

$$(44) \quad D(f, g) = \sqrt{2 \sum (F_i - G_i)^2}$$

4. Skalární součin dvou distribucí f, g je určen

$$(45) \quad s(f, g) = \sum F_i(1 - F_i) + \sum G_i(1 - G_i) - \sum (F_i - G_i)^2$$

a má horní hranici

$$(46) \quad \begin{aligned} f' D g &= \sum G_i(1 - F_i) + \sum F_i(1 - G_i) \\ &= \sum G_i + \sum F_i - 2 \sum F_i G_i \\ &= \sum F_i(1 - F_i) + \sum G_i(1 - G_i) + \sum (F_i - G_i)^2 \end{aligned}$$

5. Korelační koeficient pro rozložení f, g je pro $\sum f_i g_i \neq 1$

$$(47) \quad \text{corr}(f, g) = \frac{\sum F_i(1 - F_i) + \sum G_i(1 - G_i) - \sum (F_i - G_i)^2}{\sum F_i(1 - F_i) + \sum G_i(1 - G_i) + \sum (F_i - G_i)^2}$$

6. Koeficient explanační síly rozkladu je dán pro Dorvar $\neq 0$

$$(48) \quad \delta = \beta = 1 - \frac{\sum p_r \sum F_{i/r}(1 - F_{i/r})}{\sum F_i(1 - F_i)}$$

7. Koeficient predikční síly rozkladu je dán pro $d^* \neq 0$

$$(49) \quad \delta^* = \beta^* = 1 - \frac{\sum p_r \sum f_{i/r} |i - Me_{(r)}|}{\sum f_i |i - Me|},$$

kde Me mediánová kategorie celého souboru a $Me_{(r)}$ jsou mediánové kategorie distribucí na rozkladových množinách.

Dorvar je tedy Giniho průměrná diference a d^* je Giniho průměrná odchylka od mediánové kategorie. Zde však mají obě míry „neparametrický“ význam a jsou nezávislé na případné kvantifikaci kategorií uspořádané klasifikace (jsou invariantní k jakékoli rostoucí transformaci hodnot $x_i = f(a_i)$). Koeficienty β a β^* byly uvedeny

v práci Řehák [1976], kde byla též ukázána dekompoziční vlastnost Dorvar (tj. platnost věty 3 pro tento případ).

Diskrétní ordinální znaky hrají důležitou roli v analýze dat společenských i jiných věd. Sjednocený obecný model pro různé typy proměnných, tak jak jej prezentujeme v této práci, byl především motivován snahou vyvinout smysluplné a jednoduché míry charakterizující tento typ, které by zároveň byly založeny na srovnatelném principu s nominálními a kardinálními proměnnými. Práce nad ordinálními daty pak umožnila vyvinout model daleko obecnější, který zahrnuje mnohem více typů proměnných, nejen tři základní.

10. Diskrétní kardinální znak

Předpokládejme, že zkoumaná proměnná má konečný počet hodnot x_i , $i = 1, 2, \dots, K$. Zde si ukážeme, jak známé a běžně používané míry odpovídají našemu modelu.

Věta 7. (Diskrétní kardinální proměnná). Nechť matice skóre $D = ||d_{ij}||$ je dána prvky $d_{ij} = (x_i - x_j)^2$, kde $x_1, x_2, \dots, x_K$ je K různých reálných hodnot proměnné X . Pak při značení distribucí jako ve větě 5 platí:

1.

$$(50) \quad \text{Genvar } f = 2 \text{ var } X = 2 \sum f_i (x_i - \bar{X})^2 = 2\sigma^2,$$

kde $\bar{X} = \sum f_i x_i$. Středem rozložení X_c je ta hodnota x_i , pro kterou platí, že

$$(51) \quad |X_c - \bar{X}| = \min_i |x_i - \bar{X}|$$

$$d^* = \sigma^2 + (\bar{X} - X_c)^2$$

2. Maximum Genvar $f = \frac{(x_{\max} - x_{\min})^2}{2}$ je dosaženo pro rozložení, které má váhy $\frac{1}{2}$ u maximální a minimální hodnoty proměnné X .

3. $D(f, g)$ je D -polometrika a je dána rozdílem průměrů

$$(52) \quad D(f, g) = \sqrt{2} |\bar{X}_f - \bar{X}_g|,$$

$$\text{kde } \bar{X}_f = \sum f_i x_i, \bar{X}_g = \sum g_i x_i$$

Ekvivalentní třídy $\{f^+\}$ jsou tvořeny všemi distribucemi majícími stejný aritmetický průměr.

4. Skalární součin dvou distribucí je

$$(53) \quad s(f, g) = \text{var } (X/f) + \text{var } (X/g) - (\bar{X}_f - \bar{X}_g)^2$$

$$= \sum f_i x_i^2 + \sum g_i x_i^2 - 2(\bar{X}_f^2 + \bar{X}_g^2 - \bar{X}_f \bar{X}_g)$$

s horní hranicí

$$(54) \quad f' D g = \sum f_i x_i^2 + \sum g_i x_i^2 - 2\bar{X}_f \bar{X}_g$$

5. Koeficient korelace $\text{corr}(f, g)$ dvojice rozložení f, g je dán pro $\mu_2(f) + \mu_2(g) \neq 2\mu_1(f)\mu_1(g)$, kde μ_i je i -tý necentrální moment

$$(55) \quad \text{corr}(f, g) = \frac{\text{var}(X/f) + \text{var}(X/g) - (\bar{X}_f - \bar{X}_g)^2}{\text{var}(X/f) + \text{var}(X/g) + (\bar{X}_f - \bar{X}_g)^2}$$

6. Koeficient explanační síly rozkladu je pro $\text{var}(X/f) \neq 0$

$$(56) \quad \delta = \eta^2 = 1 - \frac{\sum p_r \text{var}(X/f(r))}{\text{var}(X/f)}$$

7. Koeficient predikční síly rozkladu je pro $\text{var}(X/f) \neq 0$

$$(57) \quad \delta^* = \eta^{*2} = 1 - \frac{\sum p_r \text{var}(X/f(r)) + \sum p_r |\bar{X}_{f(r)} - X_{cr}|^2}{\text{var}(X/f) + |\bar{X}_f - X_c|^2}$$

Věta 7 je ověřitelná přímými výpočty. Ukazuje, jak známé míry pro číselná data odpovídají obecnému modelu. Je zajímavé si všimnout, že pro diskrétně chápaná číselná data je rozdíl mezi σ^2 a d^* a mezi η^2 a η^{*2} . I zde tedy má význam odlišit explanační a predikční úlohu. Ze vzorců je též vidět, že d^* se může od σ^2 značně lišit. Rozdíl mezi η^2 a η^{*2} bývá obvykle malý a pro praktické účely zanedbatelný. V další části si ukážeme, že model platí pro vícerozměrné zobecnění kardinálního znaku.

11. Areální a M-rozměrné metrické znaky

Důležitý typ proměnné vzniká tehdy, jestliže relace na množině jejich hodnot odpovídá metrickým vlastnostem (M -rozměrná Eukleidovská vzdálenost). Taková situace vzniká například tehdy, když závislá proměnná je souborem M číselných proměnných (M -rozměrný vektor proměnných). Vzniká však také tam, kde vůbec neznáme souřadnice a pouze víme, jak jsou jednotlivé hodnoty od sebe vzdáleny. Tento případ nastává buď při přímém zjišťování vzdáleností z mapy či plánu (odtud název areální proměnná), nebo metodami analýzy — seskupovacími algoritmy a multidimenzionálním škálováním. Multidimenzionální škálování (viz např. Lingoes [1973]) umožňuje metrizarovat relace objektů, jejichž podobnosti jsou pouze nemetricky určeny, a proto má multidimenzování škálování novou důležitou roli v souvislosti s naším modelem rozkladu zobecněné variance. Jsou-li totiž skóre d_{ij} modelu D odvozeny z Eukleidovské M -rozměrné metriky, jsou splněny podmínky pro rozkladové vlastnosti Genvar a $D(f, g)$ je D -polometrika, jak zajišťuje věta 8 (viz dále). To znamená, že u proměnných s obecnými relacemi d_{ij} můžeme postupovat tak, že je nejlépe „vyhladíme“ např. Guttman-Lingoesovými algoritmy (MINISSA a další) a poté na nich provedeme analýzu pomocí dekompozičních vlastností či komparaci pomocí D -vzdáleností. Znamená to také, že metoda automatické detekce interakcí navržená Morganem a Sonquistem může být tímto postupem použita univerzálně nejen na číselné, uspořádané a nominální proměnné, ale na všechny typy proměnných, u nichž výsledek multidimenzionálního škálování znamená dostatečně přesný obraz vstupní relace. Věta 8 pak také umožňuje důležitou analýzu typologií vzniklých seskupovacími algoritmy. Jsou-li vzniklé typy považovány za hodnoty proměnné A , pak relace na těchto hodnotách je určena vzdáleností (M -rozměrnou) mezi těžišti vzniklých skupin. Model umožňuje analy-

zovat buď predikční, nebo explanační úlohy vztahu k různým rozkladům populace. Zde naznačená strategie (vyzkoušená v praxi analýzy dat) ukazuje důležitost modelu a věty 8.

Definice 5. M -rozměrnou metrickou proměnnou nazveme takovou proměnnou, pro kterou platí: existuje K vektorů o M složkách $X_i = (x_{i1}, x_{i2}, \dots, x_{iM})$, $i = 1, 2, \dots, K$ tak, že platí

$$(58) \quad d_{ij} = \sum_{a=1}^M (x_{ia} - x_{ja})^2$$

$$X_i \neq X_j \quad \text{pro } i \neq j$$

Areální proměnnou nazveme dvourozměrný metrický znak.

Věta 8. Buď $A = \{a_1, a_2, \dots, a_K\}$ M -rozměrný metrický znak $f, g \in Q_K$. Pak $D(f, g) = \sqrt{(f-g)' D(g-f)}$ je D -polometrika na Q_K .

Důkaz.

Existuje K vektorů o M složkách X_i , $i = 1, \dots, K$ tak, že d_{ij} splňuje podmínku (58). Označme $\bar{X}_{fm} = \sum f_j x_{mj}$, $D_m = \|d_{ij}^{(m)}\|$, $d_{ij}^{(m)} = (x_{im} - x_{jm})^2$. Platí, že

$$D(f, g) = \sqrt{(f-g)' D(g-f)} = \sqrt{\sum_{m=1}^M (f-g)' D_m (g-f)} = \sqrt{\sum_{m=1}^M (\bar{X}_{fm} - \bar{X}_{gm})^2},$$

což je metrika pro $\bar{X}_f = (\bar{X}_{f1}, \dots, \bar{X}_{fM})$ a polometrika pro $f \in Q_K$.

Q. E. D.

Důkaz věty 8 zároveň ukazuje, čemu se rovná $D(f, g)$ a jak je lze vyjádřit, jsou-li vektory X_i známy. Vzdálenost dvou distribucí je v tomto případě vzdálenost dvou těžišť určených body X_i a vahami f_i , resp. g_i na nich.

Praktická aplikace, jejíž strategie už byla popsána výše, může nalézt širší a okamžitě uplatnění především v sociální ekologii, v sociologii městských celků či aglomerací, v analýze sociální struktury, v sociologii etnika, v antropologii, v lingvistice (dialektologii), ve sledování koncentrace veřejného mínění, ve hledání příčin sociální distance a jiných vícerozměrných pojmů, v diagnostice, v terapeutických modelech apod. Ve všech těchto případech můžeme sledovat areální či vícerozměrnou variabilitu, rozšířenost, koncentrovanost, váhu jednotlivých bodů vzhledem ke koncentrovanosti, můžeme smysluplně měřit kvalitu predikce i vytvářet smysluplné míry asociace.

Věta 8, ač jednoduchý důsledek modelu, je společně s větou 6 nejdůležitějším výsledkem, který znamená obohacení možností analýzy dat.

12. Závěr

Cílem modelu je sjednotit pohled na různé a různě aplikované míry variability, střední polohy i statistické asociace. Z rozboru by měl také vyplynout rozdíl mezi

koeficientem asociace používaným v explanační a predikční analýze. Důležitost modelu však především leží v přirozené možnosti zobecnění známého postupu vytváření koeficientů na daleko širší třídu závislých znaků, z nichž jsme uvedli pouze areální znak a jeho M -rozměrné rozšíření na znaky vznikající z multidimenzionálního škálování, resp. seskupovací analýzy. Podobně však může být uvedená teorie specifikována například na pojem vzdálenosti uspořádání (viz Kemeny, Snell [1962]), a tak mohou být pomocí zde uvedených postupů analyzovány příčiny uspořádání a variability posuzovatelů, resp. respondentů.

Koeficienty asociace byly formulovány pro rozkladový znak. Pojem vzdálenosti populací je však důležitý hlavně v komparativní metodě, tj. tam, kde chceme komparovat rozložení na složitých či vícerozměrných znacích. K výše uvedeným případům můžeme ještě přidat rozložení na grafech.

Celá práce byla motivována třemi různými úlohami: komparací, explanačí a predikcí. Tyto tři typy úloh mají mnoho společného, ale jejich ztotožnění by bylo podle našeho názoru chybou. Dalším podnětem byla potřeba zavést vhodné charakteristiky pro ordinální data, a to na bázi komparovatelné s ostatními typy znaků.

Literatura

- Goodman, L. A. — Kruskal, W. H.: *Measures of Association for Cross-Classifications*. Journal of American Statistical Association 1954, No. 49, s. 732–764.
- Charvát, F.: *O jednom možném přístupu k analýze sociálních rozdílů (diferenciací)*. (Analysis of the Structure of Social Differences — One of the Possible Approaches). Sociologický časopis 1977, č. 4, s. 403–415.
- Kemeny, J. G. — Snell, J. L.: *Mathematical Models in the Social Sciences*. New York, Blaisdell Publ. Comp. 1962.
- Light, R. I. — Margolin, B. H.: *An Analysis of Variance for Categorical Data*. Journal of American Statistical Association 1971, No. 66, s. 534–544.
- Lingoes, J. C.: *The Guttman-Lingoes Nonmetric Program Series*. Ann Arbor, Mathesis Press 1973.
- Margolin, B. H. — Light, R. I.: *An Analysis of Variance for Categorical Data. II: Small Sample Comparisons with Chi Square and other Competitors*. Journal of American Statistical Association 1974, No. 69, s. 755–764.
- Řehák, J.: *Základní deskriptivní míry pro rozložení ordinálních dat*. (Basic Descriptive Measures for the Distribution of Ordinal Data). Sociologický časopis 1976, č. 4, s. 416–431.
- Wilson, T. P.: *Critique of Ordinal Variables*. Social Forces 1971, No. 49, s. 432–444.
- Wishart, D. — Leach, S. V.: *A Multivariate Analysis of Platonic Prose Rhythm*. Computer Studies in the Humanities and Verbal Behaviour 1970, No. 2.

Резюме

Я. Ржегак - Б. Ржегакова: Основные характеристики переменных с конечным числом значений и анализ расстояний их распределений

Статья содержит основную модель, которая даст разные меры описывающие свойства распределений дискретных знаков различных типов. Из модели можно таким способом получить дисперсию, среднюю арифметическую, моду, категорию медианы, среднюю разность и среднее отклонение Джини и так дальше. Модель основана на понятии несходства двух значений переменной, так называемой D-матрицы. Спецификация ее элементов приводит к специальным типам переменных и следовательно к подходящим характеристикам. В статье дана спецификация модели на номинальные, ординальные и кардинальные знаки; тоже введен новый тип: ареальная и m-размерная метрическая переменная (знак), который оказывается в анализе очень полезным.

Кроме самых основных характеристик для описания статистических распределений, в статье даны дальнейшие важные следствия вытекающие из основной модели: семиметрика между двумя распределениями, их коэффициент корреляции, меры экспланационной и предикционной силы.

Результаты оказываются полезными в практике анализа данных: в анализе статистических ассоциаций, в сравнительном анализе распределений, в многомерном шкалировании, в группировке (распознавании образов) и в возможности ввести различные и нестандартные типы переменных.

Summary

J. Řehák — B. Řeháková: Basic Characteristics for Finite-Valued Variables and a Distance Analysis of Their Distribution

The paper develops a general approach to data description of discrete — valued variables and to a distance analysis of their distributions. The general model includes various well-known measures as variance, arithmetic mean, Gini's mean difference and mean deviation, mode and median category etc. The model is based on the notion of dissimilarity of two values of the variable, so called D-matrix. The specification of its elements gives the type of the variable and consequently appropriate characteristics. Three basic types are covered: nominal, ordinal and cardinal variables. Also new types, areal and m-dimensional metrical variables are treated as special cases of the model.

Chapter four shows how the semi-metrics can be obtained for general type variable. The decomposition property is derived in chapter five. A notion scalar product of two distributions and the correlation coefficient is introduced in chapter six. The distance and the decomposition property is then used for a natural definition of measures of explanatory power and measures of predictional power that contain as special cases various associational coefficients known in the analytical work with the data. The model gives results that are relevant in connection with multidimensional scaling, clustering and associational analysis as well as for detailed analysis of contingency tables and comparative method applied for general type of data.

Soudobý technický rozvoj umožňuje využít v řídicí práci kvalitativně nový stroj — počítač, který se začal uplatňovat v našem národním hospodářství zhruba před 20 lety. Od té doby jeho význam výrazně vzrostl úměrně se zvyšováním počtu těchto strojů a jejich výkonových parametrů.(1) Kvalitativně nová oblast vynakládání živé práce byla nazvána činností při „zavádění a využívání výpočetní techniky“. Ukázalo se, že využívání počítače nemá pouze technickou stránku; daleko významnější jsou otázky spojené s účelem a smyslem využití nového technického prvku ve společenském pracovním procesu. Nové možnosti byly posléze konkretizovány v „automatizovaných systémech řízení“ (ASŘ), v nichž je technika (počítač, periferie, přenosová technika, institucionálně pak výpočetní střediska) považována za technický a technologický základ kvalitativních změn řídicí činnosti, neboli středem pozornosti se stává řízení a jeho racionalizace. Automatizovaným se stává řídicí systém tím, že některé z pracovních funkcí lidí v řídicím systému jsou přejímány strojem.(2) Systémový charakter uvedené činnosti tkví v postupném vytváření prvků, které jsou nezbytné pro fungování řídicího systému v nových „strojových“ podmínkách, což je vždy spojeno s kvalitativně novými pracovními aktivitami lidí [Pernica 1975: 284].

Výstavba automatizovaných systémů řízení (ASŘ) všech úrovní je současnou formou pronikání techniky do řídicích systémů a řídicí práce. Ve vztahu k sociálnímu plánování je třeba řešit otázky zhruba ve třech rovinách.

V první rovině jde o celkové společenské souvislosti ASŘ, o obecné problémy a základní přístupy k řešení všech ostatních otázek, tj. zejména optimální vynakládání společenských zdrojů a optimální vytváření nových, na moderní výpočetní technice založených prvků, což je spojeno s potřebou nových kvalifikačních struktur a profesních skupin. V této rovině se vytvářejí podmínky k ovlivňování proporcionálního rozvoje ASŘ podle odvětví a účelu zaměření

(1) V současné době pracuje v 825 výpočetních střediscích a 854 datastaniích 1685 počítačů (tj. 112 strojů na milión obyvatel).

Podle: *Rozbor stavu a využívání výpočetní techniky v národním hospodářství za rok 1977. FSÚ — Zprávy a rozbor, rok 1978, sv. 6, řada: ostatní, poř. č. v řadě 1.*

(2) Pojmem „automatizovaný systém“ (řídicí, informační) rozumíme integrovaný systém softwarového vybavení (programy řízené a kontrolované dispečerským programem), umožňující zpracovat jednotlivé požadavky uživatele libovolným komplexem programů, které jsou systému k dispozici, pokud jsou zadány přípustnou formou. Jeho technickým základem je nutně počítačový systém, pro nějž je softwarové vybavení zpracováno. Teprve jednota technického (hardwarového) a programového (softwarového) vybavení realizuje určitou „funkci člověka“ v řídicím systému.

činností jejich automatizovaných částí. Prvotně je tento proces ovlivňován rozdělením zdrojů všech typů.(3)

Nové prvky ve společenském výrobním procesu — výpočetní střediska a data stanice mají i nové charakteristické rysy, jako je vysoká vybavenost strojním zařízením na 1 pracovníka (přes 400 000 Kčs hodnoty strojních fondů) a změněnou sociálně profesní strukturou. Formují se zde skupiny vysoce kvalifikovaných pracovníků — projektantů, systémových inženýrů, analytiků, programátorů s vysokým podílem vysokoškoláků a středoškoláků (přes 90 %). Na druhé straně se však rozvíjejí a rozšiřují některé operátorské funkce, v nichž stále silněji převažuje rutinní, málo kvalifikovaná práce a zvyšuje se podíl pracovníků se základním vzděláním (přes 75 %), většinou žen (90–100 %). Charakteristická je vysoká fluktuace ve všech skupinách (18–25 %) [Pernica 1978].

Ve druhé rovině jde především o sociální aspekty zavádění nové techniky a nových funkčních prvků do řídicích systémů. Středem pozornosti jsou zde sociální procesy, související s budováním takových prvků v řídicích systémech, jakými jsou výpočetní střediska (hlavní a satelitní), data stanice apod. Je zcela evidentní, že změny informačních vazeb a struktur způsobené objektivními potřebami automatizace řídicích prací se dotýkají především lidí v řídicích systémech. Zpravidla se hovoří o problému „lidského faktoru“, sociálních souvislostí a důsledků tvorby a zavádění automatizovaných systémů. Závažné jsou v této souvislosti otázky vzniku a odstraňování individuálních a kolektivních (skupinových) psychologických bariér při zavádění technických inovací do řízení a příprava kádrů pro práci v podmínkách použití počítačů. Při projekci a realizaci automatizovaných systémů řízení není dosud otázkám „lidského faktoru“ věnována potřebná pozornost.(4)

Tato rovina je v podstatě obsahově shodná pro všechny úrovně hierarchie automatizovaných systémů řízení. Rozdílnosti se mohou projevit především v závislosti na fázích výstavby systému (projekce, zavádění, exploatace). Některé prvky které jsou nezbytné pro funkci systému jako celku, mohou vzniknout až na určité úrovni „zralosti“, a to jak zralosti technické, tak organizační a lidské složky.

(3) V letech 1976–1980 se v ČSSR vynaloží na počítače a periferní zařízení cca 10 miliard Kčs, což představuje asi 3 % všech strojních investic v průmyslu. Z celkového počtu plánovaných ASŘ jich má být 80 % pro řízení podniku (ASŘP). Začíná se rysovat problém vyplývající z možného porušení zákona proporcionálního rozvoje. Tento zákon nelze (podle Afanasjeva) chápat pouze jako zákon ekonomický, ale jako „...zákonitost všech plánovacích aktivit“. [Afanasjev 1973].

(4) Metodické pokyny pro budování ASŘP, vydané v r. 1973, opomíjejí charakter podniku jako sociálního systému. O sociologických aspektech se zmiňují jen ve fázi „zavádění systémů“ (psychologické a sociologické aspekty ASŘP) — viz *Metodické pokyny pro budování automatizovaných systémů řízení podniků (ASŘP)*, FMTIR; MVT ČSR, MVT SSR, čj. 14243/31/1973 s. 50 add. g.

V posledních letech se úsilí o metodické zvládnutí sociální problematiky ve spojení s ASŘ rozvíjí ve dvou směrech. Jeden směr se soustřeďuje na sociální dimenze přípravy a implementace ASŘ a jejich promítnutí do metodických směrnic pro jejich přípravu. První varianta návrhu metodických doporučení byla koncem roku 1977 předložena jako výsledek řešení dílčího úkolu státního plánu rozvoje techniky P 04-121-201/3 „Lidský faktor a otázky výchovy kádrů při budování ASŘ“ (řešitel INORGA, pracoviště Košice). Druhý směr se orientuje na rozpracování subsystémů sociálního řízení a plánování v rámci připravovaných ASŘ.

Třetí rovinu tvoří otázky využití výpočetní techniky v samotném procesu sociálního řízení a plánování, tj. problematika automatizovaných částí řídicího systému. Zde vystupuje technika jako nástroj plánování a řízení sociálního rozvoje na příslušné řídicí úrovni.(5)

Všechny tři roviny tvoří dialektickou jednotu procesu implementace ASŘ. Dále si budeme všimnout otázek vztahujících se především ke třetí rovině.

Problémy využití počítačů v procesu sociálního plánování

Plánování a řízení sociálního rozvoje tvoří nedílnou součást všech plánovacích a řídicích aktivit. Jedním z prvních úkolů při centralizaci řídicích činností je definice cílů automatických částí řídicího systému, což tvoří základ pro stanovení konkrétních požadavků na jejich projekci a realizaci.

Z teorie řízení a rozhodování je známo, že pro správné vytyčení cíle je nutno vzít v úvahu všeobecný trend sociálního pokroku v souvislosti s komplexem okamžitých podmínek a možností. Vzhledem k tomu, že automatizaci samu o sobě můžeme považovat za projev a nezbytnou podmínku dalšího sociálního pokroku, omezíme se pouze na komplex současných podmínek a možností.

Tento komplex je tvořen (a také determinován) ekonomickými možnostmi, technickou úrovní počítačů, úrovní softwarového vybavení počítačů, počtem a kvalifikací analytiků a programátorů, kteří jsou k dispozici, úrovní zkušeností s používáním strojů (počítačů) a vědeckých metod v řídicí práci. Všechny prvky komplexu je vždy nutno uvažovat v dialektické jednotě. Jednostranná preference některé z uvedených možností, stejně jako hrubá chyba, k níž došlo vytyčením nerealistického cíle, vždy vyústí do poruchy funkce systému a projeví se jako neplnění plánovaných úkolů nutných k dosažení cílů.(6)

Struktura projektovaných automatizovaných systémů řízení je vytvářena pod tlakem okamžitých podmínek a možností. Běžně vytvářené „subsystémy“ různých druhů podnikové činnosti (např. evidence, odbyt, materiálně technické zásobování apod.) jsou prvním krokem k získávání zkušeností s vědeckými metodami a počítači v řídicí práci. Dosavadní poznatky umožňují formulovat požadavek vytváření „subsystému řízení sociálních procesů“. Vzhledem ke složitosti tohoto řízení orientuje se úsilí praktiků především na zvládnutí plánu rozvoje menších skupin (pracovních kolektivů, dílen, závodů). K tomu je nezbytná sociální analýza příslušných objektů. Nejvýznamnější determinanty okamžitých podmínek a možností ovšem v současné době představuje nedostatek zkušeností s plánováním a řízením sociálního rozvoje vůbec. První pokusy o využití počítačů pro zpracování sociálních analýz a základních plánových podkladů pro sociální plán byly mnohdy neúspěšné. Na základě získaných zkušeností je možno vytypovat některé závažné problémy, které bude nutno při využívání počítačů v plánování a řízení sociálního rozvoje řešit.

(5) Jedna z prvních ucelených metodik určených pro strojírenské podniky byla vypracována v Institutu průmyslové výchovy v Praze v roce 1977 [Vejmelka 1977].

(6) Cíle bývají určovány z různých hledisek. Nejčastěji se uvádí blíže nedefinovaná potřeba řídicích a plánovacích orgánů nebo nedefinované zkvalitnění řídicí práce. Mnohdy bývalo cílem zpracování velkého množství údajů jinak nezvládnutelných, úspory administrativně řídicích pracovníků a vytvoření kvalitativně nových podmínek pro řízení, umožňujících široké využívání matematicko-statistických a jiných přesných metod i modelování sociálních procesů.

Prvním problémem je vyřešení institucionálního začlenění sociálního plánu a vymezení zodpovědnosti za celý úsek plánování sociálního rozvoje.(7) I když vazba na techniku využití počítače zde na první pohled není zřejmá, jde o základní předpoklad pro analýzu a vymezení informačních toků. Jinak není totiž možné určit zdroje prvotních informací a adresáty výstupních informací, jakož i jejich obsah a formu. To znemožňuje formulovat úkol pro programové rozpracování příslušných subsystému ASŘ.(8)

Druhý problém představují vazby sociálního řízení a plánování na různých úrovních a formy nezbytného informačního propojení. Hierarchicky rozdílné řídicí úrovně jsou: celostátní; střední články řízení (VHJ, resort); podniky a závody; územní celky; menší územní celky (město, oblast). Je účelné, aby sociální rozvoj byl v každé z uvedených úrovní plánován v jiných dimenzích a v rozdílných podrobnostech a byl založen na jiných sociálních analýzách. Tento hierarchicky rozdílný přístup vytvoří předpoklady pro:

- a) podrobnou sociální analýzu v nejnižších člancích, v nichž průměrné statistické údaje ztrácejí svoji užitečnost;
- b) účelovou agregaci dat o sociální realitě na vyšších úrovních;
- c) snazší propojení informací o sociální realitě podniků a územních celků;
- d) formulaci požadavků na účelnou formu, obsah a vypracování prvotních dat o sociální realitě pro strojní zpracování.

Rovnoměrná automatizace všech prvků systému řízení sociálních procesů není v současných podmínkách účelná ani možná. Orientace na sociální analýzu jako první fázi představuje z hlediska funkcí řízení orientaci na základní subsystém, jímž je v řízení vždy informační systém. První krok k využití počítačů v řízení a plánování sociálních procesů je vytvoření informačního systému. Jeho vytvoření implikuje řadu metodických problémů v oblasti organizace sběru a přenosu informace a ve výstavbě softwarových systémů.

Z hlediska technologie řídicího procesu je využití výpočetní techniky podmíněno: zachycením prvotních údajů ve formě, která je vhodná pro strojové zpracování; vypracováním programů pro počítač ke zpracování prvotních informací; adaptací řídicího systému na podmínky strojového zpracování informací.

Informační systém sociálního řízení a plánování

Informace o objektech v organizacích (především výrobních, ale i ostatních) má vždy komplexní sociálně ekonomicko-technický charakter, neboť zachycuje bezprostřední vazby mezi ukazateli *technickými* (materiál, stroje, technologie), *ekonomickými* (náklady, výnosy, výtěžnost fondů) a *sociálními* (pracovníci, mzdy, kvalifikace, aktivita).

Kromě těchto informací mají v ASŘ své místo informace subjektivní a kvalitativně nový druh informací získaných modelováním sociálně ekonomických procesů. Předpokládá se tedy, že v ASŘ budou k dispozici informace o stavu

(7) Plánování sociálního rozvoje není pouze věcí hospodářských řídicích orgánů, ale také politických a odborových organizací, jejichž podíl na vypracování plánu je značný.

(8) Jako racionální se jeví postup některých resortů (FMHTS, FMVS), kde je problematika řízení sociálních procesů svěřena kádrovému a personálnímu útvaru. Na této základně se rozpracovávají v systémech *Řízení kádrových a personálních záležitostí* (61) a *Řízení práce a mezd* (62) zadání pro technické zpracování automatizovaných úloh.

a činnosti reálných objektů technických a sociálních; řídicí (plánová) informace o formách a podmínkách další činnosti; modelová (event. prognostická) informace o možných stavech a činnosti reálných objektů v různých variantách forem a podmínek další činnosti.

Projekt automatizovaného informačního systému (AIS) pro potřeby sociálního řízení a plánování je strukturován do dílčích úloh, z nichž se formuluje technické zadání. Jsou to úlohy

- pořizování prvotních dat (místo, způsob, forma, media)
- přenos dat do počítače (technické provedení, spolehlivost, přesnost)
- ukládání a uchování dat na strojových médiích a provádění změn (rozsah, kapacita, frekvence)
- zpracování dat (všechny formy transformací, třídění a výpočtů)
- vydání zpracovaných výsledků (adresát, forma, frekvence).

V procesu rozpracování AIS pro sociální plánování je nutno maximálně využít zavedených metod a forem záznamů o sociální realitě. Základní informační větu tvoří zpravidla údaje o pracovníkovi. Datová základna o pracovnících pro sociální plán na podnikové úrovni je dnes vytvářena třemi soubory: jednotnou evidencí pracujících;(9) materiály oddělení práce a mzdy; zdravotnickou dokumentací. K tomu přistupují údaje, které doposud nebyly na strojových médiích, ale jsou v některé jednotce evidovány.

Již první práce na AIS vytvářejí tlak na unifikaci (standardizaci) forem i frekvence využití uložených informací, což vyžaduje některé změny v ustálených formách a metodách práce v organizaci.(10)

Obtíže, které se objevují v průběhu analýzy konkrétních informačních toků a obsahu informací, vyplývají ze zásadního rozdílu mezi „ručně orientovaným“ a „strojově orientovaným“ řídicím systémem. Přitom nejde o nějakou „skrytou vadu“ starého systému, ale naprosto přirozený projev relativně optimálně rozložených informací podle konkrétních podmínek práce s nimi.

Při tvorbě AIS pro sociální plánování a řízení je nutno přihlídnout také ke konkrétnímu technickému vybavení (typ počítače — hardware) a zabývat se otázkami přípravy programového vybavení (uživatelského software). Jelikož rozpracovat automatizovanou část systému je vždy dlouhodobým úkolem,(11)

(9) V praktických řešeních se projevují redukce některých ukazatelů. Tak např. JEP předepisuje 52 závazných a 67 doporučených ukazatelů (pro jednoho pracovníka) [Štětka 1977: 67, 94].

V. Svoboda uvádí pro první etapu řešení 36 ukazatelů celkem; z toho JEP: příjmení, jméno, osobní číslo, rodné číslo, kód organizace, středisko, stav, nejvyšší vzdělání, druh pracovního poměru, kategorie, profese, změněná pracovní schopnost, datum vzniku pracovního poměru, bydliště, datum a důvod odchodu, tj. 17 položek. (Viz Zkušební s experimentálním zaváděním sociálního plánování. ČVTS — NHKG 1977, s. 130).

(10) Dílčí výzkumy ukazují, že v některých organizacích jsou informace o sociálních procesech využívány v nepravidelných periodách, textové nebo smíšené dokumenty mají ve více než 50 % volnou formu. Na počítačích se zpracovává jen malý zlomek (4 %). Periodicita zpracování je nepravidelná ve 42 %, pouze v relativně malém počtu organizací (asi 20 %) je častější než 1krát za měsíc. Viz Novák P. Rozbor informační soustavy kádrové a personální práce hutního podniku. In: Zkušební s experimentálním zaváděním sociálního plánování, ČVTS — NHKG 1977.

(11) Projektový úkol řešený v Institutu průmyslové výchovy předpokládá od zahájení práce k zavedení AIS 5 let, čas je pravděpodobně podhodnocen.

je nutno se hned z počátku orientovat na takový technický prostředek, který bude k dispozici v období implementace a exploatace AIS, neboť technická i programová kompatibilita počítačů je zatím stále problematická.

V důsledku typové rozdílnosti počítačů je účelné vybírat k experimentování v oblasti AIS pro potřeby sociálního plánování perspektivní stroje, což v našich podmínkách znamená orientaci na počítače EC 1025 a 1035.(12) Perspektivní je také orientace na využití magnetických disků při zpracování dat pro sociální plánování. Magnetické pásky jsou pro svoji láci vhodné především pro archivní účely k dlouhodobému uložení prvotních dat.

Jelikož úkoly plánování sociálního rozvoje jsou stále nálehavější a programátorská práce je značně časově náročná, může být účelné koncentrovat disponibilní programátorské kapacity nejkvalitnějších programátorů na vypracování vzorových programů ve formě modulů.(13) Tímto způsobem je také možno urychlit hromadné využívání výpočetní techniky pro sociální plánování.

Jedním z dalších úkolů je vytvoření *programových systémů* pro realizaci sociologických, sociálně psychologických a psychologických analýz pracovních kolektivů různých úrovní. V praxi je možné se setkat s programy různé komplexnosti, od jednotlivých programů až po programové systémy umožňující všestrannou analýzu dat získaných terénními výzkumy a měřeními (sociologickými a psychologickými).(14) O jejich začlenění do programového vybavení subsystémů sociálního řízení v ASŘ i AIS se zatím neuvažuje. Bude nálehavé tehdy, až se budou v sociálním řízení a plánování více využívat informace získávané periodickými terénními průzkumy sociologickými a psychologickými (někdy nazývané „měkkými daty“).(15)

Začlenění subsystému vyhodnocení sociálních výzkumů do ASŘ na úrovni automatizované úlohy, a to jak z hlediska metodického zpracování, tak z hlediska fungujících programů, je nový úkol, který bude muset být výzkumně řešen.(16)

Poznámky k problémům blízké a vzdálenější budoucnosti

Tempo a rozsah programátorsky řešených úkolů na úrovni technického pro-

(12) Tím ovšem vzniká požadavek najít řešitelské a programátorské kapacity k přípravě programů pro počítače, kterými bude rozhodující část uživatelů vybavena asi do r. 1982. Tak např. v resortu strojírenství bude maximální počet uživatelů vlastnit počítač EC 1021. Programy připravené pro EC 1025 nelze, v důsledku rozdílných operačních systémů, zpracovávat na EC 1021. Dokonce i opačný postup, pro EC 1021 připravené programy využít pro EC 1025 bude činit určité potíže.

(13) Je známo, že rozdíly mezi dobrým a horším programátorem co do času zpracování a rozsahu programu jsou v relacích až 1:10. Několikanásobné jsou i časy činnosti programu samého, což při opakovaném zpracování rozsáhlých souborů není zanedbatelné.

(14) Podrobnější údaje viz [Foret 1975; Pernica 1975].

(15) Podle názorů některých autorů je a) vzhledem k charakteru sociálních procesů naprosto nezbytné zjišťovat subjektivní názory [Lappin 1975], b) třeba vytvořit v ASŘ „subsystém sociologického zabezpečení“ [Žmir 1976]. S oběma názory je nutno souhlasit.

(16) Dnes zpracovávané projekty sice v souvislosti se sociálním plánováním hovoří o sociální analýze prováděné sociologickými metodami, bližší specifikace však chybí. Chybí totiž zřejmě institucionalizovaný prvek v řídicích systémech pro realizaci sociologických a psychologických výzkumů a kvalifikovanou interpretací výsledků pro rozhodování řídicích pracovníků.

jektu jsou ovlivňovány disponibilní výpočetní technikou, její úrovní, periferními zařízeními, úrovní základního software a operačního systému. Technickou základnu ASŘ nejbližší budoucnosti tvoří počítače řad JSEP I, JSEP II a SMEP.(17)

Omezení kompatibility této řady spolu s typovou roztržitostí ostatního počítačového parku vytváří bariéru systémově koncipovaným úkolům rozvoje výstavby ASŘ. To se odrazí v pracnosti realizace potřebné komunikace mezi jednotlivými řídicími úrovněmi. Úspěšnou exploataci výpočetní techniky narušuje také značná poruchovost počítačů a periférií JSEP. Řešení problémů automatizace řízení a plánování sociálního rozvoje a budování AIS je tedy přímo ovlivňováno technickou úrovní strojního zařízení. Poruchovost a nedostatečně pružný servis redukuje hospodářský efekt ASŘ a plodí nedůvěru k novým prostředkům. Typová roztržitost strojního parku je doprovázena roztržitostí programového vybavení.

Malá spolehlivost počítačů naší výroby, s nimiž se počítá pro vybavování celých resortů, spolu s relativně nízkou kapacitou paměťových medií, vytváří také vážnou překážku pro komplexní a účinné využívání matematických metod a modelování sociálních procesů pro potřeby sociálního plánování a řízení.(18)

Výzkum a experimenty v oblasti modelování sociálních procesů pro potřeby řízení jsou již dnes nanejvýš nutné. Jde o dlouhodobou práci, při níž musí být komplexně zvládnuta matematicko-logická stavba modelů, metody a formy využití sociálních ukazatelů různých typů a vypracovány potřebné programy pro počítače, včetně interakčních jazyků dohovoru člověka (vědce) s počítačem. Předstih v přípravě programů pro modelování umožní racionální využití většího počtu výkonnějších počítačů v budoucnosti. Podobné potíže, vyplývající z relativně málo výkonné a spolehlivé techniky, doprovázejí projekty výstavby „bank dat“(19) a celostátní sítě výpočetní techniky propojené sítí přenosu dat.

Váženým programátorským problémem, technicky velmi náročným na výkonnost počítače, je právě vytvoření systému manipulace s uloženými prvotními daty, umožňující jejich mnohonásobné využití. Obtížnost řešení zpochybňuje samu ideu jediného místa uložení prvotních dat (zvláště pak o pracovníkovi). Zdá se, že určitá „duplicita“ při ukládání dat pro potřeby různých subsystémů

(17) Jednotný systém elektronických počítačů — JSEP — I řada 1010 — 1050; II. řada 1015 — 1055. Systém malých elektronických počítačů — SMEP, jde o novou řadu minipočítačů; v období 6. pětiletky budou k dispozici pouze JSEP I, včetně počítače 1021 československé výroby. Řada II se opozdila ve vývojové fázi [Neřold 1978].

(18) Malá pravděpodobnost dlouhodobé bezporuchové práce stroje vede k požadavkům časově omezit zpracování úlohy na počítači, což klade zvýšené požadavky na práci programátorů a prodlužuje dobu zpracování úlohy strojem. Zpracování rozsáhlého souboru dat se programátorsky rozčlení do menších skupin s blokovým přesouváním části z vysokoobjemového média (páska, disk) do operační paměti stroje. V posledních letech se v ČSSR rozšířilo využívání diskových zařízení. Běžné je k dispozici disk o kapacitě 7,25 M byte. Výhledově se počítá s diskem o kapacitě 29,5 M byte. Ve světovém měřítku jsou běžné v provozu disky o kapacitě 100 i více M byte.

(19) Bankou dat jako technickou bází informačního systému se rozumí celý systém sběru prvotních informací, jejich přenosu a ukládání, včetně souboru technik a programovacích prostředků pro vytváření a údržbu rozsáhlých, účelově organizovaných souborů informací. K tomu přistupují také techniky pro jejich efektivní zpracování, včetně těch, které umožňují komunikaci uživatelů s touto informační základnou. [Banky 1973].

řízení je v současné době dokonce technicky výhodná.(20) Obtíže vzniknou při aktualizaci dat, kterou není možno řešit pouze z technického hlediska stroje, ale především z hlediska celého systému sběru prvotních dat.

Projektované ASŘ jakož i AIS jsou vytvářeny na základě modelu prvků řízení sociální reality, který byl získán zobecněním dosavadních zkušeností. V jeho struktuře se objevuje pět prvků

- a) změny sociální struktury;
- b) změny pracovních podmínek;
- c) změny životních podmínek;
- d) rozvoj sociální péče;
- e) rozvoj socialistického vlastnictví (sociální a politický rozvoj pracovníků).

V dosavadních projektech automatizovaných úloh pro AIS je zatím věnována menší pozornost účasti pracujících na řízení a rozvoji socialistického vlastnictví. Významnou realizační složkou rozvoje sociálních vztahů je socialistické soutěžení. Ve stávajících projektech se objevuje pouze v evidenční podobě jako počet členů brigád socialistické práce, komplexní socialistické racionalizace a účast v jiných formách socialistického soutěžení. Podrobnější analýza soutěžení, nutná pro jeho další rozvoj a řízení, bude podstatně náročnější na programové dílo. Již dnes je třeba počítat s analýzou socialistické soutěže jako s dalším subsystémem „automatizovaných úloh“. Praxe potvrzuje, že vysoké efektivnosti a celkových cílů soutěžení lze dosáhnout jen při důsledném respektování jeho základních principů: zveřejňování výsledků, porovnávání výsledků a stálého rozšiřování nejlepších zkušeností. Mezinárodní spolupráce v této oblasti by mohla přinést úspory programátorské práce a zkrátit lhůty přípravy potřebných programů.(21)

Technicko-organizačním úkolem, jehož řešení klade nároky na vysoce kvalifikovanou programátorskou práci, je projekt režimu spolupráce řídicích orgánů a jednotlivých pracovníků s počítačem. Jde především o rozsah informace a čas, v němž ji řídicí pracovník obdrží.

Běžnou se dnes stává představa, že využití výpočetní techniky v řízení je možné pouze za předpokladu osobního styku každého řídicího pracovníka (bez ohledu na úroveň řízení) s počítačem prostřednictvím technického zařízení — terminálu (display s klávesnicí) a v režimu „dialogu“. Takový režim je ovšem velmi náročný na výkonnost, spolehlivost a paměťové kapacity počítače.

Pro potřeby plánování a řízení sociálního rozvoje to zatím není nutné. Cílem vybavení pracovišť terminálovým zařízením by v první řadě mělo být zachycení a předání prvotních údajů do počítače (automatizovaného systému). Terminálové zařízení může lépe a snáze vyřešit otázku periodického výkaznictví a převést

(20) Tak třeba JEP nezahrnuje úplně všechny údaje o pracovnících, které jsou objektem sociálního plánování a řízení. Proto je pro okamžitou potřebu účelné vytvořit soubor prvotních dat o pracovnících pro potřeby plánování sociálního rozvoje z několika prvotních souborů a uložit ho na zvláštním archívním mediu. Údaje v závazných i doporučených ukazatelích JEP představují pro jednoho pracovníka celkem 563 číslic ($260 + 303$), což představuje potřebu 563 byte paměťové kapacity.

(21) V SSSR se již několik let provádí strojní evidence a analytické vyhodnocování výsledků socialistického soutěžení. Programový systém, o němž byla veřejnost informována, zahrnuje dva subsystémy individuálního soutěžení (dělníků — Efekt — a inženýrsko-technických a administrativních pracovníků — Progres) a tři pod-systémy kolektivního soutěžení provozů a úseků. Zkušenosti dosavadního provozu systému byly oceněny ÚV KS Lotyšska a republikovou odborovou radou [Menšíkov 1977].

je jako celek na stroj. Místo zpracovávání celkových měsíčních přehledů (např. o nemocnosti), odesílá pracovník (pracoviště) prvotní údaj ihned do automatizované části systému (uloží do počítače) pomocí terminálového zařízení. Výkaz potom může být zpracován kdykoli strojově. Příklad názorně dokládá základní princip nového „strojově orientovaného“ přístupu k práci s informacemi. Ručně orientované zpracování vyžaduje, aby každý funkční útvar podniku (organizace) vedl evidenci zvlášť.

Zřízení terminálových pracovišť vždy vyžaduje přípravu programového systému ve formě „dialogového jazyka“ (obyčejně kvazipřirozeného povelového jazyka), který je náročný na kapacitu paměti a technickou úroveň, především rychlost a spolehlivost počítače a přídavných zařízení. Využívání terminálů v procesu sociálního plánování a řízení je možno považovat za perspektivní řešení s časovým horizontem asi 10–15 let. Disponibilní technika může ovlivňovat také formální uspořádání sociologických informací získávaných šetřením od respondentů.(22) Nejuzším profilem, zvláště při větším objemu dat a počtu respondentů, bývá konverze dotazník — děrný štítek. Je účelné a dnes již možné založit technické zpracování sociologických výzkumů na přímém čtení dokladů, s vyloučením operace děrování a přezkušování děrných štítků.(23)

Uvedené řešení je zvláště vhodné pro přípravu standardních periodických sociologických a psychologických šetření, pokud tato myšlenka dojde realizace. Je proto již dnes účelné počítat s tím, že každý podnik (organizace) by měl mít k dispozici psací stroje s písmem OCR.

K mezím současných možností

Systémy sociálně ekonomických informací — ať pasivní (ukládající a vydávající informaci), nebo aktivní (transformující a různými metodami zpracovávající informaci a generující kvalitativně novou informaci) — mají některá omezení technického a lidského rázu.

Technickou bázi realizace informačních systémů v socialistických zemích budou v nejbližších 5–10 letech tvořit výhradně počítače jednotného systému (JSEP) zemí RVHP. Jejich technické parametry nejsou sice na světové špičce, v podmínkách zahajování projekčních prací automatizovaných informačních a řídicích systémů nehraje však technická úroveň strojů prvořadou roli. V dalším období lze již očekávat použití strojů značně vyšších výkonových para-

(22) Někdy jsou tato data označována jako „měkká“ (soft) na rozdíl od evidenčních údajů státního výkaznictví a účetnictví (tvrdá data) [Jungman 1977].

(23) Pro nejbližších pět let zůstane děrný štítek základním médiem pro prvotní záznam dat. Je již možno využívat čtecích zařízení Podniku výpočetní techniky, eventuálně i jiných podniků na území ČSSR. V ČSSR je instalováno 13 vysoce výkonných čtecích zařízení prakticky bezchybných. Rozhodnutí o tomto záznamu dat je nutno provést před tiskem dotazníků, neboť u nás používaná čtecí zařízení (LASER nebo SCANDATA) vyžadují rozdílnou barvu podtisku dokladu.

(24) Požaduje se, aby nové počítače měly tyto základní parametry:

- rychlost výpočtu 10^9 operací/sec
- objem operační paměti 10^9 byte pro jednu ústřední jednotku (processor)
- objem vnějších pamětí 10^{12} byte (na 1 processor)
- MTBF (mean time between failures) 100 hodin pro základní sestavu jednoho processoru.

To znamená výkon $V = 10^{18}$ bit/sec, což značí, že komerční výrobek by měl mít o dva řády vyšší výkon než špičkový výrobek let 1970–1971.

metrů,(24) výkonnost počítače nadále poroste, neboť teoretické hranice výkonu jsou podstatně vyšší.(25)

Další omezení vyplývá z možností lidí samých. Jeden z výrazných fenoménů současné vědeckotechnické revoluce, tzv. „informační exploze“, je někdy interpretován jako důsledek rostoucího počtu pracovníků ve vědě. Objektivním základem tohoto jevu však je stále vzrůstající potřeba *rozumového ovládání a řízení komplexu procesů rozvoje společenského a lidského života*. Užité hodnota informace je založena na uspokojování této potřeby. Užité hodnota každého zboží je podle Marxe závislá na zcela určitém množství zboží, na množství určeném „koupěschopnou poptávkou“, (26) jinak řečeno „absorběschopnou poptávkou“. Zvyšování koeficientu účinnosti společenské tvůrčí práce je podmíněno vytvořením určité úrovně „kultivace“ člověka-výrobce, umožňující zvýšit absorpci informací, zvýšit poptávku po informacích. Výzkumy ukazují, že koeficient využití vědeckotechnické informace roste se zvyšováním vzdělanosti.(27) Aniž se dopustíme závažného omylu, můžeme analogicky soudit, že mají-li být vytvořeny optimální podmínky využití informací pro řízení sociálních procesů, je třeba neustále zvyšovat úroveň vzdělání řídicích pracovníků, jakož i všech pracovníků v řídicích orgánech.

Automatizované informační systémy mohou uvolnit člověka pro skutečnou tvůrčí práci. Úspěchu může být dosaženo za předpokladu, že odborníci pro rozpracování, zavádění a využití automatizovaných systémů budou připraveni včas a v dostatečném počtu. Disproporce v této triádě mohou vést ke snižování tempa zavádění i účinnosti automatizovaných systémů a stavět člověka do pozice limitujícího faktoru.

Závěr

Využití výpočetní techniky v sociálním plánování a řízení je perspektivní úkol. Pro jeho realizaci je nejdůležitější projektovat subsystémy řízení sociálního rozvoje v nejtěsnější návaznosti na ostatní subsystémy řídicího prvku v procesu přípravy a zavádění ASŘ. V tomto procesu je nezbytné respektovat hierarchii a strukturní zvláštnosti postupného vytváření automatizovaných částí subsystémů. V první fázi je třeba zaměřit se na výstavbu automatizovaného systému sběru, přenosu a uložení informace (automatizovaného informačního systému). Systém musí být důsledně napojen na systém oficiálního statistického výkaznictví, orientován na „strojové zpracování“ informací a doplněn subsystémem pro uchování potřebných informací získaných sociologickými a psychologickými výzkumy.

Perspektivně je nutno počítat s modelovým zobrazením sociální reality a možností simulací s pomocí počítače. K tomu je nutno položit již dnes teore-

(25) V současné době je reálné uvažovat o strojích 10^3 – 10^4 krát rychlejších, než je dnešní špička. Odhaduje se, že jejich vývoj by mohl stát 300.10⁶ US dolarů. Podle: Ware, W. H.: *The Ultimate Computer*. IEEE Spectrum, March 1972, s. 90.

(26) „To, že zboží má užitnou hodnotu, znamená jen, že uspokojuje společenskou potřebu... Celkové množství společenské práce použité k výrobě celkové masy zboží daného druhu musí odpovídat velikosti *společenské potřeby* tohoto zboží, tzn. koupěschopné společenské potřeby“ [Marx 1954: 209].

(27) Podle sovětských údajů využívají pracovníci se středoškolským vzděláním vědeckotechnické knihovny 4krát méně a pracovníci s nedokončeným středním vzděláním 7krát méně než pracovníci se vzděláním vysokoškolským. Takto působí vzdělání (kultivace člověka) na schopnost absorpce nových informací a tím přímo na „absorběschopnou poptávku“. Vypočítáno podle [Čelovek 1973].

tické základy nejenom v metodách, ale i v programovém vybavení počítačů. Nedostatek programátorských kapacit lze do jisté míry zmírnit řešením typových uživatelských programů modulového provedení, které by jednotlivé organizace mohly přebírat. Typové programy by měly respektovat

- a) úroveň řízení;
- b) specifiku řízených objektů.

Přebírání zkušeností mezi resorty a řídicími úrovněmi je účelné, důsledné „opisování“ však není obvykle možné, projektování ASŘ bude mít vždy ně- které rysy výzkumné práce.

V zájmu úspor práce programátorů je třeba maximálně využívat mezinárodní spolupráce. Za perspektivní je možno považovat pouze řešení po technické a programátorské stránce orientované na počítače JSEP zemí RVHP, které budou v době zavádění projektu používány. V dnešní fázi je nejdůležitější vyřešit metodické otázky řízení sociálních procesů a získat zkušenosti se strojovým sběrem, přenosem, ukládáním, zpracováním a vydáváním informací pro sociální plánování, což předpokládá možnost experimentování s počítači a s ostatní technikou.

Zkušenosti získané v průběhu projekce a přípravy AIS v jiných oblastech dovolují formulovat některé obecně platné požadavky na technické (hardwarové) a programové (softwarové) vybavení informačních systémů:

1. Jednoduchost pořízení a obnovení informace, jednoduchost korekce chyb a provádění změn.
2. Možnost použít jazyka dohovoru bez speciálních programátorských znalostí.
3. Jednoduchost spolupráce „uživatel-systém“ v průběhu vyhledávání informace.
4. Vysoká rychlost ve spolupráci „uživatel-systém“.
5. Možnost generovat kvalitativně nové „modelové“ informace.

Uvedené principy plně platí i pro automatizované systémy sociální informace.

V řídicích systémech všech úrovní je třeba brát v úvahu specifiku zjišťování sociálních informací a rozpracovat principy a metody zařazení údajů ze sociologických výzkumů, jakož i programového vybavení pro jejich uložení do bank dat a jejich softwarového vybavení. Teoreticky je možno vytvořit velmi složité a efektivní systémy dialogu uživatel-počítač. Praktická realizace se však neobejde bez absolvování nižších fází použití strojů, třeba i ve zrychlených modifikacích, eventuálně experimentálně chápaných.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Naučnoje upravlenije obščestvom* (II. doplněné vydání). Moskva, Izdatel'stvo političeskoj literatury 1973.
- Banky dat v informačních systémech*. Praha, ČKVR 1973.
- Bělonogov, G. G. — Bogatyrev, V. I.: *Avtomatizirovannyje informacionnyje sistěmy*. Moskva, Sovětskoje radio 1973.
- Čelověk i obščestvo XI*. Leningrad, Leningradskoj universitět 1973.

- Foret M.: *Zkušenosti s programy pro samočinné počítače v československé sociologii*. Sociologický časopis 1975, č. 6.
- Gluškov, V. M.: *Vvedeniye v ASU*. Kijev, Tekhnika 1972.
- Informační systém pro plánování a řízení sociálního rozvoje*. Projektová úloha IPV. Praha, květen 1978.
- Integrované řízení pomocí počítačů*. Praha, ČKVR 1972.
- Jungman, B.: *Problémy sociálních informací a jejich analýza v podniku*. In: ČSVÚPSV, Výzkumné práce, Rad A, č. 40. Bratislava, ČSVÚPSV 1977.
- Kutta, F. — Soukup, M. a kol.: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1973.
- Kutta, F.: *Systém řízení sociálních procesů*. Praha, Svoboda 1976.
- Kuzněcov, O. A.: *Avtomatizacija processov poiska informacii*. Moskva, Energija 1972.
- Lappin, N. I. — Korževa, E. M. — Naumova, N. T.: *Teoriya i praktika socialnogo planirovaniya*. Moskva, Izd. polit. literatury 1975.
- Marx, K.: *Kapitál, díl III., kniha 1*. Praha, SNPL 1954.
- Menšíkov, L.: *Opirajas na elektroniku*. Pravda č. 5, 5. 1. 1978.
- Metodické pokyny pro informační systém o budování ASŘ v rezortu FMHTS*. Příloha ke sdělení FMHTS č. 41. Praha 1976.
- Molčanov, V.: *Socialnaja informacija i upravljenje predprijatijem*. Moskovskij rabočij 1977.
- Neřold, M.: *Usnesení předsednictva vlády ČSSR č. 61/1977 a koncepce výpočetní techniky*. In: Aktuality ASŘ. Praha, Ústav pro využití výpočetní techniky v řízení 1978.
- Pernica, V.: *Současný stav a trendy vývoje a využití počítačů*. Sociologický časopis 1975, č. 6, s. 629–642.
- Pernica, V.: *Informační význam kybernetiky v marxistické sociologii*. In: F. Kutta — M. Soukup a kol.: *Sociální efektivnost a sociální plánování*. Praha, ÚFS ČSAV, 1975.
- Pernica, V.: *K soudobým problémům sociální homogenizace socialistické společnosti*. Sociologický časopis 1978, č. 4, s. 149–160.
- Racionalizace osobní a mzdové agendy*. Praha, ČKVR 1972.
- Sadovnikov, V. I. — Kočetkov, E. S.: *Principy postrojeniya informacionno-poiskovykh sistem dlja zadač organizacionnogo upravleniya*. Moskva, MCNITI 1973.
- Sborník přednášek z II. celoštátní poradby odvetvových vedoucích pracovišť pre ASŘ*. Vrátná dolina, ÚVVTŘ 1975.
- Socialnyje problemy ASU*. Kijev, Naukova dumka 1976.
- Suvorov, L. N.: *V. I. Lenin i metodologičeskiye problemy socialnogo upravleniya*. Moskva, Nauka 1973.
- Šastova, G. A. — Koekin, A. I.: *Vybor i optimizacija struktury informacionnykh sistem*. Moskva, Energija 1974.
- Úloha lidského činitele v procesu budování ASŘ*. ČVTS, Dům techniky Pardubice 1978.
- Usnesení vlády ČSSR č. 313 z 8. 11. 1977*.
- Vejmelka, J. a kol.: *Metodika tvorby plánu sociálního rozvoje ve strojírenských podnicích*. Svazek I, II, III, IV. Praha, IPV 1977.
- Voronov, J. P.: *Metody sbora informacii v sociologičeskom issledovanii*. Moskva, Statistika 1974.
- Žmír, V. F. — Sikorovský, J. F.: *K probleme sociologičeskogo obezpečeniya ASU*. In: *Socialnyje problemy ASU*. Kijev, Naukova dumka 1976.

Резюме

V. Перница: Использование вычислительных машин в социальном планировании

Проблематика вычислительных машин как технической базы автоматизированных систем управления (АСУ) в связи с социальным развитием и социальными процессами отображается в ряде областей, начиная с общих проблем распределения источников и создания новых социально-служебных структур, социальных аспектов внедрения вычислительных машин и кончая их использованием для собственно процесса социального планирования и управления.

Проблемы использования вычислительных машин в указанном процессе заключаются в определении целей автоматических частей управляющих систем и их сходстве с трендом социального прогресса, а также имеющимися в настоящий момент условиями и возможностями. К следующей проблеме относится проблема АСУ, к которой бесспорно принадлежит «субсистема управления социальными системами». Из анализа накопленного опыта вытекает, что необходимо:

- решить институциональное включение социального плана и ответственность за участок социального плана и управления;
- решить взаимосвязь социального управления и планирования на различных уровнях и формы их информационной связи.

Основой автоматической части считается автоматическая информационная система социального планирования и управления, в которой кроме регулярно прослеживаемых данных необходимо иметь также информации о субъективных взглядах и информации полученные в процессе моделирования.

Технические средства в определенной мере детерминируют возможности использования вычислительных машин в социальном управлении; ввиду большой затраты времени, требуемой для проведения аналитических работ и программирования, необходимо ориентироваться на средства, которые будут в распоряжении в ближайшем будущем. Это вычислительные системы ЕСЭВМ 1 и ЕСЭВМ 2 стран СЭВ, прежде всего типы ЕС 1025 и 1035. Из этого вытекает перспективное исследовательское задание: включить субсистему оценки социологических исследовательских работ в АСУ на уровне автоматизированной задачи разработанной вплоть до формы отлаженных программ. Является целесообразным организовать в ближайшее время связь руководящего работника с вычислительной машиной путем выходных сводок; режим диалога посредством концевых устройства с экраном пока не нужен. Более целесообразным является оснащение концевым устройством с экраном места возникновения первичной информации, что позволяет при возникновении записи перенести ее в память вычислительной машины. Такая система считается «ориентированной на вычислительную машину». Успех автоматизированных информационных и управляющих систем обусловлен кроме оснащения техническим оборудованием заблаговременной подготовкой кадров, задачей которых является систему проектировать, внедрять и использовать.

Summary

V. Pernica: Use of Computers in Social Planning

The interrelation of computers as a technical foundation of the automated systems of management, on the one hand, and of social development and social processes, on the other hand, manifests itself at several levels ranging from general problems of resource distribution and formation of new socio-professional structures, through social aspects of the computers' implementation, to their utilization within the proper process of social planning and management.

When applying computers in the above mentioned process, the main problems appear in connection with the setting of goals of the automatic parts of the control systems and their coincidence with the trend of progress and actual conditions. Another problem concerns the structure of the automated system of management comprehending „a sub-system of social systems management“. An analysis of gained experience makes it obvious that it is necessary: to propose an institutional setting of the social plan and to fix respective responsibility, to find out what relations exist between social management and planning at various levels and what forms establish the proper information interconnection. The base of the automatic part is provided by the automatized information system of social planning and management which should include not only currently processed data but also information on subjective opinion and data obtained in the process of modelling.

Technical means determine, to a certain degree, the use of computers in social management. In view of the time demand for the execution of analytic and programming operations, however, it is necessary to consider the means which will be available in the near future. This applies to the computer systems' of CMEA countries: JSEP I and JSEP II above all to the types EC 1025 and EC 1035. This indicates a prospective research task: to include the sub-system of sociological research works in the automated system at a level of an automated task specified in the form of debugged programmes. It is recommended to organize the contact of the managing staff with the computer by means of outprints. For the time being, it is not necessary to establish a dialogue regime operated by a screen terminal. It appears more effective to equip the working places where the primary information originates with screen terminals which enables to store in memory data at the moment of their origin. Such a system is considered „a machine-oriented system“. The usefulness of the automated system of information and management depends not only on technical equipment but on a timely and properly organized preparation of experts that design, put into operation and make use of the system, as well.

F. Andrs: Aktuální problémy marxistické prognostiky

Praha, SPN 1977, 146 s.

S prudkým rozvojem prognostické činnosti v různých oborech vědy a praxe značně kontrastuje skutečnost, že u nás není k dispozici ucelená zobecňující práce o teorii a metodologii marxistické prognostiky. Zvláště při prognózování společenských jevů je tento nedostatek tíživý. Existují sice určité práce zabývající se sociální prognostikou,⁽¹⁾ ale žádná z nich nemá charakter systematicky koncipované teorie a metodologie marxistické prognostiky. Domnívám se, že recenzovaná práce F. Andrse významně přispívá k odstranění tohoto nedostatku.

Principy prognostiky jsou obsaženy, jak zdůrazňuje autor v úvodu, v podstatě ve všech složkách marxismu-leninismu, který pozvedl společenské vědy na úroveň umožňující vědecké předvídaní budoucího vývoje. Ve vazbě na marxisticko-leninskou filozofii má tedy prognostika spolehlivý zdroj svého rozvoje. Na druhé straně však relativní mladost této disciplíny přináší určité obtíže: nejsou dostatečně ujasněny základní teoretické a metodologické problémy, není ustálena terminologie a pojmový aparát, teprve postupně se hledají souvislosti obecné teorie marxistické prognostiky s teorií a metodologií „starších“ věd atd.

Pod tímto zorným úhlem je koncipována Andrsova práce: jak je vymezeno jejím názvem, zaměřuje se skutečně na *problémy*, na otázky sporné, málo objasněné, diskutované a různě chápáné, a to jak v oblasti teorie, tak v oblasti metodologie prognózování v podmínkách socialistické společnosti. Nemalé úsilí vynakládá autor i na konfrontaci marxistické prognostiky s teoriemi buržoazní futurologie a prognostiky a na vymezení specifických vlastností prognostiky založené na filozofii marxismu-leninismu.

Práce sestává z pěti kapitol, ukončených seznamem literatury se 124 bibliografickými údaji o prognostických pracích (převážně československých a sovětských). První kapitola (*Prognózování a prognostika*, s. 9–37) objasňuje základní pojmy marxistické prognostiky jako vytvářející se vědní disciplíny. Druhá kapitola (*Vztah buržoazní futurologie k marxisticko-leninské prognostice*, s. 38–68) je kritickou analýzou hlavních směrů a přístupů buržoazní futurologie, s vymezením odlišností a předností marxistické prognostiky. K těmto obecně zaměřeným kapitolám jsou připojeny další tři kapitoly, v nichž se integruje obecné hledisko se specifickým, tj. zaměřeným na ekonomickou prognostiku (*Prognóza a plán v socialistické ekonomice*, s. 69–96; *Klasifikace prognóz a její kritéria*, s. 97–107; *Nástin postupu sestavování ekonomické prognózy*, s. 109–138).

Nepovažuji za účelné reprodukovat obsah jednotlivých kapitol. Upozorním spíše na ta místa, v nichž Andrsova kniha napomáhá vyjasňovat sporné problémy obecné teorie marxistické prognostiky.

Východiskem celého autorova výkladu je chápání prognózování jako souhrnu všech činností, jejichž výsledkem je prognóza, a prognostiky jako teorie těchto činností (tj. zobecňování zkušeností z prognostické činnosti a jejich formulování v podobě principů atd., jež zpětně slouží k zdokonalování praktické činnosti); prognóza jakožto produkt prognózování je chápána jako „určitým způsobem kvalifikované předvídaní“. Toto pojetí lze ovšem nalézt i v jiných pracích zabývajících se marxistickou prognostikou, avšak Andrs vyvozuje prognostiku z širšího nazírání na celou záležitost: Uказуje, že prognóza a prognózování jsou specifické pojmy ve vztahu k předvídaní a předpovědi, jež jsou obecnějšími pojmy. Předvídaní je nutno chápat jako „definiční znak člověka“. Z hlediska marxismu-leninismu spočívá podstata lidské existence v účelově orientované činnosti, zaměřené ke změně a ovládnutí přírody: „Účelově zaměřená racionální činnost je však možná jen na základě dostatečně upotřebitelných, tj. relativně správných a spolehlivých předpovědí o budoucnosti.“ (s. 9)

Proto někteří marxističtí autoři definují člověka jako „bytot tvořící prognózu“. Samozřejmě lidské předvídaní má různé formy, od empirického, nevědeckého předvídaní (např. věštění budoucnosti) až k striktně vědeckému předvídaní (tj. prognó-

(1) Viz zvláště Míček, M. — Slíva, J. — Suša, O., *K současnému stavu sociálního prognózování a prognostiky*. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, 1973.

zování ve vlastním smyslu). Na základě úzkého vztahu prognostické činnosti k plánovací a řídicí činnosti, tedy k praxi, lze pak — podle autora — „nahlížet na prognostiku jako na jednu ze specifických praxeologií“ (s. 25).

V této souvislosti se Andrs dostává k jedné z nejzávažnějších a stále diskutovaných otázek marxistické prognostiky — k otázce spolehlivosti prognózy. Vychází ze sovětského pojetí prognózy (Gvišiani, Lisičkin aj.) jako „systému argumentovaných vědeckých představ a soudů o budoucím stavu zkoumaného objektu, jež mají pravděpodobnostní, ale dostatečně věrohodný charakter“ (s. 14). Výraz „dostatečně věrohodný charakter“ prognózy v sobě skrývá problém *spolehlivosti*, a tedy využitelnosti prognózy pro praktická rozhodnutí. Co však je kritériem spolehlivosti při prognózování jevů budoucnosti, kdy nejsou v přítomnosti obsaženy zjevné záruky, že ta či ona prognóza se uskuteční? Autor předkládá jediné možné řešení: Prognostická činnost musí zahrnovat nástroje a kritéria pro kontrolu a zhodnocení použitých metod a východisek. Pro metodologii prognostiky tu tedy vyvstává úkol zkonstruovat verifikační aparát k zhodnocení spolehlivosti samotné tvorby prognóz. Přitom „v oblasti prognózování společenských jevů a společenského vývoje je základním kritériem uplatnění principů marxisticko-leninského učení, které je jediným hluboce vědeckým objasněním vývojových zákonů společnosti“ (s. 15).

Závažný je také problém stupně *abstraktnosti* či *konkrétnosti* konstruovaných prognóz. Andrs jej vysvětluje na vztahu prognostiky k jiným vědám: Je jasné, že prognostická (predikční) funkce je dnes součástí každého vědeckého poznání, každé speciální vědy či disciplíny. V jakém postavení je pak prognostika k této predikční funkci jednotlivých věd? Prognostika v nejširším pojetí zkoumá to obecné, co se týká poznání budoucího rozvoje; v užším smyslu je třeba ji chápat jako součást metodologie konkrétních věd. V obou případech jsou však vytvářené prognózy abstrakcemi: „Z povahy věci plyne, že prognózy budou vždy abstrakcemi, rysujícími jen hlavní směry a možnosti budoucího vývoje. Na druhé straně však, i když každá prognóza bude poměrně abstraktní, bude muset být (aby měla praktický význam pro plánování) mnohem konkrétnější než predikce té které speciální vědy.“ (s. 29).

Až potud jsou autorovy vývoody zdůvodněné a jasné. Vzniká však otázka, jaký vzájemný vztah mezi prognózami jednotlivých speciálních věd a disciplín. Vezměme například takový jev, jako je budoucí vývoj vzdělání. Je prognózován na bázi sociologie, pedagogiky, ekonomie, demografie a dalších disciplín. I když se často tyto dílčí prognózy snaží postihnout daný jev systémově (což se daří s větším či menším zdarem), přece jen jsou poplatny své „výchozí“ disciplíně. Domnívám se proto, že obecná prognostika musí vypracovat vědecký aparát pro syntézu, integraci takových dílčích prognóz. Andrs tuto možnost ve své knize naznačuje, ovšem zatím jen jako postulát: „Je zřejmé, že prognostika má v jistém smyslu interdisciplinární charakter. Spatřujeme jej v tom, že zobecňuje metodické zkušenosti z prognózování získané v rámci jednotlivých vědních disciplín... Jejím vlastním a specifickým přínosem pak je, že hledá cesty a metody, jak prognózy vyprodukované v různých disciplínách syntetizovat do jednoho obrazu“ (s. 31).

F. Andrs řeší ve své knize celou řadu podobných problémů, například pokud jde o vymezení marxistické prognostiky jako samostatné disciplíny (tato otázka je ponechána zatím otevřená); o konfrontaci marxistické prognostiky s buržoazní futurologií (marxistická kritika futurologie se týká především její ideologické funkce — „současné však je důležité reálně oceňovat možnosti buržoazní futurologie, nepodceňovat ji“, s. 46); o klasifikaci prognóz a hodnocení metod praktické prognostické činnosti aj. Při tom všem klade velký důraz na praktický význam a upotřebitelnost prognóz, vycházejí z přesvědčení, že „marxistická prognostika není prognostika akademická, ale prognostika orientovaná na aktivní utváření budoucnosti socialistické společnosti“ (s. 108).

Andrsova kniha je bezesporu cenným přínosem pro formování marxistické prognostiky, její teorie a metodologie. Hlavní klad práce spatřuji v tom, že hodnotí dosažené výsledky problémově — vyjevuje rozporná stanoviska, neřešené otázky a často se pokouší o syntézu progresivních přístupů. Opírá se přitom o poměrně již rozsáhlou literaturu marxistické prognostiky, jak naši, tak zejména sovětskou (je však s podivem, že nebylo významněji využito i prognostických prací vzniklých v Polsku).

Zarážející je, že kniha tak aktuální byla vydána v nákladu pouhých 700 exemplářů. Její adresáti — sociologové, filozofové, ekonomové a prognostičtí odborníci z různých oborů vědy a praxe — tím budou nutně při své práci omezováni.

Jan Průcha

Sociálně plánování i problémy jeho efektivity

(Sociální plánování a problémy jeho efektivity)

Leningrad, Nauka 1958, 190 s.

Pod vedením profesora V. P. Polozovova připravil autorský kolektiv AN SSSR nevelkou, zato však velmi aktuální publikaci *Sociální plánování a problémy jeho efektivity*. Členové kolektivu jsou známí odborníci, kteří se podíleli na dnes již obecně uznávané tzv. leningradské metodice sociálního plánování (česky vydána v nakladatelství Práce) přijaté sovětským Gosplanem a odbory. Podle této metodiky zpracovalo do XXV. sjezdu KSSS více než 50 tisíc podniků své plány sociálního rozvoje.

Nová práce je orientována především metodicky. V úvodu je poukázáno na spojení úkolů sociálního plánování se závěry XXV. sjezdu KSSS a na vazbu rozvoje sociální sféry na rozvoj vědeckotechnické revoluce. Optimálním řízením společenských procesů — což je velikou potenciální rezervou právě socialistické společnosti — je možné významně urychlit i procesy vědeckotechnické revoluce. Sociální plánování je tedy metodou realizace usnesení strany o spojení předností socialismu s procesy vědeckotechnické revoluce.

Autoři v celé práci dokládají, že vypracovávání ukazatelů pro měření sociální efektivity zdaleka nelze považovat pouze za jakýsi organizačně technický problém. Jde o velmi obtížnou a v dějinách dosud neřešenou teoretickou oblast, o řešení základních metodologických otázek, tak základních, jako je vůbec vymezení sociálních jevů a procesů, postižení základních změn v rozvoji sociální struktury, charakteru práce, demografického vývoje, ekonomických zájmů a motivace lidí, teorie kolektivu atd.

V této souvislosti je třeba systemizovat, zobecňovat a vyhodnocovat dnes již nesčetné sociologické průzkumy a z analýz vytěžit metodologické a metodické závěry pro formulaci ukazatelů. Autoři upozorňují, že je nutno se distancovat od dosti častých přístupů, kdy se pouze konfrontují náklady s dosaženými efekty, které jsou různým způsobem kvantifikovány a ekonomicky vyjadřovány. Jde i o postižení procesu přeměny lidí při dosahování ekonomických výsledků, o zkvalitňování životního způsobu při plnění konkrétních ukazatelů.

Práce je rozdělena do tří hlavních částí. Prvá je nazvána *Plánování sociálního rozvoje a problém jeho efektivity*. Zde se autoři zabývají především sociálním plánováním ve společenské výrobě, analyzují cíle sociálního plánování a kritéria jeho efektivity a zejména zkoumají výrobní kolektiv i metodami plánování jeho sociálního rozvoje. Za nejzávažnější problém zde považují ukazatele efektivity sociálního rozvoje výrobního kolektivu.

Druhá a třetí kapitola jsou zaměřeny na ty oblasti, jimž se dosud v sociálním plánování věnuje nedostatečná pozornost, tedy zejména na úroveň středního článku řízení v odvětvích a teritoriích. Problematicke sdružení je věnována kapitola druhá, v níž jde zejména o stanovení kritérií a ukazatelů efektivity změn sociální struktury pracujících, efektivity řízení mobility pracovníků v podnicích, sociální a ekonomické efektivity zdokonalování pracovních podmínek a ochrany práce. Autoři se zde zabývají obtížnou otázkou sociální efektivity motivace a stimulace práce a dále efektivity využívání fondu kulturních potřeb a bytového fondu.

Třetí kapitola je orientována na aplikaci sociálního plánování v odvětvích, tedy ve vertikále, současně však i v horizontále — tedy na sociální plánování měst, oblastí, teritorií. Zde jde v první řadě o možnosti formulovat sociální ukazatele a měřit sociální efektivity opatření realizovaných v odvětvovém měřítku. Stejná pozornost je věnována teritoriálním problémům a jejich propojenosti s odvětvovými. Nedořešenost propojení obou sfér vytváří v organizaci i v operativní rovině reálné bariéry dalšímu rozvoji sociálního plánování.

Jestliže již samo tematické zaměření práce je přínosem pro naši praxi a teorii sociálního plánování, pak vypracování vzorců k výpočtu a stanovení různých ukazatelů, informace o nejnovější praxi měření efektivity sociálního rozvoje i formulace řady zásadních teoretických závěrů tento přínos prakticky rozšiřují. Plně souhlasíme například s tezí sovětských teoretiků, že nelze hledat jen ekonomický efekt sociálních opatření, že prokazatelně existuje i opačný účinek — „ekonomický efekt jako výslednice působení sociálních faktorů“ (s. 60). I naše praxe potvrzuje zjištění sovětských autorů, že sociální plány, byť realizované jen v dílčích rozměrech podniku či města, „zvyšují efektivity celostátních opatření zaměřených na splnění programu sociálního rozvoje a zvyšování životní úrovně lidu“ (s. 56). Také naše zkušenosti ukazují, jak obecnou platnost mají slova soudruha L. I. Brežněva, že prokázat „vý-

sledky sociálního rozvoje — a to dokonce za krátký čas — je těžší, než v ekonomice. Dynamiku sociálních procesů není vždy možné vyjádřit čísly. Hovoříme-li však o tendencích, ty lze sledovat dostatečně jasně“ (s. 56).

Práce leningradských teoretiků *Sociální plánování a problémy jeho efektivnosti* je dalším příspěvkem k vědeckému postižení základních tendencí sociálního rozvoje rozvinuté socialistické společnosti.

Jaroslav Kohout

Matematicko-sociologické modelování v sociologii: metody i zadaní (red.: F. M. Borodkin - B. G. Mirkin)

(Matematické modelování v sociologii: metody a úlohy)

Novosibirsk, Nauka 1977, 240 s.

Sborník obsahuje soubor prací, které vznikly v *Institutu ekonomiky a organizace průmyslu Sibiřského oddělení AV SSSR*. Týkají se aplikace matematiky v různých úlohách sociologie a mají velice bohatý sociologický i matematický obsah. Kniha obsahuje 12 článků, na nichž se podílí 14 autorů:

1. V. M. Alferov, F. M. Borodkin: *Imitační hry (laboratorní experiment)*
2. B. M. Borodkin, S. V. Soboleva, V. A. Sucharev: *Dynamický model migrace městského obyvatelstva*
3. F. M. Borodkin, V. A. Sucharev: *Dva problémy kauzální analýzy*
4. L. S. Korovin, L. Ch. Poljak: *Využití metod rozpoznávání obrazů v odhadu úrovně rozvoje velkého města*
5. N. T. Nonkin, S. V. Soboleva: *Imitační modelování reprodukce vzdělání obyvatelstva*
6. L. Ch. Poljak: *Axiomatický přístup k rozpoznávání dynamických obrazů*
7. L. S. Trus: *O příčinách neadekvátnosti jedné třídy matematických modelů migrace obyvatelstva vzhledem k zipfovským systémům rozložení*
8. V. Z. Jampolskij, E. I. German, L. V. Pak: *Volba charakteristiky posloupnosti v úloze lineárního uspořádání souvisejících objektů*
9. I. B. Russman: *Prostor expertních odhadů*
10. L. S. Trus: *O činnostním modelu migrace obyvatelstva*
11. B. G. Mirkin: *Modelování mnohorozměrné sociálně ekonomické informace*
12. L. I. Poliščuk: *O optimální volbě momentů provedení experimentu*

Obsah knihy je tedy velmi rozmanitý. Jednotlivé články nejsou řazeny podle žádného zřejmého záměru, například studie zabývající se problematikou migrace jsou značně rozptýleny, chybí dělení na příspěvky aplikační a čistě matematické apod. Avšak vzhledem k tomu, že kniha je určena především specialistům v matematickém modelování a sociologům zabývajícím se specializovaně meritorními úlohami, pro něž vyvinutý aparát má sloužit, umožňuje toto volné uspořádání volbu podle zaměření čtenáře. Řada témat je pro sociologa obtížná, jinde však i nematematicky orientovaný čtenář najde velmi cennou informaci o řešení, přístupech, výsledcích a zkušenostech, které byly shromážděny při řešení jednotlivých problémů.

První kapitola uvádí do metody *imitačních her*. Tato nová metoda je v první části diskutována na základě literatury. V druhé části je popsána konkrétní aplikace metody — imitační hra *Osobní plány mládeže*: jsou charakterizovány základní aspekty hry, počáteční podmínky, proměnné a obsahová stránka. Hypotézy určující průběh hry jsou rozděleny do tří bloků: *práce, rodina a volný čas*. Tyto bloky jsou jednotlivými hypotézami propojeny. Jsou též určena různá omezení pro jednotlivé účastníky, aby hra nepřekročila rámec zpracovatelnosti a možností účastníků.

Parametry hry byly stanoveny pomocí statistických údajů a na základě výsledků sociologických šetření. Cílem uvedení imitační hry byl výzkum a prognózování života na vesnici, vycházející z hypotézy o postupném sblížování způsobu života ve městě a na vesnici. Experiment měl také ukázat, jak může být hra způsobem sběru empirické informace. Jeho cíle byly i metodické: prověřit metodu, nalézt optimální formy hry ve všech jejích detailech, prověřit metodologické aspekty práce s dětmi, odhalit vliv hry na vědomí dítěte, odhalit vliv složení skupiny na výsledky imitace apod.

V kapitole jsou popsány různé chyby, jichž se výzkumníci dopustili, a uvedeny některé výsledky. První tři části kapitoly jsou zcela „nematematické“, přístupné každému sociologovi bez ohledu na jeho matematické zázemí.

Imitační hra je založena na myšlenkách matematické teorie her, popisovaná hra je tzv. hrou proti přírodě. Ve čtvrté části je popisována konstrukce matematického modelu rozhodování ve hře.

V druhé kapitole sborníku je předveden *dynamický model migrace městského obyvatelstva*. Jsou diskutovány heuristický základ modelu, numerické aspekty výpočetních algoritmů, zdroje chyb, kvalita prognózy modelem a konstrukce formalizované teorie migrace městského obyvatelstva.

Třetí kapitola pojednává o *analýze kauzálních sítí*. V její první části je zaveden způsob výpočtu koeficientů strukturních rovnic kauzální sítě a je dokázána důležitá věta o tom, že odhad všech parametrů v rovnicích může být nahrazen postupným odhadováním jednotlivých rovnic. Je tu odvozen algoritmus pro strukturní koeficienty a koeficienty vlivu. V druhé části odvozují autoři algoritmus pro sestavení optimální sítě na základě dvou kritérií. Výsledek je teoreticky zajímavý, avšak pro praxi velmi těžko použitelný. Chybí tu také hlubší rozbor důvodů pro volbu daných kritérií a rozbor jejich věcného významu, což by odhalilo skutečný význam výsledků a zároveň sloužilo jako motivace pro aplikační požadavky.

Ve čtvrté kapitole se čtenář může seznámit s velice konkrétním případem *aplikace metody rozpoznávání obrazů* (v naší terminologii: metody seskupování) na praktický sociologický úkol.

Pátá kapitola ukazuje možný způsob *modelování reprodukce vzdělání*. Po diskusi různých modelů, které byly v literatuře předtím popsány, zavádějí autoři rovnice, na jejichž základě jsou určeny vazby mezi jednotlivými proměnnými. Tyto rovnice pak umožňují odvodit prognostické údaje o vzdělání, vycházíme-li ze vstupních demografických a statistických údajů. Modelu lze použít také na imitování různých situací při vstupu a tak zkoumat jak změny parametrů ovlivňují výsledky v prognóze. Tím lze odhalit kvalitu i sílu závislostí.

Poljakova práce (šestá kapitola) se zabývá problematikou *seskupování mnohorozměrných pozorování*, opakovaných v různých časových momentech (monohorozměrná časová řada). Ukazuje, že řešení úlohy je zobecněním statického problému.

V sedmé kapitole L. S. Trus diskutuje Kelly-Weissův *migrační model* a model T. I. Zaslavské v souvislosti se zipfovským rozložením velikostí sídel.

V osmé kapitole je uveden postup nalezení *lineárního uspořádání uzlů grafu* vzhledem k optimalizační cílové funkci odvozené z ohodnocení hran. Je popsán algoritmus a dokázány příslušné věty. Je zde též poukázáno na jednu velmi hezkou praktickou aplikaci: optimalizaci posloupnosti témat učebních disciplín.

V deváté kapitole je zavedena *metrika na prostoru expertních ohodnocení*, a to jak pro případ jednorozměrný, tak pro případ mnohorozměrný (tj. pro případ více hodnocení jedním expertem). Je významná v souvislosti s aplikabilitou různých metod pro vyhodnocení konzistence posuzovatelů a k hledání nejlepšího společného ohodnocení.

Trusův článek o *činnostním modelu migrace obyvatelstva*, který navazuje na sedmou kapitolu, je zařazen poněkud nelogicky, měl následovat hned po sedmé kapitole. Trus se pokouší překonat nedostatky jiných modelů a zavádí model úplnější. Diskutuje jej, a to v různých variantách, které plynou z různých kvalitativních určení a obměn základních pojmů vstupujících do modelu.

Jedenáctá kapitola, napsaná B. G. Mirkinem, se zabývá především tabulkou „*objekt – znak*“ (v naší terminologii „*maticí dat*“). Autor mimo jiné upozorňuje na některé nedostatky matematicko-statistických postupů, zabývá se problematikou testování hypotéz, a speciálně testem chí-kvadrát. Některé úvahy jsou velmi důležité, a i když nejsou nové – je důležité na ně sociologickou veřejnost čas od času upozornit. Jiné však jsou nepřesné, resp. nejsou dostatečně srozumitelné. Týká se to například některých aspektů reprezentativity. Poněkud nejasné je také vymezení dvou typů úloh v třetí části kapitoly a je otázkou, zda terminologické označení vhodně vystihuje podstatu věci. Domnívám se, že krátká citovaná charakteristika obou typů podle T. V. Rjabuškina je názornější a jasnější.

Poslední práci sborníku je Poliščukova stať o *optimální volbě časových bodů při provádění experimentu a optimální volbě počtu experimentů* (opakování v čase). Model je založen na bayesovském statistickém přístupu, v němž je využito apriorních znalostí, které výzkumník o problému má a je schopen je formalizovat. Obecný přístup je aplikován na wienerovský náhodný proces.

Sborník má tyto základní rysy:

- a) modely všech prací vycházejí z velmi praktických sociologických úloh,
- b) použitá matematika je velmi rozmanitá a na vysoké úrovni,

- c) v mnoha pracích je popisována přímá aplikační práce,
- d) modely jsou sestavovány na základě rozsáhlé znalosti světové produkce v oboru, ale přístupy i řešení jsou originální,
- e) sestavovatelé modelů drasticky nezjednodušují modelovou situaci (jak je u matematického modelování běžně zvykem) a snaží se popsat sociální realitu co nej-přesněji a nejúplněji i za cenu teoreticko-matematických a výpočetních komplikací.

Některé části jednotlivých kapitol mají význam i pro nematematicky orientované čtenáře: popis východisek modelu, hypotézy, které model konstituují, interpretace výsledků, seznamy použitých indikátorů a proměnných apod. Pro nematematicky je zajímavá též verbální formulace úloh — řada z nich totiž může obohatit běžné výzkumné rutiny.

Sborník je přínosný ve dvou směrech: jednak uvádí řešení konkrétních úloh sociologie, a tedy přispívá k poznání ve specifických oblastech, jednak může sloužit jako vzor k řešení jiných úloh.

Jednotlivé statí vycházejí ze zkušeností velkých projektů a uplatňování matematiky v rozhodování, prognózách a při analýze sociální reality. Modely jsou naplňovány daty ze statistik a z výsledků sociologických výzkumů.

Kniha patří k nejlepším vizitkám Institutu ekonomiky a organizace průmyslu Sibiřského oddělení AV SSSR. Lze ji jen doporučit k prostudování všem matematikům pracujícím v oblasti sociologie a všem pracovníkům zabývajícím se popsáním či příbuznými problémy.

Jan Řehák

Vitalij Petrovič Marčuk: „Svobodnoje pravo“ v buržuaznoj jurisprudencii. Kritika koncepcij E. Ehrlicha („Svobodné právo“ v buržoazní právní vědě. Kritika koncepcí E. Ehrlicha).

Kijev, Izdatělskoje ob'ediněnije „Višča škola“ 1977, 168 s.

Za zakladatele a hlavního představitele sociologické školy práva je považován Eugen Ehrlich, autor práce *Základy sociologie práva* (Grundlegung der Soziologie des Rechts), vydané v roce 1913, v níž vytyčil známou tezi, že „právo není souborem gramatických vět, ale vnitřním režimem společenských poměrů, které vznikly v životě sociálních skupin“.

Ve snaze vybudovat reálnou právní vědu Eugen Ehrlich soustředil svoji pozornost právě na tento režim. V jeho koncepci se prolínají prvky práva s prvky morálky, psychiky, obyčejů, přičemž samy právní normy zaujímají v tomto komplexu až druhořadé místo.

Základem práva je široký systém lidských vztahů, z nichž se právo odvozuje — konstatuje Eugen Ehrlich. Právem proto není právní norma, ale jednání formulované právním příkazem, tj. jednání uznávané v lidských vztazích i bez příslušné právní formulace. V tomto smyslu je právo systémem nezávislým na normách, neexistuje tedy v nich, existuje samostatně ve faktických právních poměrech. Ehrlichova koncepce představuje zásadní obrat orientace právní vědy od světa toho „co má být“ (pozitivismus, normativismus) ke světu toho, „co je“, tedy obrát k tzv. živému právu. Dělí právo na tzv. právo objektivní (pozitivní — platné) a tzv. právo živé (neboli volné), podle něhož se lidé chovají a skutečně jednají. Společně s Heckovou zájmovou jurisprudencí je vyjádřením odporu proti pojmové jurisprudenci.

Jak E. Ehrlich konstatuje, „těžiště právního vývoje není v naší době — stejně jako ve všech dobách — ani v zákonodárství, ani v jurisprudenci nebo judikatuře, nýbrž ve společnosti samé“. Tato teze výrazně vystihuje podstatu jeho sociologického pojetí: společnost působí spontánně bez ohledu na vůli panující třídy.

V sovětské právní literatuře a také v literatuře ostatních socialistických zemí se v posledních letech objevilo mnoho prací věnovaných kritice buržoazních právních doktrín. Mnozí autoři poukazují na spřízněnost současných buržoazních „sociologů“ a „realistů“ s představiteli idejí „volného práva“. Tuto spřízněnost nepopírají ani buržoazní teoretikové.

V kapitalistických zemích, a zejména například v Německé spolkové republice se ideje „volného práva“ v poslední době staly středem pozornosti. Byly zde vydány téměř všechny základní práce většiny autorů hnutí za „volné právo“ a řada prací nových.

Na tuto situaci reaguje monografie Vitalije Petroviče Marčuka, vydaná v Kijevě v roce 1977. Jsou v ní odhaleny příčiny vzniku a reakční zaměření jurisprudence devatenáctého a začátku dvacátého století a právě v této době se rozvíjejícího tzv. hnutí za „volné právo“. Jsou zhodnoceny místo a úloha „volnoprávního hnutí“ jako nejdůležitějšího pramene fašistické právní ideologie a současné buržoazní jurisprudence. Argumentace vyúsťuje v poukaz na neschopnost buržoazní vědy obohatit se novými idejemi a podat objektivní charakteristiku práva, která odráží reálné zákonitosti vývoje.

Autor hned v úvodu upozorňuje na skutečnost, že v sovětské právní literatuře i v literatuře ostatních socialistických zemí nejsou dostatečně charakterizovány ideje „volného práva“.

V pracích známých sovětských právních teoretiků S. K. Kečekjana, S. I. Vilnjan-ského, V. A. Tumanova, P. E. Nedbaila, O. F. Ivaněnka týkajících se kritiky buržoazních právních ideologií se zpravidla vyzdvihuje reakční podstata idejí „volného práva“ a jejich využívání současnými buržoazními „sovětology“ a „realisty“; škola „volného práva“ je však dotčena pouze v obecných rysech.

Jedinými pracemi zabývajícími se touto otázkou hlouběji jsou: stať B. L. Maneliše *Škola „svobodného práva“ i jeho město v buržoazno-juridičeskou nauku* (in: *Věstník komunistické akademie 1928 č. 2*) a zejména v poslední době publikovaná práce D. I. Lukovské *Učení „svobodného práva“ vo Francii* (in: *Věstník komunistické akademie 1928, č. 2*). Určitou pozornost věnoval škole „volného práva“ také významný bulharský právní teoretik P. Popov (*Kritika na sevremente buržoazni teorii za državata i pravogo*. Sofie 1970, 449 s.).

Vitalij Petrovič Marčuk se od těchto autorů podstatně odlišuje. Nepokouší se řešit všechny otázky spojené s hnutím za „volné právo“. Na základě kritického zkoumání právní teorie Eugena Ehrlicha ukazuje historické příčiny vzniku idejí „volného práva“ v Německu, jejich reakční zaměření, specifikuje charakteristické rysy vlastní celému hnutí a odhaluje jeho úlohu v buržoazní jurisprudence. Dokumentuje, že boj mezi světem socialismu a světem kapitalismu se dnes ve významné míře odehrává na ideologické frontě. Otázky státu a práva a s nimi nerozlučně spojené otázky demokracie jsou v té či oné míře spojeny se všemi politickými spory současnosti. Proto před společenskovědními pracovníky SSSR a ostatních socialistických zemí stojí úkol vést proti apologetům imperialismu tvrdý a nekompromisní boj, ještě více zesílit usvědčující kritiku buržoazních právních doktrín, odhalovat jejich sociální, filozofické a historické prameny, jejich antisovětský a hluboce reakční obsah a zaměření. V této souvislosti má velký význam kritika těch buržoazních právních koncepcí, které tvoří široký teoretický a ideový základ mnohých současných škol a směrů buržoazní jurisprudence a které dosud nebyly předmětem speciálního výzkumu.

Jedním z nejdůležitějších ideově teoretických pramenů současné buržoazní jurisprudence je právě tzv. hnutí za „volné právo“ (Freirechtsbewegung), které vzniklo na konci devatenáctého a začátkem dvacátého století v řadě západních zemí Evropy. „Volné právo“ zahrnovalo mnohé proudy, které tak či onak vyjadřovaly nespokojenost s normativním pojetím pro jeho neschopnost pojmut různorodost právního života a snažily se postavit proti tomuto pojetí svůj výklad práva.

Vitalij Petrovič Marčuk vychází ve své kritice prací Eugena Ehrlicha, Kantorowitze a ostatních představitelů „volného práva“ ze základních metodologických principů marxisticko-leninské teorie státu a práva.

Monografie je rozdělena do čtyř částí.

První část, nazvaná *Příčiny krize buržoazní jurisprudence v Německu na konci devatenáctého století*, je věnována jednak sociálně ekonomickým a politickým předpokladům krize buržoazní jurisprudence v Německu, jednak celkové krizi doktrín právního pozitivismu.

Autor zde upozorňuje na skutečnosti, které měly ve svém souhrnu za následek krizi buržoazní jurisprudence v Německu: Sjednocení Německa bylo základem jeho buržoazního rozvoje, předpokladem vytvoření jednotného vnitřního trhu, což podmi-

nilo rychlý růst průmyslu a obchodu. V průběhu dalšího vývoje docházelo ke stále větší akumulaci a koncentraci kapitálu a rostla ekonomická moc finanční oligarchie. Na začátku dvacátého století začal hrát významnou úlohu vývoz kapitálu za hranice. Boj o trhy za násilné rozdělení světa se stal základem zahraniční politiky reakčního junkerského bloku.

V tomto rozporném procesu se formovala a mohutněla německá dělnická třída. Společné ekonomické zájmy a také společný boj proti dělnickému hnutí sjednotil junkery s velkoburžoazií v junkersko-buržoazním bloku, který ovládl státní aparát a připravoval se na boj v mezinárodním měřítku. I když bylo ústavou z roku 1871 stanoveno všeobecné volební právo, bylo ve skutečnosti podstatně omezeno.

Součástí každé ideologie, včetně ideologie politické, je koncepce minulého vývoje a historická argumentace. Různé subjektivně dezinterpretované historické fakty byly v Německu využity pro vytvoření pravicových nacionalistických koncepcí. Tak vznikla teorie „dávného osídlení“ Germánů ve střední a východní Evropě, z ní odvozené teorie „trvalé“ německé kolonizace a také teorie „Ostbewegung“, která je jakousi zákonitostí německé historie. Byly vytvořeny také teorie „hegemonie“, „geopolitická teorie“, teorie „historické mise západu evropským národům s cílem šířit kulturu mezi ostatními národy“ a jiné. Komplementem těchto teorií byly koncepce práva sankcionující agresivní, okupační a kolonizátorskou politiku jak feudálního, tak kapitalistického Německa ve vztahu nejen ke slovanským, ale i k ostatním národům. Ohlasy těchto teorií se v současné době opět objevují v militaristických kruzích Německé spolkové republiky.

Druhá část, *Sociologické pojetí práva v teorii E. Ehrlicha*, je zaměřena na Ehrlichovo zkoumání právní činnosti v „seminářích živého práva“ a na rozbor Ehrlichova pojetí podstaty práva a jeho pramenů.

E. Ehrlich sbíral různé smlouvy a analyzoval je, vyptával se obyvatel na právní působení norem rakouského občanského zákoníku a dospěl k závěru, že přibližně pouze třetina obsahu zákona se používá v právním životě. Nápravu spatřoval v organizaci seminářů živého práva.

Pokud jde o pojetí podstaty a pramenů práva, vycházel Ehrlich ze zásady, že právo je určováno především společností, která je souhrnem lidských vztahů: Máme-li poznat prameny, rozvoj a podstatu práva, je třeba rozpoznat řád existující v těchto vztazích. Příčina neúspěchu objasnit právo spočívá podle Ehrlicha v tom, že základem výkladu je právní pojetí, nikoli poznání řádu lidských vztahů.

Třetí část je věnována problému realizace práva v koncepci E. Ehrlicha.

E. Ehrlich kritizoval „právní pojetí“ a „tradiční metody“ výkladu práva. Stejně jako ostatní představitelé „sociologického směru“ v jurispрудenci zdůrazňoval potřebu zkoumat sociální život a v něm probíhající procesy. Na základě tohoto „zkoumání“ však zdaleka nemohl objasnit skutečnou podstatu práva, jeho třídní charakter, jeho závislost na ekonomické základně. Naopak, snažil se zastřít třídní charakter práva a chápal je nejen jako souhrn právních norem, ale i jako skutečný sociální řád existující ve společnosti.

Právo podle něho vzniká působením společenských sil (k nimž v jeho koncepci nepatří stát) a ne působením státu, který jako orgán společnosti stojí ve svých počátcích vně jakéhokoli spojení s právem. To, že stát má své zákonodárství, představuje podle Ehrlicha pouze nepatrnou část společenského života.

Poslední část recenzované práce se týká vztahu Ehrlichova „volného práva“ k současné buržoazní jurispрудenci.

Teoretické koncepce opírající se o myšlenku „volného práva“ se staly základem současných buržoazních sociologicko-právních doktrín. V současné buržoazní jurispрудenci jsou dnes využívány dávno zastaralé koncepce založené na odtržení práva od jeho skutečné sociálně třídní podstaty. Buržoazní učení a školy se nepoučily z historické prověrky. Právě tak jako nemohly v minulosti, nemohou ani v současnosti dát vědeckou odpověď na otázky, které vytyčuje život.

Přínos kritické monografie V. P. Marčuka spočívá v tom, že podává zasvěcenou informaci a analýzu společenských kořenů teorie volného práva, která je v té či oné formě v soudobých buržoazních společensko-právních koncepcích oživována. Poskytuje tak čtenáři dobré zázemí pro hodnocení nově prezentovaných, avšak v minulosti zakotvených názorů.

Karel Schelle

SOCIOLÓGIA

Kohout, J. — Zvara, J.: Nad IX. světovým sociologickým kongresem; Gibarti, E.: Problematika vymedzenia robotníckej triedy v socialistickej spoločnosti; Narmadyová, V.: O teoretických otázkach rozdeľovania v socialistickej spoločnosti; Burian, A.: K sociálnym dôsledkům koncentrace a specializace Československého zemědělství; Ritomský, A.: Matematika v poznávání sociální skutečnosti; Schenk, J.: Problém poznávacej snímky a identifikácie jej druhov v sociologickom bádání; Guláš, Š.: Rozvoj iniciativy obohacovaním pracou a obohacovaním práce; Mizeráková, A.: Pracovná skupina v procese adaptácie mladých robotníkov v stavebných podnikoch; Z vedeckého života; Recenzie; Anotácie.

СТАТЬИ

Харват Ф.: Теоретическо-методологические исходные точки исследования социальной структуры общества	129
Седлачек Я.: Дюркгейм и социализм (Анализ и критика)	144
Генов Н.: Современный антиэволюционизм против функционалистического эволюционизма: критический взгляд	158
Маслов В. И. — Гудечек Я.: Участие рабочих в управлении социалистическим производством в СССР и ЧССР	170
Ружичка Р.: К вопросу образа и условий жизни в современной советской литературе: подход к проблемам, выводы, последствия	184
Вечерник И.: Социальное неравенство в современном капиталистическом обществе: пример Франции	199

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

Ржегак Я. — Ржегакова Б.: Основные характеристики переменных с конечным числом значений и анализ расстояний их распределений	214
Перница В.: Использование вычислительных машин в социальном планировании	243

РЕЦЕНЗИИ

Пруха Я.: Ф. Андрес, Злободневные проблемы марксистской прогностики (На чешском языке)	247
Когоут Я.: Социальное планирование и проблемы его эффективности	249
Ржегак Я.: Ф. М. Бородкин — Б. Г. Миркин: Математическое моделирование в социологии (методы и задачи)	250
Шелле К.: В. П. Марчук «Свободное право» в буржуазной юриспруденции. Критика концепций Е. Эрлиха	252

Из содержания журнала СОЦИОГИЯ № 2/1979	25
---	----

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v prosinci 1978. Číslo vyšlo v dubnu 1979.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z), Holland. Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol: 14; 1979 (6 issues) Dutch Glds. 72,—.

© ACADEMIA, Praha 1979.